Шолом Алейхем

Хлопчик Мотл

Повість

Переклад Єфраїма Райцина

Частина перша

I. СЬОГОДНІ СВЯТО — НЕ МОЖНА ПЛАКАТИ

1

Іду з вами в заклад на скільки хочете, що ніхто в світі не тішився так теплим, ясним днем після пасхи, як я, Мотл, хлопчик контора * Пейсі, і сусідова теличка, яку звуть Миня (це я, Мотл, так її прозвав).

Обоє разом відчули ми першого теплого післяпасхального дня перше проміння теплого сонця, обоє разом відчули запах першої зеленої травички, що вибивається з щойно звільненої від снігу землі, і обоє разом вилізли ми з похмурої тісняви, щоб зустріти перший любий, ясний, теплий весняний світанок. Я, Мотл, хлопчик кантора Пейсі, вихопився з холодного, вогкого льоху, що тхне квасним тістом і ліками з аптеки. А Миню, сусідову теличку, випустили з іще гіршого багнища: з маленького, темного, закаляного, запаскудженого хлівця з покривленими дірявими стінками, крізь які взимку вітер вдуває сніг, а влітку захлюпує дощ.

Вихопившись на божий вільний, ясний світ, ми обоє, я і Миня, з вдячності до природи, почали виявляти нашу радість. Я, хлопчик кантора Пейсі, підняв обидві руки вгору, розкрив рота і ввібрав у себе стільки свіжого, теплого повітря, скільки було моїх сил. Мені здалося, що я росту вгору, і мене тягне ген-ген туди, в глибоке-глибоке синє небо, де линуть димчасті, легкі хмарки, туди, де білі пташки пірнають, то з'являючись, то зникаючи, щебечуть і цвірінькають. І з моїх переповнених грудей мимохіть виривається якийсь спів, ще кращий, ніж той, що ми спільно з батьком співали у свято перед амвоном, спів без слів, без нот, без будь-якої мелодії, схожий на спів водоспаду, бурхливих хвиль, схожий на "Пісню пісень" *.

Мене охоплює якесь нелюдське піднесення, небесне натхнення: "Ой тату І Ой батечку! Ой-ой любий бо-оже!!!"

Отак виявляв своє захоплення першим весняним днем хлопчик кантора Пейсі. Зовсім інакше виявляла це Миня, сусідова теличка.

Миня, сусідова теличка, спочатку ткнула чорну вогку морду в сміття, тричі копнула передньою ніжкою землю під собою, задерла хвіст, потім підстрибнула на всіх чотирьох і глухо замукала: "Му!" Оце "му" видалося мені таким кумедним, що я не міг не засміятися і не скопіювати оце "му" на такий самий манір, як Миня. Мині це, видно, сподобалось, бо, недовго думаючи, теличка повторила те саме ще раз, на той самий манір і з тим самим підстрибуванням. Само собою зрозуміло, що я негайно знову скопіював її до найменших подробиць — голосом і підстрибуванням. Отак кілька разів: я — стриб, теличка — стриб, теличка — "му", я — "му". Хто зна, докіль тривала б ця забава, якби не потиличник ззаду від мого старшого брата Елі, та ще всією п'ятірнею:

— А згорів би ти! Парубчині мало не дев'ять років, а він танцює з телятком!.. До хати йди, гультяю!.. Тато тобі вже задасть бобу!..

2

Дурниці! Тато мені нічого не "задасть". Тато хворіє. Він не молиться перед амвоном ще з осінніх свят. Цілі ночі він кашляє. До нас ходить чорнявий лікар, опасистий, з чорними вусами і сміхотливими очима — веселий лікар. Мене він прозиває "пузань" і дає мені щигля у животик. Він щоразу наказує мамі, щоб мене не годували картоплею і щоб хворому давали тільки бульйон і молоко, молоко і бульйон. Мама щоразу вислуховує його, а коли він іде геть, ховає обличчя у фартух, і плечі трусяться в неї... Потім вона витирає очі, відкликає мого старшого брата Елю набік, і вони перешіптуються нишком. Про що вони говорять — не знаю. Але мені здається, що вони сваряться. Мама посилає його кудись, а він не хоче йти. Він каже їй:

— Ніж запобігати їхньої ласки, я краще крізь землю провалюсь. Краще мені померти ще сьогодні!..

— Відкуси собі язика, шибенику, що ти вигадуєш?

Так тишком відповідає йому мама, зціплює зуби, відмахується від нього обома руками,— вона, здається, ладна пошматувати його. Проте вона одразу лагідніє і звертається до нього:

— Що ж мені робити, сину мій, шкода тата. Треба ж ного рятувати!..

— Тоді продамо що-небудь,— відповідає мій брат Еля і зиркає на скляну шафу. Мама теж дивиться на цю саму шафу, витирає очі й каже тихо:

— Що ж я продам? Душу? Вже нема чого продавати. Хіба що порожню шафу?

— А чом ні? — каже їй мій брат Еля.

— Розбійнику! — гримає на нього мама, і очі в неї стають червоні.— Звідки взялись у мене такі діти — розбійники?!

Мама обурюється, лютує, нарешті витирає очі й одразу ж лагідніє. Так само було з книжками, із срібною облямівкою, що на татовому талесі *, з двома позолоченими келихами, з її шовковою сукнею і з усіма іншими речами, що їх поспродувано у нас поодинці, кожного разу іншому покупцеві.

Книжки закупив книгоноша Міхл з рідкою борідкою, яку він весь час чухає. Мій брат Еля, бідолаха, тричі ходив до нього, поки привів його. Мама аж засяяла, побачивши його, і на мигах наказала розмовляти тихо, щоб тато не почув. Міхл зрозумів, задер голову до полиці і, чухаючи борідку, проказав:

— Ану покажіть, що там є у вас.

Мама моргнула до мене, щоб я скочив на стіл і подав книжки. Двічі повторювати мені не треба. Я скочив на стіл у такому захопленні, що простягся на ввесь зріст, та ще дістав прочуханку від мого брата Елі, щоб я не стрибав, як навіжений. Мій брат Еля своєю власною персоною поліз на стіл і подав Міхлу всі книжки. Міхл однією рукою гортав книжки, другою чухав собі борідку і знаходив дефекти. Кожна книжка має свій дефект: там оправа погана, тут корінець подертий, а ця

книжка взагалі не книжка. Коли Міхл нарешті добре оглянув усі книжки з усіма оправами, з усіма корінцями, він почухав борідку і сказав:

— Якби у вас був мішнаес *, усі томи, я б, може, купив. Мама стала біла як крейда, а мій брат Еля, навпаки,

почервонів як жар. Він напався на книгоношу:

— Ви ж могли одразу сказати, що купуєте тільки міш-наес! Чого ж ви прийшли в'їдатися в печінки і голову морочити?

— Тихше, не галасуй! — благає його мама, а з другої кімнати, де тато лежить, чути хрипкий голос:

— Хто там?

— Нікого нема! — відповідає йому мати і посилає мого брата Елю до хворого, а сама продовжує торг з книгоношею Міхлом, спродує йому книжки, видно, дуже дешево, бо коли мій брат Еля виходить з татової світлиці і запитує в неї: "Скільки?" — вона відштовхує його і каже: "Це не твоє діло!" А Міхл хапає книжки швидко-швидко, запаковує їх у мішок і враз зникає.

3

З усіх речей, які ми поспродували з хати, жодна не завдала мені такої втіхи, як скляна шафа.

Щоправда, коли довелося відпорювати срібну облямівку з татового талеса, мені теж було весело. По-перше, цікаво було дивитись, як торгувалися з канительником Йоселем, блідим євреєм з червоною плямою на обличчі. Йосел тричі залишав хату, аж поки домігся свого. Потім, поклавши ногу на ногу,

Йосел сів перед вікном з татовим талесом, витяг маленького ножика з жовтою колодкою з оленячого рогу, зігнув середній палець і почав відпорювати облямівку так майстерно, що коли б я вмів так відпорювати облямівки, я б, здається, був найщасливішою людиною на світі! А все-таки подивилися б ви тоді на мою маму, як вона зарюмала! Навіть мій брат Еля,— а він уже парубок,— теж дивно якось повернувся лицем до дверей, нібито сякаючи носа одним пальцем, скривив обличчя і чудернацьки верескнув, витираючи очі полою.

— Що там таке? — запитує тато з своєї світлиці.

— Нічого! — відповідає йому мама і витирає червоні очі, а нижня губа і все її обличчя тремтить так, що треба бути залізним, щоб не луснути від сміху.

Але куди веселіше було, коли дійшло до скляної шафи.

По-перше, як то її заберуть? Мені завжди здавалось, що наша скляна шафа зрослась із стіною,— як же її візьмуть? По-друге, де мама замикатиме хліб, калачі, тарілки, одов'яні дожки і виделки (у нас були також дві срібні ложки і одна срібна виделка, та мама їх уже давно продала!) і де ми держатимемо на пасху мацу? Усе це спадало мені на думку, коли столяр Нахмен стояв і міряв шафу брудною рукою з червоним нігтем на великому пальці. Він доводив, що шафа не пролізе у двері. Погляньте самі: ось вам ширина шафи, а ось двері — ніколи в світі вона не пролізе!

— Як же вона влізла? — запитує в нього мій брат Еля.

— Піди спитай у неї,— відповідає йому сердито Нахмен.— Хіба я знаю, як вона влізла? її внесли, от вона й влізла!..

Була хвилина, коли я дуже непокоївся за шафу. Тобто я гадав, що вона залишиться у нас. Але через деякий час столяр Нахмен прийшов із своїми обома синами, теж столярами, а вони як взялися й потягли нашу скляну шафу, просто-таки мов той чорт цигана. Попереду йшов Нахмен, за ним обидва сини, позаду — я. Батько їх командував: "Коші, убік! Мендл, праворуч! Копл, не поспішай! Мендл, тримай!.." Я їм допомагав хекати. Мати і брат Еля не хотіли допомагати. Вони стояли, дивились на спорожнілу стіну, вкриту павутинням, і плакали... Комедія з ними — вони тільки те й роблять, що плачуть!.. Раптом — трісь! Саме біля дверей луснуло скло, і столяр з синами почали сваритися, звертати один на одного провину: "Ворухнувся, як ведмідь!", "Слонячі ноги!", "Поперла його нечиста сила!", "Голову зламав би тобі, сто сот чортів!.."

— Що там таке? — чути хрипкий голос із світлиці.

— Нічого! — відповідає мама і витирає очі.

4

Найбільша радість була у мене, коли черга дійшла до Елиного "дивана" і до мого ліжка. "Диван" мого брата Елі був раніш канапкою, на якій ми всі сиділи. Але відколи мій брат Еля став нареченим і почав спати на канапі, а я на його ліжку, канапа перетворилась на "диван". Раніш, у добрі часи, коли тато був здоровий і співав у м'ясницькій синагозі, маючи чотирьох півчих, канапа була з пружинами. Тепер ці пружини вже мої. Я робив з ними найцікавіші фокуси: покалічив руки, мало не виколов собі ока, одного разу надягнув їх собі на шию, і ще хвилина — був би задушився. Аж поки мій брат Еля добре відлупцював мене, закинув пружини на горище і сховав драбину.

Купила канапу і ліжко перекупка Хана. Перше ніж Хана остаточно вирішила купити ці меблі, мама не дозволяла їй заглядати всередину канапи: "Оте, що бачите, можете купити, роздивлятися нема чого!" Але коли Хана сторгувалась і дала завдаток, вона підійшла до канапи і до ліжка, підняла постіль, поволі заглянула в усі потаємні місця і дуже при цьому плювалася. Мама була ображена цим плюванням, хотіла повернути завдаток, але втрутився мій брат Еля:

— Куплено — пропало!

Постеливши на долівці, ми простяглись удвох — я і мій брат Еля,— наче графи, вкрились удвох однією ковдрою (його ковдру вже продали), і мені було дуже приємно почути від мого старшого брата, що спати на підлозі зовсім не так погано. Я заждав, поки він прокаже молитву на ніч і засне, а тоді почав качатися по всій підлозі. Місця тепер, хвалити бога, досить. Ціле поле. Насолода! Справжній рай!..

5

— Що робити далі?

Так каже одного разу вранці мама, звертаючись до мого брата, і, наморщивши лоба, оглядає порожні стіни. Я і мій брат Еля допомагаємо їй оглядати всі чотири стіни. Мій брат Еля дивиться на мене засмучено і з жалем.

— Іди надвір! — каже він мені суворо.— Нам треба тут поговорити...

Пострибуючи на одній нозі, вискакую надвір і, зрозуміла річ, — одразу ж до сусідової телички. Останнім часом Миня виросла, стала, нівроку, на ноги і покращала, чорна мордочка гарненька

така, круглі оченята тямущі, повні розуму, як у людини, жде, щоб їй дали чим-небудь поласувати, і любить, коли їй лоскочуть шийку двома пальцями.

— Уже! Ти знову з телятком? Не можеш ніяк розлучитися з твоїм любим товаришем!

Так каже мені мій брат Еля, але цього разу без прокльонів, бере мене за руку і каже, що піде зі мною до кантора Герш-Бера. У кантора Герш-Бера, каже він, мені буде добре: по-перше, я в нього, каже, матиму що їсти.

Дома у нас кепсько, каже він, тато хворий, треба його рятувати. Ми рятуємо його, каже він, як тільки можемо. І мій брат Еля розстібає капоту й показує мені на жшют:

— Ось був у мене годинник, подарунок від мого майбутнього тестя, але я його продав. Якби тесть дізнався, він зняв би страшенну бучу. Світ перевернувся б.

Я дякую і славлю бога, що його майбутній тесть ЕІЄ знає про годинника і що світ не перевернеться. Ой-ой! Боже мій! Що було б, якби світ перевернувся? Навіть подумати страшно, що сталося б з Минею, з сусідською теличкою. Німе ж створіння!..

— Ось ми і прийшли,— каже мій брат Еля, який дедалі стає лагідніший і привітніший до мене.

Кантор Герш-Бер неабиякий "співак". Тобто сам він не співає: він, бідолаха, не має голосу. Так каже тато. Але він розуміється на співі. Герш-Бер мас чоловік з п'ятнадцять півчих, а сам він дуже сердитий... Герш-Бер пробує мій голос. Я співаю з "трелями". Він гладить мене по голові і каже моєму братові, що в мене "сопрано". А мій брат каже, що такого сопрано ще

світ не бачив!.. Потор-гувавшися з кантором, мій брат Еля бере завдаток і каже мені, що я лишаюся тут, у кантора реб Герш-Бера, наказує, щоб я слухався його і щоб не сумував!..

Йому легко сказати, щоб не сумував! Як я можу не сумувати влітку? Сонце пече, небо мов кришталь, грязюка вже давно висохла. Надворі перед нашою хатою лежать колоди. Вони не наші, а багатія Йосі. Він збирається будувати хату і приготував колоди, але не мав де їх покласти, через те й звалив їх коло нас. Дай боже йому здоров'я, отому багатієві Йосі! Бо з колод я можу зробити собі фортецю, а між колодами ростуть будяки і смілка. Будяками добре кидатися, а смілку надуваєш і ляскаєш себе нею по лобі — вона й лопається.

Мені добре. І Мині, теличці нашого сусіда, теж добре. Я і Миня єдині господарі тут... Як же мені не сумувати за Минею, теличкою нашого сусіда?..

6

Ось уже скоро три тижні, як я у кантора Герш-Бера, а співати мені майже не доводиться. У мене інша робота. Я ношу його Добцю. Добця горбата. їй ще нема двох років, проте вона, нівроку, важкенька, важча за мене. Я надсаджуюсь, носячи її на руках. Добця мене любить. Вона схоплює мене своїми сухорлявими рученятками і чіпляється за мене тонкими пальчиками. Вона кличе мене "Кіко". Чому "Кіко" — не знаю. Добця мене любить. Вона не дає мені спати цілі ночі. "Кіко, кі!" — це означає, щоб я її колисав. Добця мене любить. Коли я їм, вона вириває у мене з рота: "Кіко, пі!"—це означає: дай мені!..

Мене тягне додому. Харчі тут теж не дуже добрі!.. Сьогодні свято. Зелені свята. Хочеться піти надвір, побачити, як уночі небо розколюється. А Добця не пускає. Добця мене любить.

"Кіко, кі!" — щоб я її колисав. Я ко-лисаю її, колисаю і засинаю. І приходить до мене гість — Миня, сусідова теличка, дивиться на мене своїми повними розуму очима і каже мені: "Ходім!" Ми спускаємося схилами до річки. Недовго вагаючись, я закочую штанці: гоп! — і я вже в річці. Я пливу, і Миня пливе за мною. На другому березі добре. Нема кантора, нема Добці, нема хворого тата... Прокидаюся — аж це тільки сон!..

Утекти! Утекти! Утекти! Але як утекти? Куди? Додому, звичайно. Проте кантор Герш-Бер уже прокинувся раніш від мене. Він має великий камертон, пробує його зубами, підносить до вуха. Потім наказує мені швидше одягтися і піти з ним до синагоги. Сьогодні під час молитви ми виконаємо його "композицію". У синагозі бачу мого брата Елю. Звідки він тут взявся? Адже він моляться з м'ясниками, там, де тато за кантора! Що б це означало? Мій брат Еля говорить про щось із кантором Герш-Бером. Кантор Герш-Бер незадоволений. Він каже:

— Тож пам'ятай, бога ради, негайно після обіду!..

— Ходім! Побачишся з татом! — каже мені мій брат Еля, і ми йдемо вдвох додому. Він іде, а я підстрибую, біжу, лечу.

— Не поспішай! Чого ти так летиш? — каже мені мій брат Еля і стримує мене. Йому, видно, хочеться поговорити зі мною.— Знаєш? Тато хворий, дуже-дуже хворий!.. Бозна, що з ним буде... Треба його рятувати, та нема чим... Ніхто не хоче допомогти... А до богадільні мама ні в якому разі не хоче його пускати. Краще сама помре, каже вона, ніж пустить його в богадільню!.. Диви-но, ось іде мама!

Простягти руки, мама йде нам назустріч, падає мені на шию, і я почуваю на моїх щоках її сльозу. Мій брат Еля йде до

хворого тата, а я з мамою лишаємось надворі. Нас оточили з усіх боків: жінка нашого сусіда — гладка Песя, і дочка її Міндл, і невістка Перл, і ще дві жінки.

— Ви маєте гостя на свято? Вітаємо вас з вашим гостем!

Мати опускає додолу опухлі очі.

— Гість, кажете. Нещасна дитина. Прийшов провідати хворого тата. Все-таки дитина...

Так відповідає мама всьому гурту жінок, а сусідовій жінці Песі каже окремо, тишком, причому Песя похитує головою.

— Ну і місто! Щоб хоч хто-небудь звернув увагу... Двадцять три роки надривався перед амвоном... Здоров'я своє поклав... Я б його, може, і врятувала, та нема чим... Все, хвалити бога, спродала... Останню подушку... Дитину віддала канторові!.. Все ради нього... Все ради хворого...

Отак скаржиться мама сусідці Песі, стоячи надворі. Я кручу головою на всі боки.

— Кого ти шукаєш? — звертається до мене мама.

— Кого шукає хлоп'я? Теличку, мабуть...

Так каже наша сусідка Песя і звертається до мене з дивною приязню:

— Ех, хлопшку, нема вже телятка! Мусила продати м'ясникові. Хіба у мене був інший вихід? Досить тог<}, що треба годувати одну скотину,— де вже там з двома морочитись!..

Чуєте? Теличка в неї, хвалити бога, теж уже стала скотиною!

Дивна жінка оця Песя. Скрізь вона суне свого носа, їй треба неодмінно знати, чи є в нас молочний обід на свято?

— З приводу чого ви це запитуєте? — питає в неї мама.

— Просто так собі! — каже Песя, піднімає хустку і простягає мамі горщик сметани. Мама відштовхує горщик обома руками.

— Господь з вами, Песю! Що це ви робите? Хто ми такі? Ми ж неабихто, боронь боже! Ви мене хіба не знаєте?

— Навпаки,— виправдується Песя,— саме тому, що я вас знаю. Корівчина, нівроку, останнім часом поправилась. Є, нівроку, сир і молоко. Я вам позичаю... Ви мені, бог дасть, повернете...

І сусідка Песя ще довго умовляє маму, а мене вабить до колод, до телички, до телички, до телички!.. Якби не соромно було, я б заплакав...

— Коли тато розпитуватиме тебе, відповідай: "Хвалити бога!"

Так наказує мені мама, а мій брат Еля пояснює мені трохи докладніше:

— Щоб ти не скаржився, не розповідав різних байок про позаторішній сніг. Відповідай тільки: "Хвалити бога!" Чуєш, що тобі кажуть?

І мій брат Еля заводить мене до світлиці хворого. Стіл заставлений пляшечками, коробочками, баночками. Пахне аптекою. Вікно зачинене. На честь зелених свят кімнату прибрали зеленню, в головах над ліжком повісили любисток. Це робота мого брата Елі. На долівці теж розкидано запашну траву. Тато помічає мене, підкликає до себе довгим сухорлявим пальцем. Мій брат Еля підштовхує мене ззаду. Підходжу до тата. Я його ледве впізнаю. Обличчя жовте, як глина. Сиве волосся вилискує, стирчить, наче приклеєне чуже волосся. Чорні очі сидять глибоко, наче взяті в оправу чужі очі. Зуби, наче вставлені чужі зуби. Шия така тонка, що голова ледве держиться на ній. Щастя, що він не може сидіти... ГубаміЛін якось дивно ворушить, наче людина, що пливе: мпфу!.. Він кладе мені на обличчя гарячу руку з кістлявими пальцями, на губах з'являється крива посмішка, як у мерця.

Аж ось заходить мама. За нею лікар, веселий, чорнявий лікар, з великими вусами. Він вітається зі мною, як із старим, добрим приятелем, частує мене щиглем у живіт і весело звертається до тата:

— Маєте гостя на свято? Вітаю вас з вашим гостем!

— Спасибі! — каже мама і моргає лікареві, щоб той оглянув хворого та щось прописав йому. Чорнявий лікар навстіж розчиняє вікно і гнівається на мого брата Елю, бо той завжди зачиняє вікна.

— Я вам тисячу разів казав, що вікно любить, коли його не зачиняють!

Мій брат Еля моргає на маму, мовляв, мама винна: вона не дозволяє відчиняти вікна, боїться за тата, щоб вія, крий боже, не застудився. Мама моргає лікареві, щоб той нарешті оглянув

хворого і щось прописав йому. Чорнявий лікар виймає годинник, великий золотий годинник. Мій брат Еля аж прикипів поглядом до лікаревого годинника. Лікар це помічає.

— Хочете знати, котра зараз година? Без чотирьох хвилин пів на одинадцяту... А скільки на вашому?

— Мій годинник попсувався,— відповідає мій брат Еля і дивно червоніє від кінчика носа аж по вуха.

Мама не може всидіти. їй хотілося б уже, щоб оглянули хворого і щось йому прописали... Проте лікар має час. Він розпитує маму про сторонні речі: коли весілля мого брата? І що каже кантор Герш-Бер про мій голос? У мене мусить бути, каже він, гарний голос. Голос — це спадкова річ. Мама не тямиться! Раптом лікар повертається разом із стільцем до хворого тата, бере його за сухорляву гарячу руку:

— Ну, канторе, як святкуємо сьогодні?

— Хвалити бога! — відповідає йому тато з посмішкою мерця.

— А саме? Менше кашлялось? Добре спалося? — запитує лікар і нахиляється до нього дуже близько.

— Ні! — відповідає тато, ледве переводячи подих.— Навпаки... кашляю я часто... а сон мене якраз не бере... Але, хвалити бога, п'ятидесятниця... Таке свято... І гість... Гість на свято...

Погляди всіх звертаються до "гостя", а "гість" дивиться на долівку, і думками він надворі, десь біля колод, біля будяків, що колються, біля смілки, що лопається, біля сусідової телички з

розумними очима, яка вже стала "скотиною", біля річки, що дзюрчить там, під горою, а то зовсім у високій, широкій, голубій шапці, що прозивається небом...

8

Сметана, яку наша сусідка, гладка Гіеся, позичила нам, стала в пригоді. Я і мій брат Еля відбули молочний обід, вмочаючи вдвох свіжий калач у блюдечко з холодною сметаною. Це було таки зовсім непогано. "Шкода тільки, що мало",— зауважив мій брат Еля, який був того дня в дуже гарному настрої і такий добрий, що навіть зробив мені ласку: дозволив погратися трохи дома і не так скоро повернутися до кантора Герш-Бера.

— Ти ж у нас гість на свято,— сказав він мені і дозволив побавитись надворі коло колод, але з умовою, щоб я не дуже лазив і, крий боже, не подер останніх штанців.

Ха-ха-ха! Не подерти останніх штанців! Нема кому сміятися, слово честі! Побачили б ви оті штанці — ну, ну! Краще не будемо говорити про штанці!.. Поговоримо краще про колоди багатія Йосі. Ай, колоди, колоди! Багатій Йося думає, що це його колоди. Нічого подібного! Це мої колоди. Я зробив собі з них палац і виноградник. Я — принц. Принц походжає цілком вільно у себе в винограднику, зриває смілку — лясь по лобі, ще смілку — лясь по лобі... Всі мені заздрять. Навіть хлопчик багатія Йосі, косий на одне око Генах, заздрить мені на моє добро. Він проходить мимо у своєму люстриновому костюмчику, показує на мої штанці, сміється, скошує око і каже мені:

— Диви-но, щоб чогось не загубив...

— Іди собі краще, доки живий і цілий,— кажу я йому,— а то покличу мого брата Елю!..

Мого брата Елю бояться всі хлопчаки, і косоокий Генах забирається геть, а я лишаюсь знову сам-один, знову той самий принц у своєму винограднику... Шкода тільки, що Мині тут немає! Теличка нашого сусіда уже більше не теличка, вона вже "скотина" (так каже наша сусідка Песя!). Що таке скотина? І навіщо її продали м'ясникові? Невже на заріз? На те вона народилася, щоб її потім різали? Навіщо народжується теля і навіщо народжується людина?..

Разом чую: в хаті дивний зойк і плач... Пізнаю мамин голос. Дивлюся — збіговисько у нашій хаті... Чоловіки і жінки... Той вбігає, той виходить... Я лежу собі на колоді долілиць. Мені добре! Диви-но, ось іде багатій Йося! Багатій Йося — староста м'ясницької синагоги, де мій тато за кантора ось уже двадцять три роки. Йося сам колись був м'ясником. Тепер він торгує волами, шкурами і зробився багатієм, великим багатієм! Йося розмахує руками, гнівається на маму й репетує:

— Як це так сталося? Цому мені не сказали, сцо Пей-ся-кантор такий хворий? (Він не вимовляє "ш" і "ч"). Цому ви мовцали?

— А чого мені було кричати? — виправдується перед ним мама і вмивається сльозами.— Все місто бачило, як

я мучусь, хотіла його врятувати. Він сам теж просив, щоб його рятували...

І мама не може далі говорити, заламує руки — ось-ось знепритомніє. Мій брат Еля підхоплює її.

— Мамо! Чого ти виправдуєшся? Мамо! Не забувай, мамо, сьогодні свято, п'ятидесятниця, не можна плакати, мамо!..

А багатій Йося не перестає лютувати й гримати на мою маму:

— Сцо ви мені розказуєте — ціле місто! Сцо таке місто! Сказати треба було ! Тільки мені! Все робіть моїм костом. Похоронну відправу, слузок замовити, саван — все на мене, моїм костом!.. А яксцо треба сцось зробити для сиріток, приходьте до мене, не соромтеся!

Проте слова Йосі-багатія мало заспокоюють мою маму. Вона без упину тужить і щоразу умліває на руках у мого брата Елі. А мій брат Еля, який і сам увесь час плаче, не перестає нагадувати їй, що "сьогодні свято, мамо, сьогодні п'ятидесятниця, мамо! Мамо, не можна плакати, мамо!.."

І нараз усе стає мені зрозумілим. Серце в мене стискається і хочеться плакати, сам не знаю чого... І жаль мене бере на маму, не можу бачити, як вона плаче, і як умліває, і як тремтить у мого брата на руках. Я залишаю мій палац з моїм виноградником, підходжу до неї ззаду і кажу їй тими ж словами, що мій брат Еля, і сльози капають з моїх очей:

— Мамо! Сьогодні свято, мамо, сьогодні зелені свята, мамо! Мамо, не можна плакати, мамо!..

II. МЕНІ ДОБРЕ —Я СИРОТА! 1

Відколи я почав усе розуміти, не пам'ятаю, щоб я був у такій пошані, як тепер. Чого це, питаєте, мені така шана? Мій тато, кантор Пейся — ви ж знаєте? — помер у перший день п'ятидесятниці, і я лишився сиротою. З першого дня після свята

ми почали читати кадиш * — я і мій брат Еля. Це він-таки і навчив мене читати кадиш. Мій брат Еля —— відданий брат, але поганий вчитель. Він гнівається і б'ється! Розгорнув молитовник, сів зі мною і по-

чав мене навчати кадиш. Хоче, щоб я його одразу запам'ятав. Він повторює зі мною ще раз, з початку до кінця, і наказує мені, щоб я тепер читав сам. Я читаю, але не виходить.

До "збудеться" ще так-сяк, але коли доходить до цього слова, я спотикаюсь. Еля дає мені ліктем у бік і каже, що я думками, певно, десь надворі (неначе прочитав мої думки) або десь коло телятка (неначе був при цьому)... Він не лінується і повторює зі мною ще раз. Я насилу дійшов до середини, а далі — ні кроку! Еля бере мене за вухо і каже, що коли б тато воскрес і побачив, якого він має сина...

— Мені б не довелося читати кадиш...

Так кажу я своєму братові Елі і дістаю від нього лункого ляпаса лівою рукою в праву щоку. Почувши це, мама гримає на нього і забороняє мене бити, бо я сирота.

— Господь з тобою! Що ти робиш? Кого ти б'єш? Ти забув, мабуть, що дитина — сирота?!

Сплю я тепер з мамою на татовому ліжку — єдина мебля в хаті. Ковдру вона мало не всю віддає мені.

— Укрийся,— каже вона мені,— і спи, моя дорога сирітко! їсти нема чого...

Я вкриваюсь, але не засинаю. Повторюю собі кадиш напам'ять. До хедеру * я не йду, не вчусь, не молюсь, не співаю в синагозі. Вільний від усього.

Мені добре — я сирота!

2

Поздоровте мене! Я вже знаю ввесь кадиш напам'ять. У синагозі стаю на лавку, відтарабанюю кадиш, аж лящить! Голос я теж маю — успадкував від мого тата,— справжнє сопрано. Всі хлопчики збираються навколо мене і заздрять мені. Жінки плачуть. Заможні хазяїни дарують мені по копійці. Синок Йосі-багатія, косоокий Генах (він страшенний заздрісник), коли справа доходить до кадиша, показує мені язика — він просто вмирає, так хочеться йому, щоб я засміявся. Йому на зло, я не сміюсь. Якось помітив це синагогальний служка Арон, взяв його за вухо і вивів за двері. Так йому й треба. Через те що я читаю кадиш уранці і ввечері, я вже більше не йду до кантора Герш-Бера і не няньчуся з його донькою Добцею.

Я вільний. Цілий день бавлюся на річці — або ловлю рибу, або купаюсь. Ловити рибу я навчився самотужки. Коли хочете, я можу вас теж навчити. Скидаєш сорочку, зав'язуєш вузлом рукав і йдеш поволі по шию в воді. Треба йти довго-довго. Коли почуваєш, що сорочка важка, це ознака, що вона повна. Виходиш тоді мерщій, витрушуєш усю траву з багном і добре придивляєшся. У траві частенько лежать, заплутавшись, маленькі жабенята — киньте їх назад у воду, шкода їх — це живі істоти. У багні можете часом знайти п'явку. А це — гроші, за десяток п'явок можете дістати три шеляги, півтори копійки.

Це гроші... Риби не шукайте. Колись була і риба,— тепер нема. Я не ганяюсь за рибою. Я радий, коли є хоча б п'явки. Не завжди є й п'явки. Цього літа не було жодної! Звідки довідався мій брат Еля, що я ловлю рибу,— не знаю. Він мені мало не відірвав вухо за рибальство. Щастя, що це побачила наша сусідка, гладка Песя. Рідна мати не може так заступатися за свою дитину.

— Отак б'ють сироту?..

Мій брат Еля засоромився і відпустив моє вухо. Всі заступаються за мене. Мені добре — я сирота.

3

Наша сусідка, гладка Песя, закохалася в мене. Вона, як кліщ, причепилася до моєї мами, щоб я поки що був у неї, тобто у Песі.

— Що вас обходить? — доводила вона.— У мене йдуть до столу дванадцятеро, буде він тринадцятий.

Маму вона насилу переконала. Але тут втрутився мій брат Еля.

— Хто наглядатиме, щоб він ходив у синагогу читати кадиш?

— Я наглядатиму, щоб він ходив читати кадиш. Ну, згода? Більше нічого не маєте проти?

Песя не багачка. її чоловік Мойше — палітурник. Він зажив слави найкращого ремісника. А цього ще не досить. Треба ще, крім слави, мати і щастя. Так Песя каже моїй мамі. Моя мама притакує їй. Вона каже, що до нещастя теж треба мати щастя.

На доказ вона наводить приклад зі мною. Ось я сирота, а всі хочуть до себе взяти. Є такі, що хочуть взяти мене назавжди, але не діждуть того її

2*

вороги, щоб вона віддала мене назавжди! Так каже мама і плаче. Вона питається поради в мого брата Елі.

— Як ти гадаєш? Може, справді нехай побуде поки що у Песі?

Мій брат Еля вже дорослий. А то в нього не питалися б поради. Він гладить рукою чисте обличчя, немовби в нього вже є борода, і говорить, як дорослий:

— Що ж, аби тільки не бешкетував. Порозумілися на тому, що я поки що буду у нашої

сусідки Песі, але з умовою, щоб не бешкетував. Все у них зветься бешкетом! Причепиш кішці до хвоста папірця, щоб вона крутилася дзигою,— бешкет. Стукотиш дрючком по штахетах попівського подвір'я, щоб усі собаки позбігалися,— бешкет. Витягнеш у водовоза Лейби чопа з бочки, щоб витекла майже вся вода,— бешкет.

— Твоє щастя, що ти сирота! — каже мені водовоз Лейба.— А то я б тобі руки і ноги поламав! Можеш мені повірити на слово!

Я йому вірю на слово. Знаю, що тепер він мене не зачепить, бо я сирота. Мені добре — я сирота.

4

Наша сусідка Песя, хай мені вибачає, добре збрехала. Дванадцятеро, сказала вона, ідуть у неї до столу. За моїм підрахунком я чотирнадцятий. Вона, певно, забула сліпого дядька Боруха. А може, вона його не вставила в список їдців тому, що він уже дуже старий, не має зубів і не може жувати. Не буду з вами сперечатися. Жувати він не може. Зате ковтає він, як гуска, і хапає. Всі вони хапають. Хапають неймовірно. Я теж хапаю. За це вони мене б'ють. Ногами під столом б'ють мене. Більш за всіх б'ється Вашті. Вашті — справжній катюга. Його ім'я Герш, але тому, що в нього гуля на лобі, йому дали прізвисько Багаті *. Всі вони мають прізвиська: Колода, Кіт, Чорногуз, Лемішка, Петелеле, Дай ще, Намаж маслом...

Будьте певні, кожне прізвисько має свою підставу. Пиню звуть Колода тому, що він товстенький та кругленький, мов колода. Велвл — чорнявий, тому його прозвали Кіт, Хаїм — лемішка, тюхтій, от його й звуть Лемішка. У Мендла гострий ніс, тому він Чорногуз. Файтла прозвали Петелеле за те, що не вміє говорити. Берл — страшенний ненажера: коли йому дають скибку хліба із смальцем, він каже: "Дай ще". Зурехові дали погане прізвисько "Намаж маслом" через негарну ваду, в якій він не винен. Винна, можливо, мати, що в дитинстві рідко коли йому мила голову. А може, вона теж не винна! Не буду з вами сперечатися. А зчиняти бійку напевно ні! Одним словом, це хата, де кожний має прізвисько. Чого вам більше — кішка, без'язика тварина, що напевне нічим перед богом не завинила, зветься у них "старостиха Фей-га-Лея". Знаєте чому? Тому, що вона товста, а Фейга-Лея, жінка старости Нахмена, теж товста. Скільки, думаєте, вони дістали ляпасів, щоб більше не прозивали кішку людським ім'ям? Як горохом об стінку! Коли вони вже дали прізвисько — пропало!

5

Мені вони теж дали прізвисько — вгадайте яке? "Мотл-губань". Мабуть, їм не подобаються мої губи. Вони кажуть, що коли я їм, то ворушу губами! Хотів би я побачити таку людину, яка їсть і не ворушить губами. Я не з тих гонористих, яких не можна зачіпати. Але не знаю чому,— мені це прізвисько страшенно не до вподоби! І саме тому, що воно мені не до вподоби, вони дражнять мене і прозивають тільки так. Уїдливі істоти — я ще таких не бачив! Потім просто Губань, і нарешті: Губи.

— Губи! Де ви були?

— Губи! Утріть носа!

Мене це ображає, і я лютую й плачу. їхній батько, Песин чоловік, палітурник Мойше, якось помітив це і запитав мене, чого я плачу. Я відповів:

— Як мені не плакати, коли я Мотл, а мене прозивають Губи!

— Хто? — запитує він.

— Вашті,— кажу я.

Він хоче побити Вашті, а Вашті каже:

— Це не я, це Колода.

Він хоче побити Колоду, а Колода каже:

— Це не я, це Кіт.

Один на другого, другий на третього, кінця-краю не знайдеш. Тоді батько їхній, палітурник Мойше, кладе їх усіх по черзі на лавку і шмагає палітуркою від молитовника, приказуючи:

— Байстрюки! Я вам покажу, як насміхатися з сироти, чорти вашому батькові!..

Отож-то! Кожен заступається за мене. Всі, всі заступаються за мене!

Мені добре — я сирота!

III. ЩО БУДЕ З МЕНЕ? 1

Ану вгадайте, де рай! Не вгадаєте. Знаєте чому? Бо у кожного він в іншому місці. Приміром, мама каже, що рай там, де мій батько, кантор Пейся, перебуває. Там, каже вона, перебувають душі всіх чесних людей, які, бідолашні, поневірялися на цьому світі. За те, що їм погано було тут, на цьому світі, вони заслужили рай. Це ж ясно як день. Найкращий доказ — мій тато. Бо де ж йому бути, як не в раю? Мало він за життя намучився тут, на цьому світі?.. Так каже моя мама і витирає при цьому очі, як звичайно робить, згадуючи про тата. А ось спитайте моїх товаришів, і вони вам розкажуть, що рай перебуває десь на високій аж до неба горі з чистого кришталю. Хлопці бігають там зовсім вільно, не вчаться, а тільки цілими днями купаються в молоці і повними жменями їдять мед. Думаєте, це все? Приходить палітурник і каже, що справжній рай тільки в лазні напередодні суботи. Я сам це чув від чоловіка нашої сусідки, палітурника Мойше, щоб я так чув багато радісних новин. Тепер скажіть, чия правда? Коли б, наприклад, спитали мене, я б сказав, що рай — це сад фельдшера Менаше. Відколи живу на світі, я ще такого саду не бачив. Це єдиний сад

не тільки па нашій вулиці, не тільки у нашому місті — здається, що ніде на світі такого саду немає, не було і не буде! Це вам ствердять усі. Скажіть, що вам раніше описати: фельдшера Менаше з його жінкою, фельдшерихою Менашихою? Чи раніше описати рай, тобто їхній сад? Я гадаю, що насамперед треба вам розповісти про Менаше і Мена-шиху. Вони хазяїни, їм слід віддати шану.

Фельдшер Менаше носить і взимку, і влітку сорочки з виложистими комірами. Він наслідує чорнявого лікаря. Одне око він скошує, а рот у нього трошки скривлений набік. Тобто не трошки, а помітно, навіть дуже помітно. Це з вітерця взялось. Так каже сам фельдшер Менаше. Не розумію, як може від вітру скривитися рот? Скільки вітрів, великих і маленьких, зазнав, приміром, я на своєму віку! Вся голова мусила б уже повернутись задом наперед. Я гадаю, що це тільки звичка. Хто як звикне. От, наприклад, є в мене товариш Берл — він блимає очима. Ще один товариш є в мене — Велвл, він розмовляє так, ніби юшку сьорбає. До всього на світі звикнеш. І хоч рот у Менаше скривлений, справи йдуть у нього краще, ніж у всіх справжніх лікарів. По-перше, він не такий великий пан, як оті лікарі. Коли його кличуть, він одразу прибігає спітнілий. А по-друге, у нього немає звички виписувати рецепти. Ліки він готує сам. Одного разу мене схопили кольки, почало морозити, лихоманити (мабуть, від довгого лежання в річці?). Мама зразу побігла і привела фельдшера Менаше. Він оглянув мене і промовив кривим ротом мамі:

— Вам нема чого лякатись. Дурниці! Шибеник застудив собі легені.

Сказавши це, він вийняв з кишені синю пляшечку та висипав на шість клаптиків паперу щось біле. Це називається "порошки". Один порошок він наказав мені негайно прийняти. Я морщився і крутився на всі боки. Серце мені віщувало, що це,

певно, гірке, як смерть. Так воно й було. Я вгадав! Гіркішого ще ніколи в рота не брав. Свіжу кору маленьких деревець ви коли-небудь жували? Отакий смак мають його порошки. Запам'ятайте раз і назавжди: якщо порошки, то вони обов'язково гіркі. Ніщо мені не допомогло — я мусив прийняти порошок і подумав, що смерть моя прийшла... Решту п'ять порошків, наказав він мамі, я мушу приймати що дві години по порошку. Знайшов охочого живитися жовчю! Тільки-но мама одвернулась на хвилину, пішла сказати моєму братові Елі, що я хворий, я висипав усі п'ять порошків у помийницю і насипав у папірці борошна. Добру мороку взяла на себе мама: що дві години вона мусила бігти до нашої сусідки Песі дивитись на годинника. Після кожного порошка, який я приймав, вона помічала, що мені кращає. Після шостого порошка я встав з ліжка зовсім здоровий!

— Оце лікар! — сказала мама і не пустила мене до хедеру, держала цілий день у хаті і давала солодкий чай з білою булкою.

— Менаше краще лікує, ніж усі лікарі, дай йому, боже, здоров'я і довгого віку! У нього є такі порошки, що воскрешають мертвих, просто до життя повертають...

Так вихвалялася потім мама перед усіма, як завжди, витираючи при цьому очі.

3

Жінку Менаше звуть ім'ям її чоловіка. "Фельдшериха Менашиха". Вона відьма. Так кажуть усі. Знаєте чому? Тому, що в неї вдача розбійника. Обличчя у неї чоловіче, голос чоловічий, ходить вона в чоловічих чоботях, а коли говорить, вам здається, що вона гнівається. Вона зажила собі великої слави серед

людей. Зроду ще не дала бідному шматочка хліба. А хата в неї — повна чаша. Ви можете знайти в неї всілякі варення позаторішньої, трирічної й десятирічної давності. Навіщо їй, цікаво знати, бтільки варення? Спитайте у неї — вона й сама не знає. Отака звичка в неї. То вже пропаща річ, ви її не переробите. Фельдшериха тільки те й знає: як почалося літо, вона цілі дні варить варення. Може, думаєте, на вугіллі варить? Де там! Вона обходиться гіллям, шишками, опалим листям і напускає при цьому стільки диму на всю вулицю, що задихнутись можна. Якщо вам доведеться коли-небудь приїхати до нас улітку і ви відчуєте запах диму, не лякайтесь — це не пожежа. То фельдшериха Менашиха варить варення, власноручно, із власних фруктів, у власному саду.

Отак і підходимо ми до саду, як я вам обіцяв. 4

Яких тільки фруктів не знайдете в цьому саду! Яблука, груші, вишні, сливи, черешні, порічки, персики, шпанку, малину, аґрус, ожину, шовковицю і чого тільки хочете! Чого вам більше — навіть виноград на осінні свята дістають у неї, у фельдшерихи Менашихи! Правда, коли покуштуєш цей виноград, очі на лоба вилазять — такий він кислий! Проте вона бере за нього гарні гроші! З усього вона робить гроші. Навіть із соняшників. Хай вас бог боронить попросити в неї дозволу зірвати соняшник. Вона вам не дозволить! Вона краще дозволить зуб вирвати з її рота, ніж віддасть одного соняшника з саду. А про яблуко, грушу, сливу — нічого й казати! Життям важите! Я знаю цей сад, як свої п'ять пальців... Знаю навіть, де кожне деревце знаходиться і що зростає на ньому, і чи вродило цього року, чи не дуже-то вродило. Звідки я це знаю? Не лякайтесь, я там ніколи ще не був. Як я міг там бути, коли сад огороджено високим парканом, а на паркані страшні цвяхи? Думаєте, це вже все? Там, у саду, є ще собака. Не собака, а вовк! Цей лютий пес на довгій мотузці прив'язаний, і нехай тільки спробує хто пройти мимо,— він починає кидатись,

стрибати і гарчати так люто, що аж мороз проймає. Постає тоді питання, звідки ж я знаю цей сад? Ось послухайте — я вам розповім.

5

Мендла, різникового хлопця, знаєте чи ні? Тоді ви різникової хати і поготів не знаєте. Вона друга від хати фельдшера Менаше і заглядає до нього в сад. Коли сидиш на даху у Мендла, можеш побачити все, що робиться в саду фельдшера Менаше. Вся штука в тому, як видертись на дах до різникового Мендла? Мені це — за іграшку. Знаєте чому? Бо різникова хата межує з нашою і набагато нижча від неї. Досить видряпатися до нас на горище (я це роблю без драбини; коли-небудь я вам, може, скажу як) і висунути ноги з віконця, як ви вже на даху різникового Мендла. Там ви лягаєте, як вам зручніше: або горілиць, або долілиць. В кожному разі лягти ви мусите, а то вас можуть, крий боже, побачити! І тоді почнеться морока: "Що ви робите на даху у різника?" Я вибирав завжди сутінки, перед вечірньою молитвою, коли йшов до синагоги читати кадиш. Тоді не день і не ніч, найкраща пора. Присягаюсь вам, нема на світі більшої насолоди, ніж заглядати в сад. Це не сад, а справжній рай!

Як починається літо і дерева викидають цвіт, вкриваються білим пухом, сподівайтеся, що не сьогодні-завтра з'явиться на низеньких колючих кущах зелений аґрус. Це перший фрукт, що його хочеться покуштувати. Є люди, які ждуть, поки аґрус дозріє. Дурні! Повірте мені, зелений набагато кращий і смачніший. Скажете, він кислий, від нього оскома? Ну то що? Кисле підживлює серце, а проти оскоми є засіб: сіль. Насипаєш солі на зуби і не закриваєш рота якихось півгодини, а тоді знову можна їсти той самий аґрус.

Після аґрусу з'являються порічки. Червоненькі, з чорними мордочками, з жовтими зернятами, вони десятками-десятками висять на одній гілочці. Пропустите одну гілочку між губами — і у вас повен рот порічок, винних, запашних, аж дух забиває! Коли вони вистигають, мама купує мені на гріш квартку порічок, і я їх їм з хлібом. У фельдшерихи Менашихи в саду є два ряди кущів над самою землею, густо-густо вкритих порічками. Проти сонця вони горять, вилискують, і хочеться хоч одну гілочку, хоч одну порічку рвонути двома пальцями і вкинути прямо в рота!.. Повірите мені? Коли я тільки говорю про зелений аґрус і червоні порічки, у мене одразу оскома з'являється.

Давайте поговоримо краще про вишні. Вишні недовго залишаються зеленими. Вишні швидко дозрівають. Можу заприсягтися чим завгодно, що, лежачи у різникового Мендла на даху, я сам помітив кілька вишеньок, які вранці були ще зелені, наче трава. Я їх добре примітив, зробив собі позначку. Удень від сонця у них почервоніли щічки, а ввечері вони вже були червоні, як полум'я! Вишні мама мені теж купляла. Але скільки вишень? П'ять штук на ниточці. Що можна зробити з п'ятьма вишнями? Бавишся з ними так довго, поки сам не помітиш, де вони зникли...

6

Скільки зірок на небі — стільки є вишень у фельдшера Менаше в саду. Уявіть собі, що я не полінувався і спробував підрахувати, скільки на одній гілочці вишень. Рахував, рахував, але так і не зміг підрахувати!.. Вишні мають таку властивість — вони цупко держаться на дереві. Рідко-рідко коли вишня впаде на землю — вона мусить бути аж надто перезрілою, чорною, як слива. Ось, бачите, абрикоси — ті падають, тільки-но стають як слід жовті. Ах, абрикоси, абрикоси! Я їх люблю більше за всі інші фрукти. На своєму віку я з'їв не більше як одну абрикосу, але й досі пам'ятаю її смак. Це сталося кілька років тому, мені ще тоді

й п'яти не було. Мій тато ще жив тоді, і в хаті ще було у нас геть усе: скляна шафа, канапка, книжки, вся постіль. Приходить одного разу тато з синагоги додому і звертається до мене і до мого брата Елі, засовуючи при цьому руку в задню кишеню, де ховають носову хустку:

— Діти! Абрикоси будете їсти? Я вам приніс абрикоси. Дві абрикоси.

І він виймає руку з задньої кишені, де ховають носову хустку, і підносить нам, мені і моєму братові Елі, два великих, жовтих, круглих, запашних фрукти. Моєму братові Елі ніколи. Він голосно проказує молитву: "Благословенний будь, творець фруктів на деревах..." — і запихає абрикосу собі в рота. Я люблю спершу погратися, нанюхатися, намилуватися, а потім уже їсти. Та й то — не за один раз, а помаленьку і з хлібом. Абрикоси дуже смачні з хлібом.

Відтоді я більше абрикосів не куштував, але смак тієї єдиної абрикоси я не можу забути. Тепер стоїть переді мною ціле дерево з абрикосами, а я лежу на даху різнико-вої хати, дивлюся й бачу, як падає абрикоса за абрикосою, одна жовта, аж червоняста, луснула і розкололася. Видно всередині товстобоку кісточку. Що робитиме фельд-шериха, маючи таку безліч абрикосів? Вона їх, мабуть, обтрусить і варитиме з них варення. Варення вона засуне в грубку. Взимку вона його поставить у льох, і там воно стоятиме, аж поки засахариться і візьметься цвіллю.

Слідом за абрикосами доспівають сливи. Не всі сливи нараз. Я маю два сорти слив у саду фельдшера Менаше. Одне дерево "черкинів". Це така кругленька, солодка, тверда, чорна слива. На другому дереві прості сливи. Цей сорт слив зветься відерна слива. її продають відрами. У неї тонка шкурка, вона слизька й липка, водяниста на смак. Проте вона не така погана, як вам

здається. Коли б мені її тільки давали. Фельдшериха Менашиха, однак, не з дуже щедрих. Вона краще зварить на зиму повидло зі слив. Хто з'їсть стільки повидла?

Як упораюся з вишнями, абрикосами і сливами, в мене починається пора яблук. Яблука, треба вам знати, це не груші. Груші, навіть найкращі в світі, як от бергамоти, коли ще не цілком достигли, ви нічого з ними не зробите. Спробуйте, жуйте дерево! Яблучко хоч яке воно зелене, кісточки хоч які ще білі, а все-таки це вже має смак яблука. Ви вгризаєтесь зубами в зелене яблуко, і вам стає кисло в роті. Знаєте, що я вам скажу? Я вам не віддам половинки зеленого яблука за два спілих. На спілі треба чекати ген-ген скільки, а зелене яблуко можете мати одразу після того, як деревце відцвітає. Ідеться тільки про розмір. Чим далі яблуко росте, тим воно більше. Точнісінько як людина... Це, однак, не означає, що велике яблуко смачніше. Часом трапляється, що маленьке яблуко краще від найбільшого розміром яблука. Наприклад, візьміть райські яблучка. Вони винні, але смачні. Чи, наприклад, кислиці, або квасні яблука. Чим вони погані? Цього літа на яблука страшенний урожай. Буде стільки яблук, що їх підводами возитимуть. Це я чув з уст Менашихи. Так вона сказала Рувину-яблучнику, коли яблуні ще тільки цвіли. Рувин прийшов оглянути сад. Він хотів закупити у неї яблука і груші на дереві. На яблука і на груші Рувин найкращий знавець. Він, як гляне одним оком на дерево, одразу вам скаже, скільки прибутку дасть це дерево. Він ніколи не схибив ані на стілечки. Хіба що будуть великі вітри — і яблука опадуть передчасно, або хробаки нападуть, чи гусінь сяде. Це все такі речі, що їх людина не може передбачити. Адже вітер від бога, і гусінь теж. Хоч я навіть не розумію, навіщо потрібні богові хробаки і гусінь? Хіба що для того, щоб вони забирали у Рувина-яблучника шматок хліба... Рувин каже, що не вимагає від дерева нічого більше, як шматок хліба. Він має, каже, жінку й дітей і шукає для них шматок хліба. Менашиха обіцяє йому не тільки шматок хліба, а ще й хліб з маслом. Вона

зичить собі таке щастя, які гарні дерева вона йому дає. Це хіба дерева? Це золото, а не дерева!

— Ви знаєте, що я вам, крий боже, не ворог,— каже йому Менашиха.— Те, що зичу вам, хай на мені здійсниться.

— Амінь! — каже їй Рувин, усміхаючись добрячим обвітреним обличчям, що лупиться від сонця.— Якщо підпишетесь, що не буде вітрів, хробаків і гусені, я вам заплачу ще більше, ніж ви правите.

Менашиха кидас на нього чудний погляд, знизу вгору, і озивається чоловічим голосом:

— Дайте мені підпис, що, вийшовши звідси, ви не посковзнетесь на рівному шляху і не зламаєте собі ногу.

— Від того, щоб посковзнутися і зламати собі ногу, ніхто не гарантований,— каже Рувин і дивиться на неї лагідними усміхненими очима.— Це може трапитися з багатієм ще швидше, ніж з бідняком, бо багатій має можливість хворіти.

— Ви надто розумний! — відповідає йому Менашиха вже розлютовано.— Але людині, яка зичить іншому поламати собі ногу, нехай відсохне язик так, щоб не знала навіть, звідки це в неї взялося.

— Чому ні? — каже Рувин з тією самою посмішкою.— На крайній випадок язик теж не зашкодить, аби, крий боже, не у злидаря...

Шкода, що сад не перейшов до рук Рувина-яблучника. Мені це було б набагато приємніше, ніж коли сад залишився у цієї баби-яги. Ви ще такої відьми не бачили. Нехай упаде яблучко, червиве, зсохле, зморщене, як обличчя у старої бабусі, вона не полінується, нахилиться, підніме його, покладе в фартух і понесе. Куди вона їх носить? Мабуть, на горище. А може, в льох. Скидається на те, що в льох, бо я чув, як розповідали, що торік у неї загинув повний льох з яблуками. Хіба ж то не святе діло рвати у неї яблука? Це все так, але як їх рвати? Авжеж, було б дуже розумно заскочити в сад уночі, коли всі сплять, і напхати повні кишені. Але що скаже на це собака? Т як на зло, цього літа ростуть яблука одно до одного. Вони просяться, аж умлівають, щоб їх зірвали!

Що робити? Якби знати таке чарівне слово заклинання, щоб яблука самі йшти до мене!.. Я думаю так довго, аж поки придумую. Не чарівне слово і не заклинання, а зовсім іншу річ. Дрючок. Довгий дрючок із цвяхом на кінці. Якщо ви цвяхом цього дрючка наколете яблуко і потягнете до себе — воно ваше. Вам треба лише держати дрючок так, щоб яблучко, крий боже, не впало на землю. А втім, коли яблуко впаде, теж не біда. Вона подумає, що його вітер збив. Зрозуміла річ, не можна попсувати цвяхом яблуко, а то вона здогадається... Присягаюсь вам словом честі, що я жодного яблука не попсував і жодне не впало в мене. У мене яблука не падають. Я знаю, як треба держати дрючок, коли рвеш яблука. Головне — не поспішати. Що, часу не вистачить? Поцупили яблуко і їжте його собі тихенько, відпочиньте трохи і рвіть далі. Ручуся вам, що ніяка жива істота не дізнається!

Будьте пророком і здогадайтесь, що відьма знає, скільки яблук на кожному дереві! Вона, мабуть, удень їх перелічила, а другого дня помітила, що бракує кількох штук. Тоді вона сховалась у себе на горищі і почала підглядати, може, їй удасться впіймати злодія. Так я гадаю. А то звідки вона могла

дізнатись, що я лежу на даху Мендла, різникового хлопця, і орудую дрючком? Хоч би вона мене впіймала сама, без свідків, я б, може, відпросився в неї. Все-таки сирота, може, вона пожаліла б мене. Але ж Ме-нашиха не дурна, вона пішла до моєї мами, і до нашої сусідки Песі, і до різникової жінки, взяла їх усіх трьох з собою, видерлася разом з ними до нас на горище (що відьма вигадає!). З горища їм уже не важко було побачити у віконці, як я орудую дрючком.

— Ну? Що ви скажете на своє золотко? Тепер ви вже вірите?

Ці слова належали Менашисі. Я впізнав її чоловічий голос, повернув голову до горища і побачив усіх чотирьох жінок. Дрючка з яблуком я не кинув. Він сам випав з рук. Щастя, що я сам ще втримався на ногах. Я не міг дивитися нікому в очі. Не лежав би собака в саду, я б кинувся сторч головою з даху та вбився від сорому. Гірш за все були мені мамині сльози. Вона, не вгаваючи, скаржилась, тужила і оплакувала мене:

— Лихо мені! Горе мені! До чого я дожила! Я думала, що мій сирота ходить до синагоги читати кадиш за татом, а він, виявляється, лежить на горищі, побив би мене грім, і рве яблука у чужому саду!..

А відьма стоїть над нею і під'юджує чоловічим голосом:

— Шмагати треба його, такого шибеника! Шкуру спускати! Катувати, щоб кров текла! Нехай хлопчисько :шас надалі, як бути зло...

Мама не дозволяє їй вимовити слово "злодій".

— Він сирота! Бідна сирота! — доводить мама фельд-шерисі, цілує в неї руки і просить, щоб та пробачила мені,

запевняючи, що цього більше вже не буде! Вона присягається усіма святими, що це востаннє. А як ні — нехай вона сама помре або, крий боже, мене поховає!..

— Нехай заприсягнеться, що більше навіть не заглядатиме до мене в сад! — вимагає фельдшериха своїм чоловічим голосом без крапельки жалю до сироти.

— Щоб мені руки відсохли! Щоб мені очі повилазили! — кажу я і йду з мамою додому. Вислуховую її напучування, ридання і сам теж голосно плачу.

— Скажи мені тільки, що з тебе буде? — запитує мене мама, вмиваючись сльозами, і скаржиться на мене моєму братові Елі. Мій брат Еля довідується про історію з яблуками і блідне на виду. Мабуть, від гніву. Мама помічає його обурення і боїться, що він мене битиме. Вона каже по секрету, щоб він мене не бив, бо я сирота.

— Хто його чіпає? — каже мій брат Еля.— Я б хотів тільки знати, що з нього буде? Що буде з нього?!!

Так каже мій брат Еля, скрегоче зубами і дивиться на мене, жде, щоб я йому сказав, що буде з мене? Хіба я знаю, що буде з мене? Може, ви знаєте, що з мене буде?

IV. МІЙ БРАТ ЕЛЯ ОДРУЖУЄТЬСЯ 1

Поздоровте нас! Знаєте? Мій брат Еля одружується.

— Лишенько, що робиться! Ходором іде все місто. Цілий світ не тямиться!

Так каже наша сусідка товста Песя. Вона запевняє, що буде розкішне весілля. Такого весілля, каже вона, вже давно не було у нашому місті!

З якої причини? Тільки через жалощі. Тому що мати — вдова, а наречений — сирота. А трохи таки з пошани до нас. Батько, мир йому, залишив по собі добру пам'ять! За життя чомусь не чути було, щоб хто-небудь часто говорив про нього. Тепер, після смерті, кантора Пейсю звеличують і підносять до небес. Просто страх! Я чую, що люди кажуть моїй мамі. Вони їй кажуть, що сват, чорти його не візьмуть, може взяти на себе всі витрати, та ще й доплатити при цьому. Йому не слід забувати, кажуть вони, що він бере в зяті сина кантора Пейсі!

Мій брат Еля слухає це все. Він червоніє, гладить собі борідку як дорослий, як мужчина. Він уже мужчина. Оце тільки недавно в нього почала висипатися борідка. Певно, це у нього почалося від куріння цигарок. Відколи батько помер, він почав курити. Попервах він мучився, часто закашлювався, тепер він уже затягується і може пускати дим носом. Велике диво! Гадаєте, що я цього не вмію? Вся біда в тому, що нема тютюну! То я курю папір, курю солому, курю казна-що. Дізнався про це мій брат Еля, і дав він мені бобу. Йому можна, а мені зась! Через те тільки, що мені ще немає повних дев'яти років, то чим я винний? Я йому дав слово, присягнувся над біблією, що годі, більше не куритиму. Як ви гадаєте, довго я додержував слова? Скажіть на бога, хто не курить за теперішніх часів?

2

— Скоро кінець світу!

Так каже Песя, наша сусідка. Вона прийшла від свата червона як рак. Некрасива історія. Сват довідався, що

наречений (мій брат Еля) без годинника. Годинник був добрячий, справжній срібний годинник. Його купив сват у подарунок нареченому. Де подівся годинник? Еля, крий боже, не програв його в карти, тільки продав його, а гроші витратив на лікарів і на ліки.

— Він хотів врятувати батька, хіба можна його за це корити?

Так доводила Песя. Проте сват проста людина. Він допитується, яке відношення має чужий батько до його годинника? Хіба він зобов'язаний утримувати своїми годинниками чужих батьків? Годинник перетворився у нього вже на "годинники", а батько — на "батьків"! Песя каже, що з свинячого хвоста шапки не справиш... То вона має на думці нашого свата. Він проста душа. Пекар він, пече бублики і зветься Йона-бублейник.

— А щоб ви провалилися крізь землю і там пекли свої бублики! *

Так каже йому Песя, мабуть, жартома. А може, й серйозно? Я не розумію, як можна лежати під землею і пекти бублики: хто їх там купуватиме?..

Він багатий, наш сват. Песя твердить, що він дука! Вона й каже йому у вічі, що якби вона мала половину його багатства, вона б з ним не породичалася. Вона ненавидить свиней. Він змушений промовчати, бо коли хто попадеться їй на язик, то найкраще мовчати. Він уже згоден простити нареченому, що той продав годинника, аби тільки покласти цьому край. Проте Песя каже, що вона не може простити. Вона хоче, щоб сват купив нареченому нового годинника. Не личить, каже вона, щоб наречений ішов до шлюбу без годинника. А він одно допитується, яке відношення має вона до його нареченого? А

вона каже, що має велике відношення. Через те що наречений — син кантора Пейсі, а він, бублейник Йона,— і багатій, і свиня. Йому це допікає до печінки, він грюкає дверима й каже:

— Нехай воно в пекло провалиться!

— Провалитися в пекло,— відповідає йому Пейся,— вам перевага — на те ви й пекар!..

Мати страшенно боїться, може, не доведи господи, він відмовиться од весілля. Але Песя каже, що мама може спати спокійно: сироті не відмовляють. Як на вашу думку, хто переміг? Ми! Сват купив нареченому (моєму братові Елі) нового годинника, теж срібного. Ще кращого за попереднього. Сват сам приніс його нареченому. Ой, якби я мав такий годинник! Що, гадаєте, було б? Насамперед я б вийняв з нього тельбухи і дошпортався суті, чому годинник ходить. А потім? Потім я вже знаю, що було б. Мати віншує сватові, щоб той збагатів і купував золоті годинники. Сват із свого боку віншує їй, щоб вона дожила оженити мізинка. Це він мене має на увазі. Я залюбки ладен хоч би й сьогодні, аби годинник. Мати гладить мене по голові і каже, що ще багато води спливе, а тим часом очі у неї зволожуються. Я не розумію, чому повинно спливти стільки води, поки я візьму шлюб, і чому треба при цьому плакати?

Плакати у неї буденна справа. Вона плаче обов'язково щодня. Це для неї те саме, що для вас, наприклад, молитися чи їсти. Кравець приніс нареченому вбрання, що його замовив сват,— вона плаче. Песя спекла медівник до

весілля — треба плакати. Завтра мій брат Еля стане до шлюбу — знову сльози! Не розумію, звідки береться у людини стільки сліз?..

3

Трапляється часом день — рай земний! Надворі напів-осінь і погода напівосіння. Сонце не пече так, щоб упрівали і хотілося купатися. Воно гріє, пестить і цілує, як мати. Небо по-суботньому чисто вмите. Все надворі радіє, що мій брат Еля одружується.

Сьогодні в містечку базарний день. Якщо базар, я мушу там бути. Я страшенно люблю базар. Євреї бігають туди-сюди, як отруєні пацюки, галасують, чубляться, смикають селян за поли, умлівають, так вони хочуть щось вторгувати — просто театр з ними! А селяни мають час; вони посуваються спроквола, шапки насунувши на лоба, розглядають, мацають, чухаються, торгуються, хочуть купити дешевше. Селянки — у дивних очіпках з широкими розкритими пазухами, видно груди. Часом трапляється, що стара бабуся купує свічку для церкви і засовує її в очіпок, а молоді гультяї знічев'я, щоб розважитись, тихенько засвічують свічку. Всі дивляться на бабусю і регочуть. Вона не знає, чого це регочуть, і починає страшенно лаятись. Регочуть ще дужче. Часом починається бійка. Кажу вам, не треба ніякого театру.

Найцікавіше — це кінний базар. Там купують і продають коней. Там ви можете побачити і коней, і циган, і батоги, і євреїв, і селян, і панів. Тарарам тут нелюдський — оглухнути можна. Цигани присягаються, євреї вдаряють по руках, пани ляскають батогами, а коні бігають туди-сюди, як стріла. Я люблю дивитися, як коні бігають, а лошат люблю і поготів! Я життя ладен віддати за лоша! І не тільки маленьких лошат люблю. Все, що маленьке: цуценят, кошенят. Знаєте, що я вам

скажу? Навіть маленькі огірочки, картоплю молоденьку, цибульку, часничок — все, що маленьке, я люблю. Крім поросят. Свиней я не терплю, навіть коли вони маленькі... Повертаюсь до лошат. Коні мчать. Лошата біжать слідом за ними. Я біжу слідом за лошатами. Всі ми біжимо. Бігати я мастак. У мене легкі ноги. До того ще я босий і дуже легко вдягнений: сорочка, штанцята і ситцевий лапсер-

дак. Коли я біжу з гори і стрічний вітерець роздуває мій лапсердак, мені здається, що в мене крила і я лечу.

— Мотл! Господь з тобою! Зупинись на хвилинку! Так кричить до мене Песин чоловік, палітурник Мой-

ше. Він поспішає з базару додому з великою пакою картону. Боюся, щоб він, бува, не наплів на мене мамі, а тоді я матиму прочуханку від мого брата Елі. Я перестаю бігти, іду помалу, опустивши очі, наближаюсь до чоловіка нашої сусідки. Він кладе на землю паку картону, витирає піт полою і вичитує мені:

— Як не соромно хлопчикові-сиротині вештатись поміж циган і шалено мчати за всіма кіньми? Та ще в такий день! Адже скоро весілля твого брата, ти знаєш? Ходімо додому!

4

— Де ти був? Нещасна моя голова!

Так каже мені мама, сплеснувши руками, і оглядає мої подерті штанцята, скривавлені ноги та моє зашаріле спітніле обличчя. Дай боже здоров'я палітурникові Мойше. Він ні словечком не прохопився ні перед ким. Мати помила мене, надягла пару нових штанцят і кашкетика, купленого до весілля. Штанцята пошиті не знаю з якої матерії: коли їх

поставити, вони стоять, а коли йдеш — то вони риплять. Дивні штанцята!

— Якщо ти порвеш і оці штанці, тоді я вже не знаю, що тобі купувати!

Так каже мама, і я згодний з нею. Отакі штанці не можуть подертися. Хіба що їх зламати. Кашкетик напрочуд гарний, і козирок чорний, блискучий. Коли він перестає блищати, плюєш на нього — і він знову набирає глянцю. Мати дивиться на мене і має втіху, а сльози котяться їй по зморщених щоках. їй дуже хочеться, щоб я відзначився на весіллі. Вона каже нареченому:

— Елю! Як ти гадаєш? Я не осоромлюся з ним? Він одягнений, нівроку, як принц.

Мій брат Еля оглядає мене, гладить борідку і дивиться мені на ноги. Я знаю, що означає цей його погляд. Він дивиться, що "принц" ходить босий... Мати теж розуміє його погляд, але удає, що нічого не помічає... Сама вона одягнена у дивну жовту сукню, якої я ніколи на ній не бачив. Сукня ця чудернацьки широка. Я міг би заприсягтися, що бачив її колись на нашій сусідці Песі. Зате у неї на голові шовкова хустка, зовсім нова, ще з усіма складками. Колір хустки важко описати. Можна сказати — біла, можна сказати — жовта, можна сказати — рожева. Це залежить від часу: удень вона світло-рожева, присмерком має жовтуватий вигляд, а вночі — зовсім біла. Раннім рано вона вимальовується зеленуватою, а часом, коли пильно вдивляюся, вона стає "антик-муре", точніше: світло-червонясто-синьо-темно-зелено-попелястою.

Сказати щось погане про неї не можна, бо це чудова хустка. Хіба що на мамі вона як чужа, зовсім чужа. Щось не тулиться ця хустка до обличчя. Хустка сама по собі, а обличчя само по собі.

Жіноча хустка так само, як, вибачайте, чоловіча шапка. Шапка з обличчям повинні бути єдині, зливатися. Ось, наприклад, мій брат Еля. На ньому кашкетик неначе виріс на його голові. Пейси йому зовсім підстригли, і не тільки підстригли, а поголили. Маніжку він одягнув нову, з твердим коміром і відкладними краями. А галстук купив собі білий з червоними, зеленими і синіми цяточками. Багатий галстук! Чоботи з глянцем, скрипом і на дуже високих каблуках, щоб виглядав трохи вищим. Але це йому допоможе як мертвому припарки: Еля дуже маленький на зріст. Він не такий маленький, як вона велика, висока і мужоподібна, та ще червона, ряба, і голос у неї мужоподібний. То я кажу про наречену, про дочку бублейника Йони. Бруха зветься вона. Просто насолода була дивитися на цю парочку під вінцем.

Але я не маю часу дивитися на молодих. Я зайнятий. Мені треба побачити музик. І не так музик, як їхні інструменти. Найбільше — контрабас і барабан. Гарні два інструменти! Погано тільки те, що не можна підійти ближче і спробувати ці інструменти. Одразу музики чомусь дають по руках або хапають за вухо. Вони казяться, коли хтось доторкнеться пальцями! Бояться, що з'їдять їх інструменти. Ах, якби моя мама була хорошою мамою, вона зробила б з мене музиканта. Проте я знаю, що вона цього не схоче не тому, що вона погана, а тому, що люди не дозволять, щоб син кантора Пейсі був музикою. Ні музикою, ані ремісником. Уже не раз говорили, що буде з мене, мама, мій брат Еля, наша сусідка Песя та її чоловік палітурник Мойше. Він охоче взяв би мене на роботу, але Песя не дозволяє. Вона каже, що кантор Пейся, мир йому, не заслужив, щоб його син був ремісником...

Я забалакався і зовсім забув про весілля. Вінчання вже закінчилося. Уже готують до столу. Жінки і дівчата танцюють кадриль. Я заблукав з моїми дерев'яними штанцями всередину

кола. Ті, що дивилися на танок, почали кидати мене від одного до іншого, як м'яч.

— Звідки взялась ця причепа? — каже один.

— Якийсь неборака,— каже другий.

— Плутається під ногами,— каже третій.

Побачила наша сусідка і розгрималася (вона вже втратила голос і рипить, як немазана підвода):

— Чи ви здуріли, чи сказились, чи знавісніли, чи з глузду з'їхали, чи ви несповна розуму? Це ж братик молодого!!!

Ага! Спекли рака. Мене посадили до столу разом з родичами нареченої. І знаєте, саме з ким мене посадили? Нехай ви наймудріша людина,— ніколи не вгадаєте! Із сестричкою молодої. З маленькою дочкою пекаря Йони. Алта зветься вона. Вона старша за мене тільки на один рік. І в неї дві косички заплетені ззаду стрічкою, а вигляд у них, як у заплетеного бублика. Ми з Алтою їмо з однієї тарілки недалеко від молодих. Молодий, мій брат Еля, дивиться на мене, щоб я сидів по-людськи, щоб їв виделкою, і не накидався на їжу, і стежив за носом. Знаєте, що я вам скажу? Я не маю насолоди від вечері. Не люблю, коли дивляться на мене. А тут ще принесла нечиста сила нашу сусідку Песю.

— Дай вам боже здоров'ячка! — щосили гукає вона мамі.— Подивіться лишень сюди. Чому не подумати про нове сватання? Парочка хоч куди.

На її хрипке гукання підходить бублейник Йона, святково одягнений, і починається розмова, що я й Алта — наречені.

Покар Йона сміється половиною рота. Це означає, що горішня губа його сміється, а нижня плаче. Всі люди дивляться на нас. Ми обоє, я й Алта, опускаємо очі долу і душимось від сміху. Щоб не вибухнути, я затуляю носа і надимаюсь, як пухир. Ще хвилина, пухир лусне — і буде біда. Щастя, що музики ушкварили гарний молдавський танець. Всі замовкли. Підвів голову і бачу матір у жовтій чужій сукні і в шовковій хустці. Вона робить те, що завжди: плаче.

Може, ви знаєте, коли вона перестане плакати?!

V. У МЕНЕ ВИГІДНА ПОСАДА

1

Мама переказала мені радісну звістку, що я вже маю посаду. Не у ремісника, боронь боже. її вороги, каже вона, не діждуться того, щоб син кантора Пейсі був ремісником. Моя посада, каже вона, вигідна посада, легка посада. Цілий день я буду в талмудторі *, а на ніч ходитиму спати до старого Лур'є. Старий Лур'є великий багатій, каже вона. Він тільки хворий. Тобто взагалі він здоровіш, їсть, і п'є, і спить, але не вночі — вночі він не може спати. Очей не сплющує. Діти старого бояться залишати його самого вночі. Треба мати людину, яка була б при ньому. Нехай це буде дитина, аби жива душа. Посадити до нього літню людину не личить. Дитина — інша річ. Дитина — що кицька.

— П'ять карбованців на тиждень обіцяють, і вечерю для тебе щодня, коли приходитимеш з хедеру,— так каже мені моя мама.— Добру вечерю, багатійську. Того, що в них пропадає, вистачило б для нас усіх. Іди, дитино моя, до хедеру. Увечері, коли повернешся, я тебе поведу туди. Тобі не доведеться там тяжко працювати. Багатійську вечерю матимеш і м'яку постіль.

І п'ять карбованців на тиждень. Я тобі справлю два костюмчики, черевики тобі куплю.

Здається, добре, еге ж? Навіщо ж плакати? Але інакше моя мама не може. Плакати вона мусить!

2

До хедеру я тим часом ходжу не знати чого. Не вчуся. Нема для мене групи. Тому я допомагаю вчителевій жінці в хаті і бавлюся з кішкою. Робота в учителихи не важка. Підмести хату, занести дрова, піти куди-небудь — все це дурниці, не робота. Аби не вчитись. Учитися гірше. Зате кішка — набагато приємніша річ. Кішка, кажуть, бридка тварина. А я кажу: це брехня. Кішка — охайна тварина. Кішка, кажуть, хижак. А я кажу: це брехня. Кішка — лагідне створіння. Собака тварина підлеслива, собака крутить хвостом. Кішка лащиться, а коли гладиш її по голівці, вона замружує оченята і починає муркотіти. Я люблю кішку — що ж у цьому поганого? Але поговоріть з моїми товаришами, вони вам розкажуть тисячу байок. Коли держиш кішку, треба потім мити руки. Коли держиш кішку, псується пам'ять. Вони й самі не знають, що іще вигадати. Вони мають таку звичку: коли до них підійде кішка, їй затоплюють ногою в бік. Я не можу дивитись, як б'ють кішку. А вони сміються з мене. У них немає жалощів до тварини. Я кажу про дітей, що вчаться разом зі мною. Вони катюги, і сміються з мене, прозивають "дерев'яні штанці", а мою маму — "тужлива", бо вона завжди плаче.

— Он іде твоя тужлива мати! — кажуть вони мені. Це вона прийшла забрати мене з хедеру і повести на мою вигідну посаду.

3

Дорогою мама скаржиться, що їй гірко і тоскно ("гірко"— їй замало). Господь дав їй двох дітей, а вона мусить бути сама-одна. Мій брат Еля, каже вона, одружився, нівроку, дуже щасливо, породичався із золотою торбою. Погано тільки те, що тесть грубіян. Пекар, прости господи. Що можна вимагати від пекаря? Так каже мені мама, і ми приходимо на мою вигідну посаду до старого Лур'є. Старий Лур'є живе в царському палаці. Так каже мама. У царському палаці мені цікаво побувати. Тим часом ми тільки на кухні. Я і мама. На кухні теж непогано. Пічка біла, аж блищить. Посуд теж блищить. Усе блищить. Нас запрошують сідати. Входить жінка, одягнена, як пані. Вона розмовляє з мамою і показує на мене. Мама притакує головою, витирає раз у раз губи і не хоче сідати. А я сиджу. Мама збирається додому, наказує мені, щоб я тут поводився по-людськи. При цьому вона пускає сльозу і витирає очі. Завтра вона прийде за мною й одведе мене, каже, до хедеру.

Мені дають їсти. Курячий бульйон з калачем (у будній день калачі!) і м'ясо — цілу миску м'яса! Я поїв, і мені наказують піти нагору. Я не знаю, що таке "нагору", і мене відводить куховарка. Хана звуть її. Вона чорнява і довгоноса. Мене ведуть нагору східцями. Східці вистелені чимсь м'яким. Для босих ніг це насолода. Ще не-звечоріло, а тут уже. світяться лампи. Безліч ламп.

Стіни обліплені цяцьками і фігурками людей. Крісла вкриті шкірою. Стеля розмальована, як у синагозі, ще краще, ніж у синагозі. Мене ввели до великої кімнати. Кімната така велика, що коли б я тут був сам, я б тільки бігав від однієї стіни до другої або зовсім ліг би собі та перекочувався на оксамитовій ковдрі, розстеленій по всій кімнаті. На такій ковдрі, мабуть, непогано перекочуватись. Спати теж, мабуть, нічогенько.

Гарний дід, високий, із сивою бородою, широким лобом, у шовковому халаті, в оксамитовій ярмулці, на ногах капці теж оксамитові, гарно вишивані,— оце і є старий Лур'є. Він сидить над великою, товстою книгою, нічого не каже, тільки жує кінець бороди, заглядає в книгу, подри-гус ногою і бурмоче щось стиха. Чудна людина оцей старий Лур'є. Дивлюсь на нього і думаю: "Бачить він мене чи ні? Скидається на те, що не бачить. Бо він не дивиться на мене, а йому ніхто нічого не сказав. Мене тільки впустили сюди і замкнули двері за мною". Раптом старий Лур'є каже, все ще на мене не дивлячись:

— Ідіть сюди, я вам покажу уривок з Рамбама *.

До кого це він звертається? До мене? Це він мені каже "ви"? Оглядаюсь навколо. Крім мене, нікого тут нема. Старий Лур'є ще раз бурчить своїм грубим голосом:

— Підійдіть сюди, побачите, що Рамбам каже. Я зацікавився і підходжу до нього ближче.

— Ви кличете мене?

— Вас, вас. А то кого ж?

Так відповідає мені старий Лур'є, дивиться у велику книгу, бере мене за руку, тиче пальцем у книгу і пояснює мені, що каже Рамбам. І що далі, то голосніше говорить. Він розпалюється так, що стає аж червоний. Водить пальцем по книзі, штовхає мене щохвилини ліктем і каже:

— Ну, що ви скажете? Правда, це чудово?

Щоб було дуже чудово, не помічаю. Через те мовчу. Я мовчу, а він гарячиться. Він гарячиться, а я мовчу. Чути дзенькіт замка

в дверях. Двері відчиняються, і заходить та сама по-панському вдягнена жінка. Вона підходить до старого Лур'є і щось говорить, нахилившись близько до його вуха. Мабуть, він глухий. Інакше — навіщо їй кричати? Вона каже йому, щоб він мене відпустив, бо мені час уже спати. Вона забирає мене з його рук і укладає на канапі з пружинами. Постіль біла як сніг. Ковдра шовкова, м'яка — райська насолода! Жінка, по-панському вдягнена, вкриває мене, виходить і замикає за собою двері. Старий Лур'є ходить по кімнаті, заклавши руки за спину, дивиться на свої гарні капці, бурмоче, бубонить і якось чудно ворушить бровами. Мені злипаються очі. Я хочу спати. Раптом старий Лур'є підходить до мене і каже:

— Знаєш? Я тебе з'їм.

Дивлюсь на нього і не розумію, що він каже.

— Вставай, я тебе з'їм.

— Кого? Мене?

—— Тебе! Тебе! Я мушу тебе з'їсти. Інакше не може бути!

Так каже старий Лур'є. Він ходить по кімнаті, опустивши голову, заклавши руки за спину, зморщивши лоба. Він говорить щораз тихше до самого себе. Я вслухаюсь у кожне його слово. Ледве дихаю. Він сам запитує себе і сам собі відповідає. От що каже старий Лур'є:

— Рамбам твердить, що світ не предвічна річ. Звідки це видно? Бо причина мусить мати її творця! Чим я можу це довести? Своєю волею. Як? Ось я хочу його з'їсти, і я його з'їм. А жалощі? Це нічого не важить. Я виконую свою волю. Воля не

остаточна мета. Я його з'їм. Я хочу його з'їсти. Я мушу його з'їсти!

5

Нічого сказати, порадував він мене, оцей старий Лур'є! Він мусить мене з'їсти! А що мама скаже? Мене обіймає жах. Я тремчу всім тілом. Канапа, на якій я лежу, відсунута від стінки. Я потроху присуваюсь до краю канапи і зсовуюсь униз на підлогу між нею й стінкою. Зуби в мене цокотять. Я прислухаюсь і жду, коли він мене їстиме. І як саме? Тихенько кличу маму і почуваю, як вогкі краплі скочуються по моїх щоках, а з щік до рота. Краплі солоні. Я ніколи ще так не сумував за мамою, як оце зараз. За моїм братом Елею я теж сумую, але не так. І тата пригадую, що по ньому читаю кадиш. Хто читатиме по мені кадиш, коли старий Лур'є мене з'їсть?

Мабуть, я добре спав, бо, прокинувшись, оглядаюсь, на якому це я світі! Мацаю стіну. Мацаю канапу. Висуваю голову — велика світла кімната. Оксамитові ковдри на підлозі. Стіни обліплені цяцьками і фігурками людей. Стеля розмальована, як у синагозі. Старий Лур'є все ще сидить над тією великою книгою, яку він називає "Рам-бам". Мені подобається ім'я "Рамбам". Воно звучить у мене, як "бім-бом". Раптом я пригадую, що старий Лур'є тільки вчора хотів мене з'їсти. Боюсь, як би він мене не побачив і ще раз не схотів з'їсти. Я ховаюсь знову між стіною та канапою і мовчу. Відчиняються двері з дзенькотом. Входить все та сама жінка, що вдягнена, як пані. Слідом за нею йде куховарка, яку звуть Хана, з великим підносом. На підносі стоять горнятка з кавою, гарячим молоком і свіжі здобні булочки.

— Де хлопчик? — запитує Хана і оглядається на всі боки. Вона помічає мене між стіною і канапою.— Ти нічого собі

шибеник, як я бачу. Що ти тут робиш? Ходім зі мною на кухню. Там тебе мама дожидає.

Я вистрибую із своєї схованки, збігаю босоніж униз по застелених м'яких східцях і приспівую під такт: "Рам-бом, бім-бом! Бім-бом, Бім-бом! Рам-бом!"—аж поки приходжу на кухню.

— Не поспішайте,— каже куховарка Хана до мами.— Нехай він вип'є хоч склянку кави з булочкою. Та й ви самі теж можете взяти склянку кави. Чорти їх не візьмуть. У них є доволі!

Так каже чорнява Хана. Мама дякує їй і сідає. Хана подає нам гарячу запашну каву і свіжі здобні булочки.

Ви коли-небудь їли коржики, посилані цукром? Отакі на смак і багатійські здобні булочки. А може, ще кращі. Смак кави не можу вам описати. Райська насолода! Мама держить склянку, сьорбає, тішиться і дає мені більш як половину своєї булочки. Це помічає куховарка Хана і знімає галас, неначе її хто зарізав:

— Що ви робите? їжте, їжте! Є досить!

І куховарка Хана дає мені ще одну булочку. То я вже маю дві з половиною. Прислухаюсь до їхньої розмови. Розмова мені відома. Мама скаржиться на свою долю. Вдова, двоє дітей, один породичався із золотою торбою, а другий, бідолашний хлопчик... Я б хотів знати, як це мій брат Еля породичався із золотою торбою? Яка вона, ця золота торба? Хана слухає маму, притакує, киваючи головою. Потім починає Хана. Скаржиться на свою лиху долю, що їй доводиться служити у чужих. Вона дочка порядних батьків. Тато її був заможний хазяїн, та погорів. Потім занедужав і помер. Якби її тато, каже вона, тепер воскрес і подивився на свою Хану, що стоїть коло чужої плити!.. А так

вона не може поскаржитись. Хвалити бога і за це! У неї добра посада. Ось тільки погано, що старий хазяїн трохи той...

Що таке "трохи той" — не знаю. Хана показує чомусь пальцем на лоба. Мама слухає Хану, похитує головою. Потім починає знову мама. Хана слухає маму і теж похитує головою. На дорогу вона дає мені ще одну здобну булочку, і я показую її хлопцям у хедері. Вони оточують мене і дивляться мені в рота, коли я їм. Мабуть, це для них дивина! Я даю кожному по маленькому шматочку. Вони теж пальці облизують.

— Де ти взяв такі ласощі?

Я напихаю повен рот, стаю проти них, засунувши руки глибоко в кишені своїх дерев'яних штанців, жую, ковтаю і мовчки пританцьовую босими ногами, немов кажучи:

"Ех, жебрацькі ви торби! Велика штука здобні булочки, ха-ха-ха! Коли б ви ще спробували каву, ви б тоді знали, що таке рай на цьому світі!"

VI. ЗОЛОТА ТОРБА 1

Єдина втіха, яка підтримує мою матір,— це те, що моєму братові Елі, хвалити бога, добре. Він породичався із золотою торбою. Так каже моя мама і з великої радості, за своєю звичкою, витирає очі. Він уже забезпечений, каже вона, назавжди. її невістка, каже вона, хоч і не дуже-то добра (я теж такої думки), зате господь дав Елі багатого тестя. Він пекар. Йона звуть його. Йона-пекар. Власне кажучи, сам Йона нічого не випікає. Випікають інші. Він тільки купує борошно і продає хліб. На пасху він випікає мацу для цілого міста. У пекарській справі він мастак, а до того ще й сердита людина — страх який сердитий! Можна сказати, що це справжній душогуб! Одного

разу він мене впіймав, коли я в гостях був у мого брата Елі і почастував самого себе бубликом. Бублик був свіжий, теплий, щойно з печі. І принесла ж нечиста сила Йону-пекаря! Побачили б ви його розбійницьке обличчя і його розбишацькі очі! З того часу я не ходжу більше туди. Моєї ноги там більше не буде, хоч би мене озолотили! Таку собі звичку засвоїти — брати за комір і викидати за двері, та ще при цьому дати три стусани в спину!

Я розповів про це мамі, і вона одразу побігла туди — хотіла намилити Йоні чуба, як він того заслужив. Але мій брат Еля не допустив. Він сказав, що Йона правий. Він доводив мамі, що червоніє за мене. Щоразу, коли я приходжу до нього, я їм, каже Еля, бублики. Він краще дасть мені, каже, копійку, щоб я купив собі десь-інде бублика. Мама каже на це, що він ні на крихту не жаліє мене, йому байдуже, що дитина сирота. Брат Еля каже їй на це, що можна бути сиротою і не хапати бубликів з чужої печі. Мати каже йому, щоб він говорив трохи тихше. А брат Еля каже їй, що навпаки,— він говоритиме голосно, нехай усі знають, що я злодій. Слово "злодій" мама і слухати не може. Вона міниться на обличчі і каже моєму братові Елі, нехай не забуває, що є бог на світі. Дратувати бога не можна. Бог не промовчить. Він батько сиротам. Він заступиться за сироту. Нічого, він великий бог. Він усе може. Коли бог схоче, Йона-пекар не матиме навіть того, чого вартий один бублик!.. Так відповідає мама моєму братові Елі. Вона бере мене за руку, грюкає дверима, і ми йдемо додому.

2

Знаєте, мабуть, з богом таки не можна жартувати! Коли б ви знали, яка доля спіткала Йону-пекаря!

Я ж вам казав, що він сам не випікає. Випікають інші — якісь два чорняві чоловіки і троє нетутешніх, обідраних, обшарпаних жінок з червоними теплими хустками на головах (хоч надворі

спека — задихнутись можна!). І ось трапилась одного разу пригода. Не одна, а декілька пригод. Люди скаржились, що знаходять у булочках нитки, тасьму, тарганів і уламки скла. Один покупець приніс пекареві цілий жмут волосся, чорного волосся. Тут уже Йона-пекар перелякався. А надто ще тому, що той страхав поліцією.

Взялися до пекарів, почали порівнювати волосся. Чоловіки казали на жінок. Жінки казали на чоловіків. Жінки доводили, що у них у всіх руде волосся. Чоловіки: де ви бачили у чоловіків таке довге волосся? Аж поки жінки посварилися. А коли жінки посварилися, виявились цікаві подробиці: одна загубила в тісті підв'язку до панчіх. Друга — ганчірку, якою замотувала чиряк на пальці. Третя на ніч клала собі під голову пшеничне тісто. Вона присягалася всіма святими, що це брехня і наклеп. Це трапилось, можливо, лише один раз чи, найбільше, два рази. У неї не було подушки...

Все місто ходором ішло. Йона-пекар мав, бідолаха, рахубу. Ніщо йому не допомагало. Ніхто не хотів і в руки брати його печиво! Хоч викинь усе собакам під хвіст! Так йому й треба.

3

Проте Йону-пекаря голими руками не візьмеш. Він розігнав своїх пекарів, чоловіків і жінок, і найняв інших. У суботу він оголосив по всіх синагогах, що найняв нових пекарів і що від сьогодні й надалі доглядатиме сам, щоб було чисто і охайно в пекарні. Він обіцяє заплатити десять карбованців штрафу, якщо хто знайде в його калачах хоч би одну волосинку. З того часу він почав добре торгувати. Люди шукали волосся в його калачах і не знаходили. Навіть коли хто й знаходив щось та приносив до нього, Йона виганяв того з пекарні. Він казав, що це навмисне поклали, щоб одержати десять карбованців штрафу. Нема дурних!.. Його на такому не спіймаєш. Хитра

голова — оцей Йона-пекар. Але бог хотів поквитатися з ним і наслав на його голову нове нещастя.

Одного сонячного ранку всі його пекарі піднялись, забрали своє манаття і пішли геть. Вони більш не робитимуть у нього ні за які гроші. Хіба що Йона їм підвищить платню на карбованець щотижня, відпускатиме їх на ніч додому спати і не битиме кулаками по зубах. У Йони-пекаря така звичка: коли розгнівається, дає кулаком по зубах. Йона знавіснів. Він уже чимало років хазяйнує, а ще ні разу не траплялось, щоб робітник йому вказував, як треба бити по зубах! Про підвищення платні взагалі нема чого говорити! Він знайде десятеро інших на їхнє місце. Великий клопіт — робітники! Мало людей подихає з голоду? Йона кинувся шукати пекарів. Нема пекарів. Ніхто не хоче йти. В чому річ? Усі пекарі змовились. Вони не підуть до нього, аж поки він прийме назад усіх попередніх пекарів і виконає три умови: 1) одного карбованця щотижня, 2) щоночі йти додому спати, 3) не бити кулаками по зубах... Приємно було дивитися, як лютує й скаженіє Йона, як гатить кулаком по столу і лається. Ах, яка це була для мене помста! Але це все ніщо проти того, що сталося далі.

4

Пекучий літній день. Щойно достигли дині і кавуни. Це найкраща пора року. Трохи пізніше починаються передсвяткові дні. Хай мені бог простить за мої слова — я не люблю днів скорботи. Я більше люблю, коли весело. А що може бути веселіше від базару, де повно динь та кавунів? Скрізь, куди не глянеш, або дині, або кавуни. Дині жовті і пахнуть принадно. Кавуни (всередині) червоні, як мак, і солодкі вони, як добрий мед, а кісточки в них чорні. Моя мама не любить кавунів. Вона каже, що дині вигідніші. Коли вона купує, каже, диню, то має на два дні для нас обох — на сніданок, на обід і на вечерю. А

кавун, каже вона, це ласощі: наповнюєш живіт водою, і все. Я гадаю, що вона помиляється. Був би я царем, я б цілий рік їв кавун з хлібом. То нічого, що багато кісточок. Добрий кавун — коли його як слід трусонути, то кісточки випадають з нього геть усі. А тоді їжте, скільки хочете!..

Ого! Дивіться-но, я так розбалакався про кавуни, що забув навіть, з чого ми починали. Я ж вам розповідаю про тестя мого брата Елі, бублейника Йону. Прийшла на нього погибель. Ніхто такого не сподівався. Уявіть собі, сидимо ми з мамою за столом і обідаємо: їмо диню з хлібом. Відчиняються двері, і входить мій брат Еля з біблією в руках, з батьковою біблією. За ним шкандибає його жінка Бруха. В одній руці в неї хутряний комір з хвостиками, а в другій руці — друшляк. Не знаєте, що таке друшляк? Це такий посуд, в якому проціджують локшину. Мій брат Еля білий як крейда. Моя братова Бруха червона як буряк.

— Свекрухо, ми прийшли до вас,— каже моя братова Бруха.

— Мамо, ми ледве врятувались,— каже мій брат Еля. І обоє починають плакати, а мама їм допомагає. Що

сталося? Погоріли? Вигнали? Нічого подібного! Тесть мого брата Елі, Йона-пекар, збанкрутував. Прогорів, як у нас кажуть. Прийшли всі, кому він винен, і описали його з голови до ніг. Вони забрали у нього все до цурки. Геть-чисто все в хаті, і навіть саму хату теж, та ще з якою ганьбою! Його попросили, щоб він негайно забирався. Тобто його вигнали, каже Еля, як цуцика.

— Лишенько мені! — каже мама і заламує руки.— Куди поділися його гроші? Адже він був такий багатій!

На це відповідає мій брат Еля, що, по-перше, він зовсім не був такий багатій, а по-друге... Але тут встряє моя братова Бруха і каже, що її батько справді був багатій. Дай боже їй, без кривди для батька, хоч половину того, що він мав. Але що ж? її весілля коштувало ціле багатство! Бруха любить говорити про своє весілля. Щоразу, коли вона приходить до нас, ви чуєте тільки про її весілля Такого весілля, як її. весілля, не було, каже вона, і не буде. Такого печива, як на її весіллі, такого смаженого, таких тортів, і бісквітів, і струделів, і вергунів, і різного варення, як на її весіллі, не було ні в кого! А тим часом Бруха лишилася в чому мати народила, з хутряним коміром і з друшляком. Посаг, якого обіцяв батько, годі казати, пропав. Мій брат Еля також добре "заробив" на цьому: описали його святковий костюм і всю постіль. Годинника теж. Він лишився голий як бубон!

Мати страшенно побивалась. Де це чувано, таке нещастя! Хто міг сподіватися? Адже їй усі заздрили: такий шлюб! Мабуть, люди наврочили або вона сама тоді накликала біду... Як би там не було, каже вона, її це влучило більше за всіх. Золотої торби захотілось їй!

— Золото зникає, дірява торба лишається. Зоставайся поки що в мене, дитино моя, поки бог зглянеться...

Так каже мама і віддає невістці ліжко, єдині меблі, що зосталися в нас у хаті.

VII. НАПІЙ МОГО БРАТА ЕЛІ

1

"За одного карбованця — сто карбованців! Сто карбованців щомісяця може заробити кожен, хто ознайомиться із змістом

нашої книги, яка коштує тільки один карбованець з пересилкою. Не сумуйте, купуйте! Часу не гайте, діставайте, бо ще спізнитесь!"

Отаку об'яву прочитав десь у газетах мій брат Еля одразу після того, як позбувся тестьових харчів. А позбувся харчів мій брат Еля не тому, що йому "кінчилися строки". Пообіцяли йому, власне, три роки харчів, а годували його у тестя навіть неповних три чверті року. З його багатим тестем сталося нещастя. Пекар Йона збанкрутував і з багатія став злидарем. Як це сталося — я вам вже розповідав. Двічі я ніколи не розповідаю одну і ту саму річ. Хіба що мене попросять. Та цього разу не допоможе навіть просьба, бо я дуже занятий. Я заробляю гроші. Розношу напій, що його готує мій брат Еля власними руками. Він навчився виробляти напій по книжці, яка коштує тільки один карбованець, а заробити можна нею сто карбованців на місяць і більше. Як тільки мій брат Еля прочитав, що є така книга на світі, він негайно переказав поштою карбованця (останнього карбованця) і приніс мамі радісну звістку, щоб вона більше не журилася.

— Мамо, хвалити бога, ми врятовані! Заробітками ми вже забезпечені он як! (Він показав рукою на шию).

— А що таке? — запитує мама.— Ти дістав посаду?

— Ще краще, ніж посада! — відповідає мій брат Еля, а очі йому сяють. Певно, з великої радості. Він просить заждати ще кілька днів, поки прибуде книга.

— Що це за книга? — запитує мама.

— Це чудесна книга! — каже мій брат Еля і запитує її, чи вона буде задоволена сотнею карбованців на місяць? Мама

сміється з нього і каже, що вона задовольниться ста карбованцями на рік, аби певними. Мій брат Еля відповідає їй на те, що в неї надто убогі потреби, і подається на пошту. Він щодня ходить на пошту і допитується книги. Уже понад тиждень, як він переказав карбованця, а книги немає! Тим часом треба їсти. "Душі з себе не виплюнеш". Так каже мама. Не розумію, як випльовують душу?

Хвалити бога! Вже є книга. Тільки-но ми її розпакували, як мій брат Еля сів читати. Ой, ой, що він там вичитав! Скільки є засобів заробляти гроші різними рецептами! Рецепт заробити сто карбованців на місяць, виробляючи найкраще чорнило. Рецепт заробити сто карбованців на місяць, виробляючи добрячу чорну ваксу. Рецепт заробити сто карбованців на місяць, виганяючи мишей, тарганів та іншу бридоту. Рецепт заробити сто карбованців і більше на місяць, виробляючи лікери, солодку горілку, лимонад, содову воду, квас та інші ще дешевші напої.

Мій брат Еля зупинився на останньому рецепті. По-перше, тому що можна заробити ще більше, ніж сто карбованців на місяць. По-друге, не треба бруднитися чорнилом чи ваксою і мати діло з мишами, тарганами та іншою бридотою. Справа лише в тому, до якого напою взятися? До лікерів та солодкої горілки треба мати скарби Ротшільда. До лимонаду та содової води треба мати машину і ще якийсь камінь, що коштує бозна-скільки! Лишається одне: квас! Квас — це такий напій, що коштує дешево і його п'ють багато. А надто ще в таке палюче літо, як тепер. З квасу, треба вам знати, збагатів у нас квасник Борух. Він виробляє пляшковий квас. Його квас славиться на весь світ. Його квас стріляє з пляшок, як з гармати. Яка причина, що так стріляє,— не знає ніхто. Це Борухів секрет. Кажуть, що він вкладає всередину щось таке, що стріляє. Хто каже — родзинки. А хто каже — хміль. Як настає літо, він просто розривається. Так багато він торгує.

Наш квас, що готує мій брат Еля за рецептом, не пляшковий квас і не стріляє. Наш квас — іншого сорту напій. Як його готують — не можу вам сказати. Мій брат Еля нікого не впускає, коли готує його. Всі бачать тільки, коли він ллє воду. Щоб приготувати самий напій, він замикається в маминій кімнаті! Ні я, ні мама, ні моя братова Бруха — ніхто не має права бути при цьому.

Проте, коли ви мені пообіцяєте, що це залишиться таємницею, можу вам сказати, що саме входить у напій. Я знаю, що він купує. Там є лушпайка від лимона, рідкий мед (меляса) і ще одна, кисла, як оцет, річ, яка зветься "криметартерум", а решта — вода... Води там більше над

усе. Що більше води — то більше квасу. Це все добре розмішується звичайним дрючком,— так написано в книзі,— і напій готовий. Потім його наливають у великий глек і вкидають туди грудку льоду. Лід — це головне! Без льоду весь напій копійки щербатої не вартий. Це я вам кажу не по книзі, бо сам одного разу скуштував трохи квасу без льоду, і мені здалося, що смерть моя прийшла!

3

Коли зготували першу бочку квасу, було вирішено, що носитиму його на продаж я. А хто ж, як не я? Моєму братові Елі не личить. Адже він уже жонатий. Мамі — і поготів. Ми ніколи не допустимо, щоб мама ходила по базару з глеком і кричала: "Квасу! Квасу! Люди, квасу!" Всі погодились на тому, що це мусить бути моя робота. Я сам теж був такої думки. Я дуже

зрадів, почувши цю новину. Мій брат Еля взявся навчати мене, як торгувати. Глек треба держати в одній руці на мотузці, склянку — у другій руці, а щоб люди зупинялись, я повинен голосно співати отак:

Люди, напій! За копійку склянка! Холодний і солодкий — Душу відсвіжав!..

Голос — це я вам уже давно казав — у мене гарний. Сопрано я успадкував від мого тата, мир йому. Я заспівав уголос, перекрутивши пісеньку догори ногами:

Солодкий квас склянка! За копійку люди! Свіжий і холодний — Душу напоює!..

Не знаю, чи то мій спів так сподобався, чи то напій такий дуже добрий? Чи, може, це тому, що день був дуже гарячий? Перший глек я спродав за півгодини і повернувся додому з виторгом мало не на п'ять злотих. Мій брат Еля віддав гроші мамі, а мені одразу налляв свіжий глек. Він сказав, що, коли я зможу обернутись так п'ять-шість разів за день, ми заробимо якраз сто карбованців на місяць. Тепер відніміть, будь-ласка, чотири суботні дні, що

є в місяці, і ви самі зрозумієте, скільки нам коштує напій і який процент заробляємо на ньому. Напій коштує нам дуже дешево. Можна сказати, майже нічого. Всі гроші забирає лід. Тим-то треба старатися якнайшвидше спродати глек з напоєм, щоб грудка льоду придалася і на другий глек, і на третій глек, і так далі. Тим-то треба ходити з напоєм якомога швидше, навіть не ходити, а бігати. За мною біжать ще хлопчаки, урвиголови, ціла зграя. Вони перекривляють мене, як я співаю. Але мені на них наплювати. Я намагаюсь швиденько покінчити з глеком квасу і поспішаю додому, щоб взяти новий глек.

Скільки я заробив за перший день — не знаю сам. Знаю тільки, що мій брат Еля, і моя братова Бруха, і моя мати мене дуже хвалили. На вечерю мені дали скибку дині і скибку кавуна, та ще дві угорські сливи. Про квас нічого і казати. Квас ми п'ємо всі, як воду. Перед сном мама стелить мені на долівці і запитує, чи не болять мені, боронь боже, ноги. Мій брат Еля сміється з неї. Він каже, що я такий хлопець, якому ніщо ніколи не болить.

— Авжеж,—кажу,—якщо хочете, я зараз посеред ночі побіжу з глеком.

Всі троє сміються, радіють, що я такий спритний. Тільки на очах у мами я бачу сльози. Та це вже стара історія — мама мусить плакати! Я б хотів знати: чи всі матері отак завжди плачуть, як моя мама?

4

Нам щастить, нівроку, аж далі нікуди. Щодня посилюється спека. Просто горить усе! Люди умлівають від спеки, діти падають, як мухи. Якби не склянка квасу, можна було б згоріти. Я повертаюся з глеком додому, не перебільшуючи, разів з десять на день.

Мій брат Еля заглядає одним оком у бочку і каже, що там уже дно світиться. Він знаходить вихід і доливає ще кілька відер води. Цей вихід я знайшов ще раніше за нього. Мушу вам признатися, що я те саме проробив уже кілька разів. Мало не щодня я завертаю до нашої сусідки Песі і даю кожному покуштувати по склянці нашого напою: її чоловікові, палітурникові Мойше, даю дві склянки. Він добра людина. Усім дітям теж даю по склянці. Нехай і вони знають, який напій ми можемо виробляти.

4*

51

Сліпому дядькові я теж даю покуштувати склянку квасу. Шкода його. Він, бідолашний, каліка. Усім моїм знайомим я даю квас. Задурно, не беручи ні копійки. А щоб не було збитків, я доливаю глек водою. На кожну склянку квасу, яку даю задурно, доливаю дві склянки води.

Те саме роблять і дома. Наприклад, мій брат Еля випиває склянку квасу і одразу доливає водою. Він має рацію. Шкода копійки. Моя братова Бруха випиває дві склянки квасу — вона страх як любить квас мого брата Елі! І доливає одразу водою. Мати часом вип'є склянку квасу (її треба просити, сама вона не візьме!), і знову одразу доливають водою. Одним словом, ми задурно не витрачаємо ні краплі і, хвалити бога, заробляємо гарно. Мама сплатила багато боргів. Викупила кілька потрібних заставлених речей, постіль нашу. У хаті з'явилися столик, стільці. На суботу ми вже маємо м'ясо, рибу і білі калачі. Мені пообіцяли на свято нові черевики. Здається, нікому не було так добре, як мені!

5

Будьте пророком і вгадайте, що скоїться таке лихо і наш напій спротивиться всім, хоч виливай його в помийницю! Щастя, що мене хоч не забрали до поліції. Ви тільки послухайте, що сталося! Одного разу я заскочив з глеком квасу до нашої сусідки Песі. Всі взяли там по склянці квасу, і я сам теж з ними за компанію. Підрахувавши, що мені бракує склянок дванадцять-тринадцять напою, я заскочив до сіней, де у них стоїть вода. Замість діжки з водою, я, певно, потрапив до балії, що в ній перуть білизну, і, плюхнувши склянок з п'ятнадцять-

двадцять в глек, вибіг на вулицю з новою пісенькою, яку я сам придумав:

Люди, напій! Райська насолода! Таке щастя мені! Вам і нам обом!

Зупиняє мене один, сплачує копійку і наказує налити склянку квасу. Він випиває всю склянку і скривлюється. — Хлопчику, що це в тебе за напій?

Я його не слухаю. Стоять ще двоє і ждуть, щоб я їм налив. Один випиває півсклянки, другий — третину. Вони платять, спльовують і йдуть геть. Ще один підносить склянку до губів, пробує і каже, що відгонить милом і що напій нібито солоний. Ще один, глянувши на склянку, віддає її мені з таким запитанням:

— Що це в тебе?

— Такий напій,— кажу я.

— Напій? — озивається він до мене.— Смердота, а не напій!

Один підходить, пробує і вихлюпує мені в обличчя. За хвилину збирається навколо мене цілий натовп чоловіків, жінок і дітей. Всі гомонять, розмахують руками, галасують. Помітив городовий, що зібрався натовп, підходить і запитує, в чім річ? Йому розповідають. Він підходить ближче, заглядає в глек і наказує, щоб я йому дав покуштувати. Я наливаю йому склянку квасу. Городовий відпиває, спльовує і сповнюється люті.

— Де ти взяв такі помиї? — запитує він мене.

— Це з книжки,— кажу я йому,— робота мого брата. Мій брат сам готує.

— Хто твій брат? — запитує він мене.

— Мій брат Еля,—відповідаю я.

— Який Еля? — запитує він мене.

— Мовчи, дурню, не наговорюй на брата! — шепочуть мені кілька чоловік водночас.

Здіймається галас, гармидер, тарарам. Щохвилини підходять нові люди. Городовий держить мене за руку і хоче одвести нас (мене і напій) просто до поліції. А галас стає ще більший: "Сирота. Бідна сирота!" — чую я з усіх боків. Серце мені підказує, що справа погана. Я дивлюсь на юрбу, що навколо мене: "Люди добрі, згляпьтесь!.." Дехто хоче всунути городовому в руку монету. Та він не бере. Тоді один старий дід із злодійкуватими очима каже мені:

— Мотл! Виривайся з його рук і тікай!

Я вириваюсь, беру ноги на плечі і гайда додому! Ні живий ні мертвий ввалююсь у хату...

— Де глек? — запитує мене мій брат Еля.

— У поліції! — відповідаю я йому і припадаю до матері з плачем.

VIII. МИ ЗАЛИВАЄМО СВІТ ЧОРНИЛОМ

1

Ой, який я був дурний! Через те, що я продавав не дуже добрий квас, мені здавалося, що мене повісять! А насправді — нічого! Даремно перелякався. "Єнта може продавати замість гусячого смальцю лій? А м'ясник Ге-даля хіба цілий рік не годував усе місто трефним м'ясом *"? Так утішала наша сусідка Песя мою маму. Біда з моєю мамою! Все вона бере близько до серця. Зате я люблю мого брата Елю. Мій брат Еля не занепав духом з того, що ми опеклися на квасі. Аби його книга була — йому добре. Він купив книгу за карбованця. Книга зветься: "За карбованця — сотню!" Він сидить і вивчає її напам'ять. Там є безліч рецептів, як заробляти гроші. Він знає вже мало не всі рецепти. Він уже знає, як роблять чорнило, як роблять ваксу, як винищують мишей і тарганів та іншу бридоту. Він має намір насамперед взятися за чорнило. Чорнило, каже він, це добрий предмет. Усі вчаться писати. Він навмисно пішов до писаря Юдла і спитав його, скільки той витрачає чорнила? А той сказав — ціле багатство.

Писар Юдл має чи не шістдесят дівчаток, яких він навчає писати. Хлопчики не вчаться у нього. Його бояться, він лупцює. Він б'є лінійкою по руках. Дівчаток не можна бити. Лупцювати — напевне ні. Мені шкода, що я не народився дівчиною. По-перше, не доводилося б молитися щодня. Це мені вже остогидло. Щодня те саме. Крім того, я б не ходив до хедеру.

Півдня я марную в хедері. Науки там як кіт наплакав, зате ляпасів дістаю безліч. Думаєте, від учителя? Зовсім ні — від його жінки. їй клопіт, що я годую кішку! Побачили б ви у неї кішку — самі кістки! Завжди вона голодна. Нявчить тихенько, жалісно, як людина. Серце розривається з жалю! А в них ні на копійку жалощів. Що вони мають проти неї? Тільки-но кішка підійде до чого-небудь і нюхне, одразу на неї гарикають: "А тпрусь!" Кішка втікає світ за очі. Голову не дають їй підвести. Одного разу вона

зовсім пропала на кілька днів. Я вже думав, що, не дай боже, здохла, а насправді вона окотилась... Але вертаюсь до чорнила мого брата Елі.

2

Мій брат Еля каже, що тепер світ не такий, як колись. Раніше, коли хотіли робити чорнило, доводилось, каже він, купувати чорнильні горішки; ці чорнильні горішки товкли, потім варили їх на вогні не знати скільки часу, потім додавали синього каменю, а щоб чорнило мало глянець, доводилося ще домішувати грудку цукру — цілий тарарам! Тепер, каже він, просто насолода! Купиш собі, каже він, в аптеці такий порошок і пляшечку гліцерину, змішаєш з водою, скип'ятиш на вогні — і чорнило готове.

Так каже мій брат Еля. Він пішов до аптеки і приніс силу-силенну порошків, а гліцерину повну пляшку. Потім він замкнувся у світлиці і щось там робив. Що саме — не знаю. Це секрет. Все в нього секрет. Коли йому, наприклад, треба сказати мамі, щоб вона йому дала товкачик від ступки, він відкликає її в куток і каже їй тихенько:

— Мамо! Товкачика від ступки.

Порошок з гліцерином він змішав у досить великому горщику (новий горщик купив), горщик з мішаниною він засунув у піч і тихенько попросив маму, щоб вона замкнула двері. Ми всі подумали бозна-що. Мама щохвилини заглядала в піч. Мабуть, вона боялася, щоб піч не розвалилась на дрізки. Потім вкотили в хату бочку з-під квасу. Потім помалу витягли горщик з печі й помалу вилили мішанину в бочку. Потім почали лляти в бочку воду.

Коли бочка наполовину була наповнена, мій брат Еля сказав:

— Досить! — і взявся до книги "За карбованця — сотню".

Подивився і тихенько наказав подати йому свіже перо й аркуш білого паперу.

— Такого, що на ньому пишуть прошенія,— сказав він тихенько мамі на вухо.

Вмочивши перо в бочку, черкнув щось на білому аркуші паперу із закруткою і крендельком. Написане підніс спершу мамі, потім моїй братовій Брусі. Обидві глянули на написане і сказали йому:

— Пише!

Одразу по цьому взялися знову до попередньої роботи.

Налили ще кілька відер води. Мій брат Еля підняв руку: "Досить!" Знову вмочив перо в бочку, знову черкнув на білому папері і знову підніс написане спершу мамі, а потім моїй братовій Брусі. Обидві ще раз глянули у папір і сказали:

— Пише!

Отак кілька разів, аж поки бочка заповнилась по вінця. Не було вже куди далі лити. Тоді мій брат Еля підняв руку:

— Досить! — і ми всі четверо сіли обідати.

3

По обіді ми почали розливати чорнило в пляшки. Пляшок мій брат Еля позносив з усього міста. Усякого роду пляшки і пляшечки. Великі і маленькі. Пляшки з-під пива, пляшки з-під вина, пляшки з-під квасу, пляшки з-під горілки. І просто пляшки. Ще й корків накупив він старих, щоб коштувало дешевше. І лієчку купив він нову, і кварту бляшану, щоб розливати чорнило з бочки в пляшки. Він знову сказав по секрету на вухо мамі, щоб вона замкнула двері. Потім ми всі четверо взялися до роботи.

Роботу було розподілено добре. Моя братова Бруха промивала пляшки і передавала мамі. Мама заглядала в кожну пляшку і передавала мені в руки. Я мусив тільки встромляти в пляшку лійку і підтримувати однією рукою лійку, а другою пляшку. А мій брат Еля мав одну роботу: набирав квартою з бочки чорнило і наливав мені в пляшку. Робота була дуже приємна, весела. Погано тільки, що це — чорнило: мажуться пальці, руки, ніс, все обличчя. Ми обидва, я й мій брат Еля, вимазались, як чорти.

Уперше в житті бачу, що мама сміється. Про мою братову Бруху не доводиться говорити. Та мало не луснула від реготу. Мій брат Еля не любить, коли з нього сміються. Він гнівається на Бруху і запитує, чого вона сміється. А вона сміється ще голосніше. її аж починає душити спазма — ось-ось задихнеться. Нарешті мама починає її просити, щоб перестала сміятись, а нам каже, щоб ми помилися. Але мій брат Еля не має часу. Йому не до вмивання. У нього в голові пляшки. Кінчилися всі пляшки. Немає пляшок! Де дістати ще пляшок? Він відкликає мою братову Бруху в куток, дає їй гроші і каже по секрету, щоб вона пішла по пляшки. Вона його слухає, дивиться йому в обличчя і вибухає сміхом. Він лютує і відкликає маму на той самий секрет.

Мама йде купувати пляшки, а-ми починаємо знову лити воду в бочку. Певна річ, не одразу, потроху. Після кожного відра води Еля підносить руку і каже сам собі:

— Досить!

Потім вмочає перо в бочку, пише на білому папері і каже сам собі:

— Пише!

І отак кілька разів, поки мама повертається з новим запасом пляшок. Ми беремось знову до попередньої роботи: наливаємо чорнило в пляшки. Аж поки знову лишаємось без пляшок.

— Скільки можна? — каже моя братова Бруха.

— Нівроку! — каже мама, а мій брат Еля кидає на Бруху сердитий погляд, немовби кажучи: "Хоч ти мені дружина, але дурна ти, хай бог милує!"

4

Скільки маємо чорнила — не можу вам сказати. Боюсь, чи не тисячу пляшок! Але що з того, коли нема куди їх діти. Мій брат Еля був уже скрізь. Продавати вроздріб, пляшками, немає рації. Так каже мій брат Еля чоловікові нашої сусідки палітурникові Мойше. Той якось зайшов до нас і, побачивши, нівроку, стільки пляшок, з переляку аж поточився назад. Мій брат Еля помітив це, і між ними обома відбулася дивна розмова. Передаю вам цю розмову слово в слово:

Еля. Чого ви так злякались?

Палітурник. Що це в тебе в пляшках?

Еля. Що може бути? Вино!

Палітурник. Яке там вино! Це ж чорнило!

Еля. Чого ж ви тоді запитуєте?

Палітурник. Що ти робитимеш з такою силою чорнила?

Еля. Питиму.

Палітурник. Ні, я без жартів. Продаватимеш уроздріб?

Еля. Що я, божевільний? Коли вже продавати, то я продам десять пляшок, двадцять пляшок, п'ятдесят пляшок. Це зветься "гуртом". Ви знаєте, що таке гуртом?

Палітурник. Я знаю, що таке гуртом продавати. Кому ти продаватимеш?

Еля. Кому? Рабиновій козі!

І мій брат Еля подається до крамарів. Прийшов до одного великого гуртівника. Той наказує принести пляшку. Він хоче побачити. Другому купцеві він приніс пляшку чорнила, але той не хоче і в руки брати, бо пляшка без наклейки. На пляшці мусить бути, каже він, гарна наклейка з цяцькою. "Я не роблю цяцьок, я роблю чорнило", — каже йому мій брат Еля. "То й робіть собі на здоров'я",— відповідає йому купець. Еля кинувся тоді до писаря Юдла. Але писар Юдл сказав йому якесь дуже погане слово. Він уже, каже, накупив чорнила на ціле літо.

— Скільки пляшок чорнила ви закупили? — запитує у нього мій брат Еля.

— Пляшок? — перепитує його писар Юдл.— Я купив одну пляшку чорнила, то матиму й матиму, аж поки все спишу. А тоді куплю ще одну пляшку...

Отакої! Зухвальство писарчука! Раніше він казав, що на чорнило витрачає ціле багатство, а виявляється тепер, що він купує одну пляшку чорнила на ціле літо!.. Мій брат Еля, бідолаха, не тямиться. Він не знає, що йому робити з такою кількістю чорнила. Раніш він казав, що чорнило вроздріб не продаватиме, а тільки гуртом. Тепер Еля полагіднішав. Він уже почне, каже, продавати вроздріб. Я б хотів нарешті знати, що таке "вроздріб"?

А що таке "вроздріб", можете послухати.

5

Мій брат Еля приніс великий аркуш паперу. Він сів і написав величезними друкованими літерами:

ТУТ ПРОДАЄТЬСЯ ЧОРНИЛО ГУРТОМ І ВРОЗДРІБ, ДОБРЕ І ДЕШЕВО

Два слова "вроздріб" і "дешево" були такі величезні, що займали мало не весь аркуш. Коли написане висохло, він вивісив папір на вулиці у нас на дверях. Багато людей проходило і зупинялося подивитись. Я це бачив у вікно.

Мій брат Еля теж дивиться у вікно і ламає пальці. Ознака, що він схвильований. Він звертається до мене:

— Знаєш що? Піди лишень стань коло дверей і послухай, що люди кажуть?

Мене не треба довго просити. Я стою на вулиці коло дверей, дивлюсь, хто зупиняється, і слухаю, про що говорять. Постоявши з півгодини, повертаюсь до хати. Мій брат Еля підходить до мене і запитує тихенько:

~ Ну?

— Що ну?

— Що вони казали?

— Хто?

— Люди, що проходили мимо.

— Вони казали, що гарно написано.

— А більше нічого?

— І більше нічого.

Мій брат Еля зітхає. Чого він зітхає? Мати запитує його те саме:

— Чого ти зітхаєш, дурненький? Почекай трошечки. За один день хочеш, щоб спродано було весь товар?

— Хоч би початок!..— каже мій брат Еля із сльозами в голосі.

— Ти дурненький. Почекай, дитино моя, матимеш, бог дасть, і почин.

Так каже йому мама і подає обід. Ми миємо руки і йдемо обідати. Сидимо, скупчившись, всі четверо. Через оті пляшки страшенно тісно в хаті. Тільки-но ми посідали, забігає парубійко. Цікавий парубійко. Він уже жених. Я його знаю. Коші звуть його. Тато його кравець. Жіночий кравець.

— Тут продають чорнило вроздріб?

— Тут, а що?

— Я б хотів трохи чорнила.

— Скільки тобі треба чорнила?

— ^Дайте мені на копійку.

Мій брат Еля лютує. Коли б він не соромився перед мамою, то він би цього жениха Копла спершу відлупцював, а потім викинув геть з хати. Він стримується і наливає йому на копійку чорнила. Минає з чверть години, заходить дівчинка. Дівчинки цієї я не знаю. Вона колупає пальцем у носі і звертається до моєї мами:

— Тут роблять чорнило?

— Тут. А що?

— Сестра просила, може, ви позичите їй трохи чорнила, їй треба відписати листа в Америку своєму нареченому.

— Хто така твоя сестра?

— Швачка Бася.

— Он щоі Диви-но, як виросла ї Нівроку! Я тебе зовсім не впізнала! Чорнильничку маєш?

— Звідки у нас чорнильничка? Моя сестра просила, може, у вас є ще й перо. Вона напише листа в Америку і негайно поверне вам чорнило і перо.

Мого брата Елі нема за столом. Він у світлиці. Він ходить там тихими кроками, дивиться вниз на підлогу і кусає нігті.

6

— Чого ти наробив стільки чорнила? Ти хотів, певно, забезпечити весь світ чорнилом? Думав, може, буде голод на чорнило?

Так сказав Елі чоловік нашої сусідки, палітурник Мойше. Чудна людина цей палітурник! Він має звичку сипати солі на рани. Так він, здається, нічого собі чоловічок, але трохи в'їдливий. Любить в'їдатися іншому в печінки. Мій брат Еля добре завдав йому! Сказав йому, щоб краще пильнував самого себе та не переплутував книжок, не оправляв пасхального казання разом з великопісною молитвою... Палітурник Мойше вже знає, на що так ущипливо натякає мій брат Еля! Він якось узяв роботу у візника — оправити пасхальне казання. Та сталося нещастя: помилково палітурник оправив разом з казанням ще й частину чужого молитовника. Візник, можливо, і не помітив би, але сусіди почули, що за пасхальною трапезою візник заспівав на плачливий мотив "На ріках вавілонських сидяхом і плакахом...". Знявся страшенний регіт. Другого дня

візник прибіг до нашого сусіда-палітурника і хотів його пошматувати:

— Розбійнику, що ви мали проти мене? Чому ви вгатили в моє пасхальне казання пісну молитву? Я вам усі кишки повипускаю!..

Отож ми мали тоді веселу пасху.

Але не гнівайтесь, що я встряв з чужою пригодою. Повертаюсь до наших "щасливих" справ.

IX. НАСЛІДКИ ЧОРНИЛЬНОЇ зливи

1

Мій брат Еля гасає по місту сам не свій. Що робити з чорнилом?

— Знову чорнило? — каже йому мама.

— Я вже не думаю про чорнило! — відповідає їй мій брат Еля.— Хай йому грець з отим чорнилом! Я думаю про пляшки. Цілий капітал лежить у пляшках! Треба якось спорожнити пляшки і зробити з них гроші!..

З усього він робить гроші! Вирішено, що треба чорнило вилити під три чорти! Погано тільки ось що: куди вилити стільки чорнила? Це ж просто сором!..

— Нічого не вдієш,— каже мій брат Еля.— Доведеться діждатися ночі. Вночі темно, ніхто не побачить.

Насилу діждалися ночі. Як на лихо, місяць світить, наче ліхтар.

— Коли треба, він ховається. А тепер він тут, немовби послали по нього! — каже мій брат Еля.

Ми виносимо пляшку по пляшці — і плю надвір!

— Якщо лити на одне місце, утвориться ціла річка. Треба розливати в різних місцях,— каже мені мій брат Еля, і я його слухаюсь.

Щоразу вишукую нове місце. Кожна пляшка має в мене інше місце. Сусідчина стіна — плюх! Сусідів паркан — плюх! Дві кози лежать проти місяця і ремиґають — плюх!

— На цей раз досить! — каже мій брат Еля, і ми йдемо спати. Скрізь тихо і темно. Чути, як цвірчить цвіркун. З-під печі долинає муркіт кішки. Вона страшенна сплюха. І вдень і вночі тільки те і робить, що гріється і пухне! У сінях, за дверима, чути тихі кроки. Може, домовик?.. Мама ще не спить. Вона, здається, ніколи не спить. Я чую, як вона хрускотить пальцями, як зітхає, стогне і говорить сама з собою. Така вже в неї звичка. Щоночі виливає весь свій душевний біль. Розповідає про своє велике горе. З ким вона розмовляє? З богом?.. Щохвилини вона проказує зітхаючи:

— Ой боже, боже!..

2

Я ще лежу на своєму ліжку, на долівці, і чую крізь сон галас. Лунають різні знайомі голоси. Потроху розплющую очі — уже нерано. Сонячне проміння вдирається в вікно, кличе мене

надвір. Хочу пригадати, що було вчора. Ага! Чорнило!.. Схоплююсь і швиденько одягаюсь. Моя мама заплакана (коли вона не заплакана?). А мій брат Еля стоїть посеред хати, опустивши голову, ні в сих ні в тих.

У чому справа? Не одна справа, а кілька справ! Наші сусіди прокинулись уранці, і почалася веремія — їх без ножа зарізали. Одному забризкали всю стіну чорнилом, другому обілляли паркан, новісінький паркан. Третій мав дві білі кози, а їх зробили чорними — не впізнати. Це все ще можна було б пережити, якби не різникові панчохи. Нові білі панчохи вивісила різничиха на паркані нашої сусідки, а їх зовсім зіпсували. Неначе хтось просив її, щоб вивішувала панчохи на чужому паркані. Мама пообіцяла їй купити нові панчохи, аби тільки було тихо. А що буде зі стіною? З парканом? Вирішили, що мама і моя братова Бруха стануть з щітками і замажуть білою глиною всі плями.

— Ваше щастя, що наскочили на порядних сусідів. Коли б ви натрапили із своїм чорнилом на сад фельдшера Менаше, ви б знали, почому копа лиха!

Так каже наша сусідка Песя моїй мамі.

— Що ж ви думаєте? У нещасті теж треба мати щастя! — відповідає мама і дивиться на мене.

Що вона, цікаво знати, хоче цим сказати?

3

— Тепер я вже буду розумний,— каже мені мій брат Еля.— Нехай тільки звечоріє, ми понесемо пляшки до річки.

Він має рацію, слово честі! Це таки найрозумніший вихід! Однаково в річку виливають усі паскудства! Там перуть білизну, там купають коней, там хлюпаються свині, Я з річкою давній приятель. Я вже вам колись розповідав, як я ловлю там рибу. Отже, ви легко можете собі уявити, як я дожидався тієї хвилини, коли ми підемо до річки. Тільки-но звечоріло, ми поклали в кошики пляшки з чорнилом і почали переносити їх до річки. Виливши чорнило, відносили пляшки додому і набирали знову повні пляшки. Цілу ніч ми отак працювали. Уже давно не мав я такої веселої ночі. Уявіть собі — місто спить, небо зоряне. Місяць заглядає вниз у річку. Тихо-тихо навкруги! У нас бистра річка. Тільки-но настає пасха і скресає крига, річки не впізнати! Вона надимається, ширшає і розливається. А далі стає менша, вужча і кволіша. Під кінець літа вона зовсім замовкає. Куняє потрошку. Хтось на дні річки в багні погукує: буль-буль-буль! Кілька жабенят озиваються з другого берега: ква-ква! Це просто ганьба, а не річка! Можете собі уявити, що я переходжу її вбрід з одного берега на другий, не закачавши штанців!

Від нашого чорнила річка трохи побільшала. Це ж не жарт, мало не тисячу пляшок чорнила! Зате ми натомили ся, мов ті воли. Заснули ми як убиті. Розбудила нас мама голосним плачем:

— Нещасна моя доля! Лихо мені з вами! Що ви такого наробили з річкою?..

Виявилось, що ми занапастили ціле місто: прачки не мають де прати білизну. Візники не мають де напувати коней. Водовози... Ось вони зберуться всі разом і приїдуть поквитатися з нами. Таку приємну звістку переказує нам мама. Але ми не хочемо ждати їх. Ми не хочемо бачити, як водовози поквитаються з нами. Я й мій брат Еля беремо ноги на плечі і гайда до його товариша Пині.

— Там нехай вони нас шукають, якщо ми їм потрібні!..

Так каже мій брат Еля, бере мене за руку, і ми швидко подаємся до Пині, товариша мого брата Елі. Коли ще раз побачимось, я вас якось познайомлю з товаришем мого брата Елі. Варто, щоб ви познайомилися з ним: у нього теж бувають цікаві вигадки.

X. ВУЛИЦЯ ЧХАЄ 1

Знаєте, що у нас тепер на черзі? Миші! Мій брат Еля цілий тиждень вивчав книгу, з допомогою якої роблять гроші,— "За карбованця — сотню". Він уже навчився виганяти мишей, тарганів та іншу бридоту. Щурів теж. Нехай його тільки впустять з його порошком — не лишиться жодної миші. Вони втікають, а багато з них подихає. Немає більше мишей, та й годі! Як він це робить — не знаю. Це секрет. Про цей секрет знає тільки книга і він, більше ніхто. Книгу він ховає за пазухою, а порошок у папір. Порошок червонястий, розмелений тонко, як табака. Зветься він "чемериця".

— Що таке чемериця?

— Турецький перець.

— А що таке турецький перець?

— Я тобі дам "а що таке?", головою двері розчахнеш. Так каже мені мій брат Еля. Він не любить, коли

його багато розпитують і відривають від роботи. Я дивлюсь і мовчу. Бачу, що, крім червоного порошка, є в нього ще якийсь порошок. Теж добрий проти мишей. Але з ним треба бути обережним!

— Смертельна отрута! — каже мій брат Еля, може, сто разів мамі, Брусі і мені. Особливо — мені, щоб я, крий боже, до нього не доторкнувся — це отрута!

Першу пробу зробили ми на мишах нашої сусідки Песі. Там мишей тьма-тьмуща. Ви ж знаєте, що її чоловік Мой-ше-палітурник. Завжди в його хаті повно книг. Миші люблять книги, і не так книги, як піспу. Піспа — це те, чим клеять книжки. Заради піспи вони за одним заходом їдять і книжки, завдаючи Мойше великих збитків. Одного разу вони йому продірявили молитовник. Зовсім новенький молитовник. Саме там, де великими літерами надруковано було "царю". І допалися ж вони до "царя"! Лишили тільки нижній хвостик від "ц".

— Пустіть мене на одну ніч! — проситься мій брат Еля у палітурника. Палітурник не хоче. Він каже:

— Боюсь, що ти мені зіпсуєш книжки.

— Чим я вам зіпсую книжки? — запитує його мій брат Еля.

— Я сам не знаю чим, але боюсь. Це чужі книжки. Ну, спробуйте поговоріть з палітурником! Насилу умовили, щоб він нас пустив на одну ніч.

2

Першої ночі нам не пощастило. Не спіймали жодної миші. Мій брат Еля каже навіть, що це гарна прикмета. Миші, каже він, почули запах порошка й повтікали. Па-

літурник похитує головою і всміхається однією губою. Мабуть, не вірить. Проте по місту пішла чутка, що ми виганяємо мишей. Чутка взялася від нашої сусідки Песі. Вона пішла вранці

на базар і роздзвонила по всьому місту, що "так, як ми виганяємо мишей, ніхто не виганяє". Вона створила нам славу. Колись про квас вона теж роздзвонила по всьому місту. Потім вона роздзвонила що ми виробляємо чорнило, кращого на світі не буває. Але яка користь з її слів, коли нікому не потрібно чорнила? Миші — не те, що чорнило. Миші є скрізь. Майже в кожній хаті. Кожен хазяїн має кішку, але що вдіє одна кішка проти такої безлічі мишей? А надто ще проти щурів. Щури бояться кішки, як вовк собаки. "Є така гадка, що щурів кішка сама теж боїться". Так каже швець Берл. Він розповідає про щурів таке, що страх бере! Люди вважають навіть, що він любить трохи перебільшувати. Але припустімо, що в його словах є тільки половина правди, то й цього досить. Він каже, що щури з'їли в нього пару нових чобіт. Це було вночі. Підійти близько він боявся — два страшенних щури, кожний з теля завбільшки. Здалеку він їх ганяв, свистів, тупотів ногами, кричав: "Киш-киш-киш-киш!" Але нічого не допомагало. Він шпурнув у них копил від чобота, вони глянули на нього і далі робили своє. Потім він шпурнув їм кішку. Вони напали на кішку — і теж з'їли її. Ніхто йому не хотів повірити, але ж людина присягається!

— Пустіть мене лишень на одну ніч,— каже йому мій брат Еля,— я вам вижену всіх щурів!

— Ох, будь ласка! — каже швець Берл.— Я вам ще спасибі скажу!..

3

Цілу ніч просиділи ми у шевця Берла. Берл сам теж сидів з нами. Ах, які він розповідав нам цікаві речі! Берл розповідав про турецьку війну (він відбував солдатчину). Він був у такому місті, що зветься Плевна. Там стріляли з гармат. Знаєте, яка була завбільшки гармата? Уявіть собі, що одна гарматна куля більша від цієї хати, а викидає гармата за хвилину, може, з тисячу

таких куль. Подобається вам таке? Коли ця куля летить, вона так верещить, що оглухнути можна. Одного разу стояв він на варті, розповідає швець Берл, коли раптом почувся гуркіт, і його

підняло в повітря, понесло високо аж над хмари, а там куля розсипалась на тисячу уламків. Щастя, каже Берл, що він упав на м'яке місце. А то був би він собі побив голову. Мій брат Еля слухає його, а брови в нього посміхаються. Тобто сам він не сміється, а тільки брови. Дивний сміх. Швець Берл цього не помічає. Він без упину розповідає свої дивовижні пригоди. Одна пригода страхітливіша від іншої. Отак ми просиділи до ранку. А щури! Хоч би один щур висунув носа.

— Ви чаклун,— каже швець моєму братові Елі, Уранці він пішов до міста і почав розповідати чудеса

про те, як ми в нього заклинанням розігнали всіх щурів за одну ніч. Берл присягався, що сам бачив, як мій брат Еля щось шепотів, а всі щури вилізли з нірок, побігли з гори туди, до річки, перепливли річку і подалися далі, не знати куди...

4

— Тут виганяють мишей? — з таким запитанням приходять щоразу до нас і просять, щоб ми, коли наша ласка, прийшли вигнати мишей своїм заклинанням...

Але мій брат Еля чесна людина. Він не любить "брехні". Він каже, що виганяє мишей не заклинанням, а порошком. У нього

є такий порошок, що тільки-но миші відчують його запах, вони втікають.

— Нехай буде порошок, нехай чорт, біс, аби здихатися мишей! Скільки це коштуватиме?

Мій брат Еля не любить торгуватися. Він каже, що за порошок належиться стільки-то, а за послугу стільки-то і стільки-то. Звичайно, щоразу він каже дорожче. Щодня він підвищує ціну... Тобто підвищує не він, а моя братова Бруха.

— Одне з двох,— каже вона,— якщо вже їсти свинину, то нехай по бороді тече *. Коли ти вже став винищувачем мишей, то бери за це принаймні добрі гроші.

— Ну, а совість де? Де бог? — встряє мама. А моя братова Бруха відказує їй:

— Совість? Ось де совість! (Вона показує на піч). Бог? Ось де бог! (Вона ляпає себе по кишені).

— Брухо! — скрикує мама, заламуючи руки.— Що ти сказала? Господь з тобою!!!

— Чого ти розмовляєш з коровою? — каже мій брат Еля, походжаючи по хаті і поскубуючи борідку. У нього вже порядна борідка. Росте вона скажено. Він її скубе, а вона росте. Чудно якось росте його борідка. Вона в нього виросла чомусь на шиї. Обличчя голе, а на шиї борода. Ви коли-небудь бачили таку бороду?

Іншим разом моя братова Бруха за слово "корова" дала б йому таку відсіч, що йому в очах потемніло б. Тепер вона йому промовчала, бо він заробляє гроші. Щоразу, коли мій брат Еля

заробляє гроші, він у неї в великій пошані. Я теж стаю їй миліший, бо допомагаю моєму братові заробляти гроші. Взагалі вона мене прозиває "голодранцем", або "неборакою", або "жебрацькою кишкою". Тепер вона звертається до мене пестливо. Я вже для неї не Мотл.

— Мотику, принеси мені черевики!

— Мотику, набери мені кварту води.

— Мотику, винеси сміття.

Коли заробляєш гроші, до тебе зовсім інакше ставляться.

Мій брат Еля має ваду — він любить, щоб усього було багато: квасу — ціла діжка. Чорнила — тисячі пляшок, порошку проти мишей — повний мішок! Чоловік нашої сусідки, палітурник Мойше, уже сказав йому: "Навіщо тобі стільки?" Але мій брат Еля дав йому перцю з маком за це. Якби хоч замкнули мішок десь у шафі. А то всі пішли і лишили мене самого з мішком. Чим я завинив, що. сів на хвилинку верхи на нього? Уявімо собі, що це кіньї Звідки було мені знати, що мішок лусне і з нього висиплеться щось жовте? Це таки отой жовтий порошок, яким мій брат Еля виганяє мишей. Він має такий гострий запах, що можна знепритомніти! Я нахиляюсь, хочу зібрати розсипане, коли на мене раптом нападає чхання. Здається, якби я винюхав цілу бляшанку табаки, мені не довелося б так сильно чхати. Я чхаю так довго, аж поки вибігаю надвір — може, тут перестану чхати. Де там! Приходить мама і помічає, що я чхаю. Вона мене запитує, що трапилось. Але я не можу відповісти, а тільки "чхи!", та "чхи!", і ще раз "чхи!".

— Лишенько мені. Де ти впіймав такий нежить? — каже мені мама і заламує руки.

Не перестаючи чхати, показую рукою туди, на хату. Вона входить і одразу вибігає назад, чхаючи ще більше, ніж я. Приходить мій брат Еля і помічає, як ми обоє чхаємо.

— Що тут сталося? — запитує він.

Мама показує йому рукою на хату. Він забігає туди г вискакує з галасом:

— Хто це роз... Чхи! ЧхиІ Чхи!

Я давно вже не бачив мого брата Елю в такому гніві, як оце зараз.

Він поривається з кулаками до мене. Щастя, що він чхає, а то зробив би мене калікою. Моя братова Вруха приходить, застає нас усіх трьох перед хатою. Ми держимось руками за груди і чхаємо.

— Що з вами? Чого ви раптом розчхалися?

Що їй на це відповісти? Хіба ми можемо слово вимовити?

Показуємо їй руками на хату. Вона заскакує туди, вибігає одразу назад червона як буряк і нападає на мого брата Елю:

— Що я тобі ка... Чхи! Чхи! Чхи!

Приходить наша сусідка гладка Песя. Вона говорить до нас, але ніхто не може відповісти їй ні слова. Показуємо їй руками на хату, вона входить і вибігає звідти:

— Що це ви такого на... Чхи! Чхи! Чхи!..

Наша сусідка махає руками. Приходить її чоловік, палітурник. Він дивиться на нас і сміється.

— Що це на вас напало таке чхання?

— Потрудіться ту... Чхи! Чхи! Чхи! — кажемо ми йому і показуємо на хату. Палітурник заходить у хату і вискакує звідти регочучись:

— Я вже знаю, що це таке. Я понюхав. Це чеме... Чхи! Чхи!

Він хапається обома руками за груди і апетитно чхає... Після кожного чхання він підстрибує, стає навшпиньки, чхає і знову підстрибує, і знову чхає і так далі. За півгодини чхають уже всі наші сусіди і сусідки з їхніми дядьками, тітками, троюрідними братами та всіма знайомими — вся вулиця від краю до краю без упину чхає!

Чого це мій брат Еля так злякався? Мабуть, він боїться, щоб на ньому не окошилося все це чхання! Він бере мене за руку, і, чхаючи, ми вдвох подаємося до його товариша Пині. Поминуло добрих півгодини, аж поки ми змогли говорити по-людському. Мій брат Еля розповів своєму товаришеві Пині всю пригоду. Пиня вислухав його уважяо, як лікар слухав хворого. Коли мій брат Еля закінчив, його товариш Пиня звернувся до нього:

— Ану, покажи-но мені твою книжку.

Мій брат Еля виймав книжку з бічної кишені і подає її своєму товаришеві Пині. Його товариш Пиня читає на першій сторінці "За одного карбованця — сто карбованців! Засіб, як з нічого, голими руками, заробити за місяць сто карбованців і більше!.." Він бере книжку і шпурляє її в піч, у самий вогонь. Мій брат Еля

кидається з простягненими руками до вогню. Але Пиня зупиняє його:

— Помалу, не поспішай!

Ще кілька хвилин, і з книги мого брата Елі, яка навчає заробляти щомісяця сто карбованців і більше, зосталася купка попелу. Лишився тільки уривок обгорілого паперу, де насилу можна було прочитати "ч е м е р и ц я".

XI. НАШ ТОВАРИШ ПИНЯ 1

Пам'ятаєте, я колись обіцяв, що познайомлю вас з товаришем мого брата Елі — Пинею? Я обіцяв познайомити вас з ним, бо в нього цікаві думки. Але перш ніж розповідати вам про Пиню, мушу розповісти насамперед про його діда, потім про його батька, далі про його дядька і лише тоді про самого Пиню. Не лякайтесь — я розповім коротенько. Починаю з діда.

Про скляра реб Гесю ви коли-небудь чули? Це дід Пині. Він скляр, і дзеркальний майстер, і фарбар, і може робити табаку. Тепер він покинув усі роботи і займається тільки тим, що розтирає табаку й продає її. Весь час, каже він, поки людина жива, вона повинна працювати, не запобігаючи чужої ласки. Він високий на зріст, сухорлявий, з червоними очима і страхітливим носом; знизу ніс широкий, вище — вузький і вигнутий, як оленячий ріг. Боюся, це в нього сталось тому, що він нюхає табаку. Він дуже похилого віку. Йому чи не сто років, а він ще при повному розумі. Є така думка, що і тепер у нього більше розуму, ніж у його синів: механіка Герш-Лейба і годинникаря Шнеєра.

Механік Герш-Лейб також сухорлявий і високий, як реб Геся. У нього теж великий ніс, але він не нюхав та-баки. Може, з

часом нюхатиме. Поки що ні. Він механік, складав печі. Всі кажуть на нього, що він тямущий. У нього таки справді високий лоб. Коли б його навчали механіки, каже Герш-Лейб, він був би єдиний у світі механік. Ще не було такого на світі, чого б він не осягнув розумом. Так каже він про самого себе. Все він може збагнути з першого погляду. Печі складати він теж навчився самотужки. Він кілька разів дивився, як пічник Іван складав печі, і за боки брався від реготу. Він казав, що Іван не розуміє навіть, що таке піч. Герш-Лейб прийшов додому, розкидав піч і склав з тієї ж таки цегли іншу піч. Спочатку піч дуже диміла, задихнутися можна було. Тоді він розкидав піч і поставив нову. Отак кілька разів, аж поки став знаменитим механіком. Він сам придумав таку піч, що її досить розпалювати раз на вісім день. Вся біда тільки в тому, що він ще не має тієї цегли, яка для цього потрібна. Коли б йому дали, каже він, "кахельну" цеглу, він поставив би таку піч, що всі дивувалися б! Він каже, що в печі приховано більше мудрості, ніж у годиннику. Це він каже на зло братові Шнеєрові.

Його брат Шнеєр молодший і вищий за нього і теж з довгим носом. Він — годинникар. З нього, власне, мав бути або рабин, або різник, або вчитель. Така в нього була добряча до науки голова! Але він віддав перевагу годинникарству. Звідки взялося до нього годинникарство? Ось послухайте. Коли він був ще хлопчиком і вчився в хедері, так розповідав сам Шнеєр, голова його була заклопотана всілякими важливими питаннями. Наприклад, він хотів дізнатись, у чому сенс замка. Чому, як крутити праворуч, він відмикається, а як крутити ліворуч,— замикається? Або чому годинник іде? Чому він дзвонить саме тоді, коли велика стрілка наблизиться до дванадцяти? Уперше, коли побачив годинника з пташкою, каже Шнеєр, він мало не збожеволів. Цього годинника з птахом старий реб Геся дістав у подарунок від полковника у відставці, який давав йому роботу. Щоразу, коли годинник мав дзвонити, розчинялися дверцята, виходила пташка і співала: "Ку-ку!" Пташка була дуже

натуральна, наче жива. Можете собі уявити, що навіть кішка помилялась. Щоразу, коли пташка виходила й співала "ку-ку", кішка напружувалась і хотіла її спіймати. Шнеєр заповзявся збагнути, в чому секрет пташки. Одного разу, коли нікого не було вдома, він допався до годинника, зняв його зі стіни, відкрутив усі гвинтики і вийняв тельбухи. Прийшов батько і нещадно побив його. Ніхто вже не сподівався, що він залишиться живий. Досі ще, каже Шнеєр, у нього в сліди на тілі. Але він досяг свого — зробився годинникарем. Не знаю, чи з кращих, але бере він недорого і ремонтує швидко.

Мій брат Еля уже кілька разів ремонтував у Шнеєра годинника. Майже щотижня ремонтує він годинника. Дивний годинник у мого брата Елі: або мчить скажено вперед, або відстав години на чотири, або зовсім зупиняється, і робіть з ним що хочете! Мій брат Еля, можливо, пішов би до іншого годинникаря, але йому ніяково перед своїм товаришем Пинею. Його товариш Пиня каже, що винен, мабуть, годинник, а не дядько Шнеєр. Бо одно з двох: якщо годинник — добрий годинник, то його ж кожен годинникар може відремонтувати. Цей годинник, мабуть, нікуди не годиться, то що ж з ним може зробити годинникар?

Спробуйте скажіть, що він не мав рації!

2

Товариш мого брата Елі, Пиня, теж талановитий, як і його батько механік Герш-Лейб та його дядько годинникар Шнеєр. Ніс у нього теж довгий, як у них. Носаті вони всі, вся їхня родина. У них є тітка Крейна, яка має дочку Малку. У цієї Малки такий ніс, що варт спеціально приходити дивитись на нього. І не так на ніс, як на обличчя. Це зовсім не людське обличчя. У неї вигляд птаха або звіра. Вона соромиться виходити на вулицю. Шкода бідолашної. Пиня трохи на неї скидається, але він

мужчина. Мужчині це не заважає. У нього, правда, теж чудний вигляд — не можна дивитись на нього і не сміятись. Пиня сухорлявий, високий, у нього довгі вуха, шия як у гусака, а до того він ще короткозорий.

Куди б Пиня не пішов, він мусить з кимсь стукнутись лобами. Як зупиниться, то обов'язково наступить вам на ногу. Одна штанина в нього завжди загорнена. Одна шкарпетка спущена. Сорочка обов'язково розстебнута. Галстук у нього чомусь зсунутий мало не на спину. А коли говорить, то хрипить. І любить дуже цукерки — він завжди щось смокче. Зате Пиня майстер на всі руки. Нема нічого такого на світі, чого б він не вмів. Знаннями, кажуть, він перевершив самого рабина. А писанням він заткне за пояс усіх найкращих писарів. Мало того, що в нього чудовий почерк, він ще великий майстер на рими. Що б не писав, він пише римами. Він уже всіх описав у містечку: рабина, різника, синагогального старосту, крамарів, свою рідну сім'ю — геть усіх він уже описав, і кожного римами. Пи-нині вірші переходили з рук до рук, і всі за боки бралися від реготу. Дехто вивчив їх напам'ять. Я, наприклад, пам'ятаю деякі його вірші:

Гордість наша,

Староста Менаше,

Черевце велике мав.

Сидить біля лавки,

Цупить з карнавки —

І радий, аж сяє.

Його жінка Нехама —

Побожна дама.

Не варт про неї говорити;

Як віл здорова,

А в голові полова...

Дай боже обом їм згоріти...

Ціле місто ходором ішло від цих віршів. Хтось припасував до них мотив із суботньої молитви, і всі співали цю пісеньку. Аж поки вона дійшла до старости і старостихи. Вони покликали до себе його батька, механіка Герш-Лейба, і, плачучи перед ним ревними сльозами, одно допитувались у нього: що має проти них його Пиня?.. Прийшовши додому, механік Герш-Лейб покликав Пиню до хати, замкнув вікна й двері і добре йому всипав. Він так довго лупцював його, поки Пиня змушений був урочисто заприсяг-тись, що вже не писатиме римами повік життя свого...

3

Відтоді Пиня вже не пише віршів. Йому вже не лізуть в голову вірші. Ускочив у біду. Так каже на самого себе Пиня. Заманулось йому оженитися. Тобто не йому,— його батькові Герш-Лейбу закортіло, щоб Пиня оженився і став людиною. Пиня одружився з мірошниковою дочкою. Мірошник відкрив для Пині крамничку, де він торгує борошном. Мій брат Еля заздрить йому, що він при ділі. Пиня сміється з нього і каже: це діло, але не для нього. Що це за робота, каже він, бабратись у борошні? Це личить такій грубій людині, як мірошник... Хіба він винен,

каже Пиня, що не може сидіти в крамниці? Хоч убий, не можеі Голова його десь далеко. Думками гасає десь ген-ген. Це в них, каже, вся сім'я така з гасаючими думками...

Так каже Пиня і не хоче ходити до крамниці. Він краще посидить, каже, над книжкою, це йому корисніше. Його тесть мірошник дуже гнівається за це, але мусить мовчати. Він боїться свого зятя, щоб той не описав його. А крім того, він дуже любить свою дочку. Вона в нього одиначка. Тайбл звуть її. Вона трохи косоока, але дуже добра... Моя мама каже про неї, що вона без жовчі. Не розумію, як то вона без жовчі? Куди поділась її жовч?..

Цілі дні сидить Тайбл у крамниці, а Пиня вдома. Ми приходимо до нього з моїм братом Елею майже щодня. Він виливає перед нами свою душу. Щоразу, коли приходимо до нього, він зітхає і стогне, скаржиться на свою нещасну долю. Йому тут тісно, каже він, і душно. Він почуває, що задихається тут. Коли б він жив у іншому місті, було б зовсім інакше. Якби його випустили, каже Пиня, звідси хоч на один рік, він увесь світ перевернув би! Так каже він моєму братові Елі. Нікому він не довіряється так, як моєму братові Елі. Він показує йому листи, що одержує. Листи ці від "великих людей". Великі люди пишуть йому, що він щось має в собі всередині. Пиля каже, що сам теж почуває: щось є у ньому всередині. Я дивлюсь на нього і думаю собі: "Владико небесний! Що такого може бути у нього всередині?"

4

Одного разу приходить до нас Пиня і кличе мого брата Елю на секретну розмову. Якщо секрет, я мушу знати. Я люблю знати всі секрети. Іду за ними назирці і прислухаюсь, ловлю їхні слова. Пиня говорить, і мій брат Еля говорить.

Пиня. Чого ми тут сидимо?

Еля. І я кажу те саме.

Пиня. Ось я читав, що один поїхав туди з голими руками. Півроку спав надворі, підмітав вулиці за шматок хліба.

Еля. Ну, а тепер?

Пиня. Дай боже нам обом таку долю. Еля. Правда?

П и н я. Правда! Правда! А що ж? Я тебе дуритиму? Я вже говорив з моєю Тайбл. Еля. Що ж вона каже? П и н я. Що вона може сказати? Вона їде. Еля. Вона їде? Ну, а тесть?

П и н я. Хто його питатиме! Якщо поїду сам, йому хіба краще буде? Адже він бачить, що голова моя там. Я не можу тут бути!

Еля. А я, гадаєш, можу бути тут?

П и н я. Тоді давай знімемося й поїдемо!

Еля. Знятися й поїхати. На які кошти?

П и н я. Але ж проїзні квитки на пароплав нам дають даремно, дурненький.

Еля. Як то даремно?

П и н я. На виплат. Ми з часом виплатимо. А поки що маємо їх даремно.

Еля. Ну, а до пароплава? Дорожні витрати? А ще квитки? Залізниця?

П и н я. Скільки нам потрібно залізничних квитків, дурненький?

Еля. Будь ласка, скажи скільки?

П и н я. Полічи: я і моя Тайбл, маєш два. Ти і твоя Бруха — теж два, маєш чотири.

Е л я. А мама — п'ять?

П и н я. П'ять.

Еля. Ну, а Мотл?

П и н я. Для нього досить півквитка, а може, навіть і цього забагато... Ми скажемо, що йому нема ще трьох років.

Еля. Ти збожеволів?

Що мені робити? Не можу більше стримуватись. З великої радості я верескнув. Обидва повертаються до мене обличчям.

— Геть, шибенику! Хіба ж можна підслуховувати, коли дорослі розмовляють між собою?

Я кидаюсь навтіки, підстрибую і ляскаю себе обома руками по литках. Ви ж чули? Я їду!.. Пароплав!.. Залізниця!.. Квиток!.. Півквитка!.. Куди, цікаво, їдемо? Та байдуже куди. Мене не обходить куди! Іду, і все! Знаєте, що я вам скажу? Я ще ніколи зроду нікуди не їздив. Не знаю навіть, що воно таке — їздити.

Правда, трохи я з цим обізнаний. Якось проїхався на козі нашої сусідки, та це мені коштувало дорого. Мало того, що я впав і роз'юшив собі носа, мені ще надавали стусанів. Тим-то я не вважаю це за їзду.

Цілий день блукаю запаморочений. Утратив апетит до їжі. Вночі мені сниться, що їду. Не їду, а лечу! Маю крила, як голуб, і лечу! Хай живе до ста двадцяти років наш товариш Пиня! Він мені став у тисячу разів миліший, ніж досі. Якби не було соромно, я б його розцілував. Чудова людина цей Пиня!

Ну, хіба я вам не казав, що в нього цікаві думки?

XII. МИ ІДЕМО ДО АМЕРИКИ 1

Слухайте! Ми їдемо до Америки! Де Америка? Не знаю. Знаю тільки, що далеко, страшенно далеко. Треба туди їхати так довго, аж поки приїдеш. А коли приїдеш, там є Кестл-Гартл. Там у Кестл-Гартл вас роздягають догола і заглядають вам у вічі. Як маєте здорові очі, добре, а як ні, їдьте, будь ласка, назад! У мене, здається, здорові очі. Один тільки раз мені боліли очі. Хлопці з школи спіймали мене, поклали на землю і насипали мені в очі табаки. Ой, як їх лупцював мій брат Еля! Тепер у мене очі ясні, як кришталь. Бачите, з моєю мамою невесело! Так каже мій брат Еля. А хто винен у тому? День і ніч вона плаче. Відколи тато помер, вона ще не переставала плакати.

— Бійся бога! Ти зовсім не жалієш нас! Через тебе ми, не доведи господи, змушені будемо всі їхати назад!

Так дорікає їй мій брат Еля, а вона йому відповідає:

— Дурна ти дитино! Хіба я плачу? Плачеться само собою, мимоволі.

Так каже мама, витирає очі фартухом і береться до постелі, до подушок. Треба пересипати всі подушки. Америка — країна, де немає подушок. Все є там, крім подушок. Як там люди сплять — не розумію. їм, мабуть, дуже незручно спати! Моя братова Бруха допомагає їй пересипати подушки. Ми маємо, нівроку, чимало подушок. Три великі нерини, шість подушок і чотири маленькі подушечки.

"Байстрючки" звуться вони. З усіх чотирьох мама робить одну подушку. Шкода! Я люблю маленькі подушечки більше, ніж великі. Я бавлюся з ними щоранку. Роблю з них трикутні пироги, ковпаки...

— Як приїдемо, бог дасть, щасливо туди, ми знову пересиплемо їх у маленькі байстрючки.

Так каже мама мені і моїй братовій Брусі, натякаючи їй, щоб вона теж так зробила. Моя братова Бруха теж так робить, хоч вона поїздкою незадоволена. їй важко розлучитися з батьками. Якби їй хто сказав торік, що доведеться їхати до Америки, вона б, каже, наплювала тому межи очі.

— Якби мені хто сказав торік, що я буду вдовою... Так каже мама і починає плакати. Помічає це мій

брат Еля і зчиняв крик.

— Знову плач? Хочеш, мабуть, усіх нас без ножа зарізати?!

А тут ще принесла лиха година нашу сусідку Песю. Побачивши, що ми пересипаємо подушки, вона, видно, вирішила розважити нас і виступила з цілою промовою:

— То ви, виходить, їдете-таки до Америки? Дай боже, щоб ви здоровенькі прибули туди і знайшли там своє щастя. У бога все можливо. Ось торік поїхали мої родичі — Рива з її чоловіком Гілелом. Вони пишуть, що мучаться, але влаштовують там своє життя... Скільки просиш, благаєш їх, щоб вони написали по-людському: де, коли і як? А вони відповідають: Америка — це країна для всіх. Кожен мучиться і влаштовує своє життя. Що можна їм сказати на це? Добре, що вони хоч пишуть. Перші місяці вони зовсім не писали, забули навіть, що ми існуємо на світі. Ми вже думали, що вони, боронь боже, загинули в морі. Лише згодом, коли минуло багато місяців, прибула звістка, що вони вже, хвалити бога, в Америці. Мучаться і влаштовують своє життя!.. Що й казати, варто пережити весь цей тарарам, все поламати, пересипати перини, їздити морем і таке інше!..

— Прошу вас, ви довго ще будете сипати солі на рани? Так нападає мій брат Еля на нашу сусідку Песю і дістає від неї у відповідь:

— Солі сипати? Диви-но, який розумний став! Він їде до Америки мучитись і влаштовувати своє життя! А ще не так давно я держала тебе на руках, няньчилась, морочилася з тобою. Ану, спитай лишень у своєї матері, що я натерпілася з риб'ячою кісткою, яку ти в дитинстві проковтнув у суботу під час обіду. Коли б я не вдарила тебе по потилиці раз, два, три, ти б тепер не їхав до Америки мучитись і влаштовувати своє життя!..

Наша сусідка Песя ще довго говорила б. Щастя, що мама втручається і лагідно звертається до неї:

— Прошу вас, Песічко, душечко, серденько, любонько, будьте мені здорові й щасливі!..

Далі мама не може говорити. Починає плакати. Мій брат Еля помічає, що вона плаче, і аж труситься від гніву. Він кидає роботу і вибігає з хати, грюкаючи дверима:

— Хай воно западеться!

3

У хаті в нас уже порожньо — пустка. В кімнаті повно пакунків та подушок. Подушок навалено мало не до стелі. Коли нікого немає, я видряпуюсь на всі подушки і зісковзую вниз, як на санчатах. Здається, що мені ніколи не було так добре, як тепер. Обіду давно вже не варять у нас. Мій брат Еля приносить з базару сушену рибку, і ми їмо її з цибулею — хіба є щось смачніше від цього? Наш товариш Пиня теж їсть з нами. Він завжди замріяний. Це ви знаєте. Думками він літає десь далеко. Але відколи ми їдемо до Америки, він зовсім здурів. Так каже про нього мама. Одна холоша в нього підгорнена вгору, одна шкарпетка спущена вниз, галстук уже на спині. А коли входить до хати, він обов'язково мусить стукнутись у верхній одвірок лобом. Щоразу мама звертається до нього з тим самим закидом:

— Ти ж бачиш, що виріс такий високий, треба трохи нахилятись.

— Він короткозорий, мамо!

Отак виправдує його мій брат Еля, і вони вдвох ідуть покінчити з продажем нашої половини хати. Треба тільки підписатись. Ми нашу половину хати давно вже продали, її

купив кравець Зиля. Не так скоро купує кравець хату! Дуже нудний оцей кравець Зиля! Спочатку він тричі на день приходив оглядати нашу половину хати сам-один. Нюхав стіни, мацав димар, лазив на горище, оглядав дах. Потім він привів свою жінку, Миня звуть її. Коли дивлюсь на неї, я мушу сміятись. Теличку нашої сусідки теж звали Миня. Обидві Мині мають однаковий вигляд. У телички Мині була біла морда і округлі очі. Миня кравцева теж така... Після цього кравець Зиля почав приводити фахівців оглядати хату. Здебільшого кравців. Кожний знаходив у нашій половині хати іншу ваду. Аж поки вирішили запросити Пининого тата, механіка Герш-Лейба. Механік Герш-Лейб знавець на хати. Він чесна людина. На нього можна звіритись. Герш-Лейб робить таку ласку, оглядає нашу половину хати з усіх боків. Він задирає голову, хоч він і так високий на зріст, зсуває кашкет на маківку, чухає собі потилицю і каже:

— Оця хата, щоб не збрехати, може простояти років із сто, якщо не більше.

Вискакує наперед один кравець із знавців, приведених кравцем Зилею.

— Авжеж! Аби пересипати її цеглою, підперти кількома добрими обаполками, викроїти чотири нові стіни і пришити залізний дах, вона стоятиме і стоятиме, бог дасть, до приходу месії!

Якби хто вилаяв механіка Герш-Лейба останніми словами або ошпарив цілим горщиком окропу, він би не так знавіснів. Він одно тільки допитувався: звідки береться у цього паршивця, Кравчука, волоцюги й шелихвоста таке зухвальство говорити з ним, механіком Герш-Лейбом, такою мовою, такими словами, у таких висловах і на такий манір?! Я даремно радів: я був певний, що от-от почнеться бійка. Але втрутилися люди (скрізь сують

носа люди!), їх розборонили, помирили і почали торгуватись. Зійшлися ціною, послали по горілку і взяли по чарці. Нам зичили, щоб ми поїхали здорові, і прибули здорові, і успіх мали там, заробили багато грошей та в щасливий час повернулись назад...

— Отакої! Не так скоро вертаються назад з Америки! — каже мій брат Еля.

І починається розмова про Америку. Механік Герш-Лейб запевняє, що ми всі, бог дасть, повернемось назад з Америки. Якби не призов, він не дозволив би Пині їхати до Америки. Америка, каже він, це фе!

— Чим це, пробачте мені, Америка фе? — запитує в нього кравець Зиля.

— Тим,— відповідає Герш-Лейб,— що Америка — паскудна країна.

— Пробачте мені,— запитує в нього знову кравець Зиля,— звідки ви знаєте, що Америка — паскудна країна?

Герш-Лейб відповідає йому, що він до цього своїм розумом додумався. Зиля просить його, щоб той пояснив, як він додумався до цього своїм розумом. Механік Герш-Лейб починає щось плескати язиком, пояснювати, як саме додумався, але слова в нього не в'яжуться, бо він уже напідпитку. Всі напідпитку. Всі почувають себе добре, дуже добре. Я теж. Тільки мама моя щохвилини ховає обличчя в фартух і витирає очі. Мій брат Еля дивиться на неї і каже їй тишком:

— Розбійнице! Ти не жалієш очей своїх! Ти нас заріжеш!

4

Тепер почалося нове — прощання. З хати до хати йдемо ми прощатись. Ми вже були в усіх наших родичів, сусідів і знайомих. У нашого свата, пекаря Йони, ми прогостювали цілий день. Наші свати приготували на нашу честь обід, скликали всіх родичів, подали пива на стіл. Мене посадили окремо з сестричкою моєї братової. Алта зветься вона. Вона старша за мене на один рік, і в неї дві кіски, заплетені ззаду бубликом. Мені колись ладили її за наречену. Відтоді як тільки нас побачать разом, то кажуть: "Наречені!" Проте ми не соромимось розмовляти між собою. Вона запитує в мене, чи сумуватиму я за нею?

— Авжеж, сумуватиму!

Далі вона запитує у мене, чи писатиму їй листи з Америки?

—— Авжеж, писатиму листи з Америки!

— Як ти писатимеш? Ти ж не вмієш писати?

— Велике діло в Америці навчитися писати! — кажу я і засовую руки в кишені.

Алта дивиться на мене і всміхається. Я знаю, чого вона всміхається. Вона мені заздрить, що я їду, а вона ні. Всі мені заздрять, навіть синок багатія Йосі — косоокий Генах ладен був би втопити мене в ложці води! Він зупиняє мене і вирячує на мене своє косе око:

— Послухай-но! Ти їдеш до Америки?

— Ага, їду до Америки.

— Що ти там робитимеш? Ходитимеш попідвіконню? Щастя його, що мого брата Елі нема при цьому. Він би

йому дав перцю за "ходити попідвіконню"! Не хочу заводитися з отим лобурякою. Я йому тільки показую язика і біжу до нашої сусідки Песі попрощатися з її родиною. Не маленька родина! Я вже вам якось розповідав про них. Вісім синів — один до одного. Всі восьмеро оточують мене. Вони розпитують, чи задоволений я, що їду до Америки? Смішно слухати, і нічого відповідати! Та що там казати! їх завидки беруть. Більш за всіх мені заздрить Герш, отой, якого прозивають Вашті за те, що в нього гуля на лобі. Він не спускає з мене очей, зітхає і каже мені:

— Скільки цікавого ти побачиш на світі!

Так, я побачу багато цікавого на світі. Хоч би мерщій діждатися цього!..

5

Уже прибув Лейзер зі своїми огирами. Троє баских коней! Вони не можуть встояти на місці. Або вони тупають ногами, або порскають і забризкують мені обличчя. Не знаю, що робити раніше: чи дивитись на коней, чи допомагати виносити пакунки й подушки до воза? А втім, я встигаю і те, й те, стою коло коней і дивлюсь, як виносять клунки з подушками. Повний віз клунків і подушок. Височенна купа перин!

Час уже сідати й їхати. Адже сорок п'ять верст до залізниці. Всі вже тут: я, і мій брат Еля, і моя братова Бруха, і наш товариш Пиня, і його жінка Тайбл, і всі родичі їхні: Пинин батько механік Герш-Лейб, його дядько годинникар Шнеєр, тесть і теща Пині — мірошник з мі-рошничихою, і дочка тітки Крейни,

ота, що з пташиним лицем, і навіть старий дід реб Геся теж прийшов напутити Пиню, як йому поводитися в Америці.

З наших родичів були тільки наші свати — пекар Йона із своїми синами. Шкода, що я вас досі з ними не познайомив. Тепер ніколи. Ми їдемо до Америки. Всі крутяться навколо нас, дивляться на нас, дають нам поради, як остерігатися злодіїв.

— В Америці немає злодіїв.

Так каже мій брат Еля і мацає себе за кишеню, яку мама пришила йому в такому місці, що жоден злодій ніколи не здогадається. Там лежать усі гроші, виторгувані нами за нашу половину хати. Мабуть, там цілий шмат грошей. Бо всі запитують у нього, чи він хоч би добре заховав гроші.

— Добре! Добре! Не турбуйтеся! — каже мій брат Еля. Йому вже просто обридло давати кожному звіт про гроші.

Всі кажуть, що пора прощатись. Кожен починає готуватись до прощання. Оглядаються — нема мами! Де мама? Ніхто не знає, де мама! Мій брат Еля не тямиться. Наш товариш Пиня зовсім загубив галстук. Лейзер спокою не дає. Він каже, що ми можемо спізнитись на поїзд. Стривайте! Он іде мама. Обличчя її червоне. Очі опухлі. Мій брат Еля кидається до неї:

— Що з тобою? Де ти була?

— На кладовищі, прощалася з татом...

Мій брат Еля відвертається вбік. Всі заніміли. Відколи ми їдемо до Америки, це вперше приходить мені на пам'ять тато. Серце защеміло. Я собі думаю: "Всі їдуть до Америки, а тато, бідолашний, залишається тут на кладовищі зовсім самотній..."

Довго міркувати мені не дають. На мене гукають і наказують лізти на воза. Як я можу вилізти на такого високого воза з такою купою перин? Та є вихід: Лейзер підставляє мені широку спину. Раптом починаються поцілунки і плач. Голосять гірше, ніж у ти-шебов *. Більш за всіх плаче мама. Вона падає нашій сусідці Песі на шию і каже:

— Ви були мені сестрою, відданішою за сестру!..

Наша сусідка Песя не плаче, тільки її гладке підборіддя тремтить, і великі, з горошину завбільшки, сльози котяться по її товстих лиснючих щоках. Усі вже розцілувались, тільки Пиня ще ні. Споглядати, як Пипя цілується — не треба театру. Він недобачає, тому не влучає куди слід. Або поцілує в бороду, або в кінчик носа, або зовсім буцається лобом. Крім того, він має звичку: коли йде, він підстрибує і спотикається, зачіплюючи за власну ногу. Кажу вам, коли дивитися на Пиню, можна луснути зо еміху!

Хвалити бога, ми вже на возі. На перинах і між перинами сидять мама, Бруха і Тайбл. Навпроти — мій брат Еля і наш товариш Пиня, я з Лейзером на передку. Мама навіть хоче, щоб я сів у неї в ногах. Але мій брат Еля каже, що на передку мені буде краще. Авжеж, мені буде краще. На передку сидячи, я бачу весь світ, і весь світ бачить мене. Лейзер береться за батіг. Всі ще прощаються. Жінки плачуть.

— Бувайте здорові!

— їдьте здорові!

— Пишіть нам про своє здоров'я!

— Хай вам щастить!

— Не забувайте нас!

— Пишіть щотижня! Бога ради, листа щотижня!

— Вітайте Мойшу, Басю, Злату, Хану-Перель, Суру-Рохель з їхніми дітьми!

— Неодмінно! Бувайте здорові! Бувайте здорові! Так кричимо всі ми з воза, і я б міг заприсягтись, що

ми вже їдемо. Лейзер добре почастував усіх трьох огирів батогом. Одного він окремо оперіщив пужалном. Колеса крутяться, ми похитуємось, трясемось. Я підстрибую на передку і мало не падаю на землю від радості. Мене так і підносить, щось лоскоче в горлі. Хочеться співати. Ми їдемо, їдемо, їдемо до Америки!

XIII. МИ ПОРУШУЄМО КОРДОН

1

їхати поїздом — немає більшої насолоди! Підводою теж не погано, але дуже трясе, і боки після цього страшенно болять. Хоч Лейзерові коні мчать, як орли, проте ми дуже довго тяглися, поки дісталися до станції. А коли ми прибули на станцію, то вже не могли вилізти. Мені було легше, ніж усім. Я ж сидів з Лейзером на передку. Щоправда, було твердо, і кістки добре боліли. Зате можна було зіскочити з підводи за одну мить. А вони не могли вже стрибати. Ви ж знаєте хто: мій брат Еля з моєю братовою Брухою, наш товариш Пиня з його жінкою Тайбл і моя мама. Найгірше було жінкам. Вони загрузли в підводі! Треба було спершу скинути всі клунки і всі бебехи, і тільки тоді поодинці витягати жінок. І все це робив Лейзер.

Він, правда, сердитий і дуже лається, сипле на всі боки смертельні прокльони, але він чесна людина і порядний візник. Шкода, що він покинув нас разом з клунками і з бебехами на залізничній станції, а сам подався шукати пасажирів на зворотний путь. Ми залишилися без нього самітні як палець. По-перше, нам завдав на станції багато прикрості якийсь залізничник. Він чіплявся до нас за клунки. І не так за клунки, як за бебехи. Йому клопіт, що ми веземо забагато подушок. Мама спробувала лагідно пояснити йому, що ми їдемо до Америки. Але він навісніє і каже мамі, щоб ми їхали в таке місце, що мені соромно повторити.

— Треба з ним порозумітися, що-небудь дати йому в руку...

Так каже мій брат Еля до нашого товариша Пині. Пиня наш проводир, наша голова. Він уміє розмовляти по-російському. Шкода, що він трохи запальний. Мій брат Еля теж сердитий, але не такий гарячий, як Пиня. Той одразу запалюється, як огонь, і лається. Він підходить до залізничника і заводить з ним мову по-російському. Переказую дослівно його російською мовою:

— Слухай-но, чоловіче І Чорт тобі не взяв, как ми поєхалі в Америку із множествене число подушки і подушечки, за которі ми тобі дал на водка і молчи!

Єврейською мовою це б вийшло значно краще. Залізничник йому не промовчав і почав його лаяти на всі заставки. Ми боялися, що почнеться скандал, прийде поліція. Моя мама вже почала заламувати руки, плакати перед Пинею:

— Хто тебе просив вискакувати наперед і показувати, що в тебе гострий язичок?

— Не бійтеся, він візьме полтиник, і ми помиримось. Так воно й сталося. Вони таки помирилися. Пиня не

переставав сипати російськими словами. Залізничник не припиняв лайки і переніс усі клунки та всі бебехи до великої хати з високими вікнами, яка прозивається вокзал. І тільки тут почалася справжня морока. Що буде далі? Залізничник каже, що нас не пустять у вагон з такою си-лою-силенною подушок і ганчір'я (це він, мабуть, має на увазі ковдри: трохи подерта підкладка, виглядає вата, і це вже зветься у нього ганчір'ям!). Зійшлися на тому, що треба піти до начальника. Хто має піти? Звичайно, Пиня. Пиня йде із залізничником до начальника. Я йду слідом за ними. З начальником Пиня говорить іншою мовою. Він уже не так сердиться, але говорить запально і розмахує руками. Він каже йоіту якісь дивні слова, яких я ніколи не чув: "Колумбус"... "Цивілізація"... "Олександр фон Гумбольдт"... "Слонімський"... * "Математика"... Інші слова я вже забув. Начальник уважно його слухав, дивився на ньоіх) і мовчав. Мабуть, Пиня йому добре всипав. Проте й це не допомогло. Ми змушені були здати всі речі в багаж і одержати квитанцію. Мама не тямилась: на чому ми спатимемо?

2

Мама даремно турбувалась: на чому ми спатимемо? Я вже вам дарую сон, я б хотів, щоб було хоч де сісти. Як на зло, у вагоні так тісно, що задихнутися можна. Крім того, багато пасажирів — євреїв і християн — б'ються па Кожне місце. Через оті бебехи ми проґавили всі найкращі місця. Ми насилу посадили жінок з клунками на підлогу. Маму в одному кінці вагона, Бруху і Тайбл — у другому. Коли їм хочеться говорити, вони змушені кричати на весь вагон. А пасажири з них сміються. Мій брат Еля і наш товариш Пиня неначе висять у повітрі, ні туди ні сюди. Пиня сліпий і щоразу об щось стукається лобом. А

я... За мене не турбуйтеся. Мені добре. Мені чудово. Щоправда, мене стискують з усіх боків, але я стою біля вікна.

Те, що я бачу, ви напевне ніколи не бачили. Перед моїми очима пролітають хати, верстви, дерева, люди, поля, ліси — важко це все описати! А як скажено мчить поїзд. Як стукотять колеса! Як усе гуркоче! Як гуде! Як вищить! Мама боїться, що я можу вилетіти у вікно, і щохвилини гукає на весь вагон: "Мотл! Мотл?" А якийсь панок з синіми окулярами перекривляє її, повторює тим самим тоном: "Мотл! Мотл?!" Всі сміються. Євреї удають, що не чують. Мати й поготів не звертає на нього уваги. Вона не заспокоюється і все гукає: "Мотл! Мотл?" У чім річ? Вона хоче, щоб я щось попоїв. Ми веземо з собою царські страви: редьку, цибулю, часник, зелені огірки і круто зварені яйця, кожному — одне яйце. Я давно вже не мав такої насолоди від їжі. Трохи затьмарив нам банкет сам Пиня. Він не може примиритися з тим, що з нас сміються, коли ми їмо цибулю й часник. Він випростовується на ввесь свій довгий зріст і озивається до панка, що з синіми окулярами, своєю російською мовою:

— А как ви кушаєте свиня?

Ці слова допекли панкоші до печінки. Він підхопився і дав вашому товаришеві Пині ляпаса, що аж залящало. Пиня не любить змовчувати. Він хотів йому дати два ляпаси здачі, але ж він сліпий, то влучив іншого. Щастя наше, що зайшов кондуктор і обер-кондуктор. Почалося сум'яття, шарварок. Всі говорять, євреї скаржаться на росіян. Одному віддавили пальця на нозі чемоданом, іншому викинули шапку у вікно. Росіяни кричать: "Брехня! Наклеп!" Євреї ставлять свідків. Один з цих свідків піп. Піп не брехатиме. Але панок кричить, що євреї підкупили попа. Піп виголошує цілу проповідь...

Проминуло отак кілька станцій. На кожній станції з вагона виходить кілька пасажирів. Щоразу стає просторіше. Наші жінки уже сидять, як принцеси, на лавах разом з їхніми клунками. Мій брат Еля і наш товариш Пиня розкошують. У них найкращі місця. Тільки тепер помітила Тайбл, що в її чоловіка Пині розпухла щока і знати всі пальці. Тайбл у нестямі. Вона його жаліє. Пиня присягається, що нічого не відчуває. Він почуває тільки, що пече. То скоро минеться. Він не любить говорити про такі дрібниці. Він заводить мову з сусідами, розпитує їх, куди вони їдуть. Багато хто їде до Америки. Почувши, що до Америки, ми всі зраділи.

— Як то, чого ж ви мовчали досі? Ми теж їдемо до Америки!

Так каже їм Пиня, і ми швидко перезнайомилися. Ми тепер знаємо, з якого міста кожний і до кого кожний їде.

— Ви — до Нью-Йорка? А ми — до Філадельфії!

— Що таке Філадельфія?

— Таке саме місто, як Нью-Йорк.

— Теж мені порівняли! Філадельфія проти Нью-Йорка це те саме, що Ейшішок проти Вільна, Деражня проти Одеси, Отводськ проти Варшави, Семеновка проти Петербурга, Козелець проти Харкова...

— Те-те-те! Ви, як я бачу, побували в бувальцях, нівроку!

— Дай боже, щоб я стільки мав, скільки витратив на дорогу! Якщо хочете, я можу вам перерахувати всі міста, де я побував...

— Залишіть це на суботу. Скажіть краще, що я робитиму з кордоном?

— Ви робитимете те саме, що ми робимо, що всі роблять.

Тут зсуваються всі євреї докупи і починають розмову про те, як "порушити кордон". Я не розумію, що таке "порушити кордон"? Хіба ми порушники?.. Кого спитати? Мама — жінка. Що знає жінка? Мій брат Еля не любить, коли йому морочать голову. Такий хлопчик, як я, каже він, не повинен встрявати в розмову дорослих. Пині зараз ніколи. Він говорить. Усі творять. Кожен розповідає щось інше, про інший кордон. Один каже, що найкраще порушувати кордон у Новоселиці. Другий каже, що найкраще в Бродах. Підходить третій і каже, що в Унгені теж не погано. Здіймається регіт:

— Унгені — теж мені кордон! Румунія — теж мені країна!

— Цитьте! Ми вже біля самого кордону!..

3

"Кордон"! Я гадав, що він з рогами. Виявляється — нічого подібного: такі самі будинки, такі самі євреї, і такі самі селяни, як і в нас. Навіть базар з крамницями й рундучками — усе геть-чисто як у нас. Моя братова Бруха і жінка нашого товариша Пині — Тайбл — пішли на базар щось купити. Я теж хочу з ними піти, але мама не відпускає мене від себе ні на крок. Вона боїться, щоб мене не украли саме на кордоні. Мій брат Еля і наш товариш Пиня кудись пішли. Вони мають якісь справи з двома євреями, яких я не знаю. Мама каже, що то агенти. Агенти разом з нами "порушуватимуть" кордон. Один справді має вигляд злодія. Зелена капота, біла парасолька і очі злодійкуваті. Другий, видно, порядний чоловік — у капелюсі. І

ще якась єврейка теж крутиться коло нас. У неї вигляд чесної набожної жінки, вона носить парик * і говорить, часто згадуючи бога. Єврейка розпитує у мами, де та святитиме свічки, якщо ми затримаємося тут на суботу? Мама відповідає, що ми не збираємось тут залишатись на суботу. У суботу, каже вона, ми, з божою допомогою, будемо вже на тому боці. Жінка набирає набожного вигляду і каже: "Амінь! Дай боже!" Але вона побоюється, що нас дурять.

Ці агенти, каже вона, з якими ми зв'язалися, звичайні злодії. Вони видурять у нас гроші й заведуть нас на слизьке. Якщо ми хочемо, каже вона, порушити кордон, то це треба зробити з нею, і тоді, каже вона, буде все гаразд!.. Он як! Виходить, вона теж злодійка! Чого ж вона така свята та божа?..

Та ось уже повернулися мій брат Еля з нашим товаришем Пинею. Обидва вони чогось розгублені. Очевидно, посварились! Один докоряє одному, що через нього ми змушені будемо затриматись тут на суботу. Перебути тут суботу — це ще нічого. Але ми довідались, що обидва агенти похвалялися донести на нас, що ми хочемо порушити кордон. Поки там що, а мама вже плаче. Мій брат Еля гнівається на неї за те, що вона псує собі очі. Через її очі, каже він, нас усіх не пустять до Америки! Мій брат Еля і Пиня перестають домовлятися з агентами. Вони кажуть:

— Годі. Ми не їдемо до Америки й не будемо порушувати кордон!

У мене все обірвалося всередині. Я гадав, що це таки насправді, а виявляється, що то лише про око людське. Пиня таки голова! Це він навмисне так сказав, щоб відчепитися від агентів. І ми почали домовлятися з отією жінкою. Жінка взяла завдаток і сказала нам, щоб ми були готові на сьогодні опівночі. Ночі тепер темні. Кінець місяця. Напрочуд зручна пора, щоб

порушувати кордон. Я б уже хотів дожити і побачити, що таке кордон і як ми його будемо порушувати?

4

Цілий день ми морочилися з речами. Нам треба було все спакувати і передати жінці. Всі ці речі вона нам надішле потім. Головне для неї, каже вона, людські душі. Жінка нас навчає, як нам треба поводитися. Близько опівночі, каже вона, ми повинні вийти за околицю міста. Там є, каже вона, горбок. Цей горбок, каже вона, ми повинні обминути, взяти ліворуч і йти та йти, аж поки побачимо ще один горбок. Від того горбка ми повинні, каже вона, повернути праворуч і йти та йти, аж поки прибудемо до шинку. У шинок нехай зайде тільки один з нас, не всі. У шинку, каже вона, ми побачимо двох селян, які п'ють горілку. Нам треба підійти, каже вона, до тих селян і промовити "Хаїмова" — і цього досить. Тільки-но вони почують, каже вона, слово "Хаїмова" (то її ім'я), вони одразу підведуться і підуть з нами до гаю. У тому гаї на нас чекатиме ще четверо селян. Якщо вони спатимуть, ви їх розбудіть. Гаєм, каже вона, треба йти тихо,— ані пари з вуст, щоб, крий боже, не почули і не стрельнули. На кожному кроці, каже вона, є там солдат з рушницею і стріляє... З гаю, каже вона, вас виведуть на пряму дорогу, і ось ви вже на тому боці...

Мені ця вся історія з горбком, з шинком, з гаєм дуже до вподоби. Мама трохи боїться. Бруха й Тайбл — теж. Ми сміємося з них, баби, звісно, лякаються навіть кішки!..

Насилу дочекалися ночі. Помолившись і повечерявши, ми ще заждали, поки добре стемніє. Точно о дванадцятій годині вирушили в путь. Попереду виступали ми, чоловіки. Слідом за нами, як звичайно, йшли жінки. Точно, як та жінка передбачала, так усе й відбувалося. Вийшовши за околицю міста, ми побачили горбок, проминули його і взяли ліворуч.

Звідти йшли та йшли і побачили ще один горбок. Від того горбка повернули, як нам було наказано, праворуч, і йшли, аж поки побачили шинок. До шинку зайшов один з нас. Хто? Звичайно, Пиня. Ждемо півгодини, годину, дві години — немає Пині. Жінки почали вимагати, щоб хтось пішов і глянув, де Пиня. Кому йти? Моєму братові Елі. Та мама не пускає його. Тоді я сказав:

— Ось я піду.

Але мама каже, що вона боїться.

— Цитьте, ось Пиня.

— Де ти був так довго?

— У шинку.

— Де селяни? •=— Вони сплять.

— Чому ти їх не розбудив?

— Звідки ви знаєте, що я їх не будив?

— Чому ти їм не сказав "Хаїмова"?

— Звідки ви знаєте, що я їм не сказав?

— Ну?

— Ну-ну!

— То ж погано!

— А хто каже, що добре.

з

Мій брат Еля таки мудрець. Він пропонує, щоб вони вдвох з Пинею пішли до шинку і ще раз спробували розбудити селян. Так воно й було. Не проминуло і півгодини, аж гульк, вони йдуть з обома селянами. Селяни ще заспані, трохи напідпитку, плюються і страшенно лаються. Слово "чорт" повторюється кількасот разів. Жінки починають, здається мені, боятися. Я це бачу з того, як вони зітхають, охкають і з отого "господи боже", що його щохвилини тихенько вимовляє мама. Голосно проказувати вона боїться. Ми не сміємо писнути. Йдемо, йдемо, а інших селян не бачимо. Де інші четверо? Раптом ці двоє зупиняються і вимагають, щоб ми їм сказали, скільки у нас грошей. Нас проймає такий страх, що не можемо й слова вимовити. Тоді виступає наперед мама і каже, що ми не маємо грошей. А вони відповідають:

— То брехня. Усі євреї мають гроші! — І виймають два довгі ножі, підносять їх нам просто до обличчя і додають: — Якщо не віддасте нам усе, що маєте,— заріжемо!..

Всі стоять занімівши і тремтять, як овечки. І тут мама сказала моєму братові Елі, щоб він розв'язав кишеню та віддав гроші (це ті гроші, які ми вторгували за нашу половину хати). В цю мить заманулося моїй братовій Брусі знепритомніти. Побачивши, що Бруха впала непритомна, мама здіймає галас. На неї дивлячись, кричить і Тайбл. Раптом — трах-тарарах!!! Постріл. Луна пішла по всьому гаю. Селян наче язиком злизало. Бруха опритомніла. Мати схопила мене однією рукою, а мого брата Елю другою рукою.

— Дітоньки! Тікаймо!.. З нами бог!..

Не знаю, звідки взялись у неї сили так бігти. Щохвилини ми спотикаємося об пеньки, падаємо, підводимося і біжимо далі. Щоразу мати повертає голову назад і пошепки запитує:

— Пиня, біжиш? Брухо, біжиш? Тайбл, біжиш? Біжіть, біжіть! Бог з нами.

Скільки ми так бігли — не можу вам сказати. Гай ми давно вже лишили позаду. Розвидняється. Подуває прохолодний вітерець. Але нам страшенно жарко. Ми бачимо перед собою вулицю, і ще одну вулицю, біленьку церкву, садки, подвір'я, хатки. Очевидно, це те містечко, про яке нам казала Хаїмова. Коли так, то ми вже на "тому боці". Зустрічаємо єврея з отакенними пейсами, яких я зроду ніколи не бачив. Капота в нього довга, пошматована, на шиї зелена хустка. Він жене козу. Ми зупиняємо його з козою і вітаємось. Єврей з козою оглядає нас з голови до ніг. Пиня зав'язує з ним розмову. Єврей з козою говорить якось чудно. Таки наша мова, але вимова не та. Пиня запитує в нього, чи далеко до кордону? Єврей з козою оглядає його здивовано:

— Який кордон?..

Виявляється цікава річ — ми давно вже на цьому боці, далеко від російського кордону.

— Коли так, чого ж ми біжимо, як скажені?

Ми починаємо страшенно реготати. Жінки від реготу мало не падають на землю. Тільки мама здіймає руки вгору:

— Дякую тобі, божеі — і починає плакати.

XIV. МИ ВЖЕ В БРОДАХ 1

Знаєте, куди нас занесло? Аж у Броди! На мою думку, ми вже близько до Америки. Гарне місто оці Броди! Вулиці й люди тут зовсім не такі, як у нас. Навіть євреї тут не такі євреї, як у нас. Себто євреї такі самі, як і в нас. А коли хочете, вони ще більше євреї, ніж наші. Пейси у них довші, ніж у наших євреїв. Капоти їхні мало не до землі. На головах у них дивні капелюхи. Підперізуються пасками, ходять у черевиках і в білих шкарпетках, а жінки носять парики. Та найомішніше — це їхня мова — ой, яка мова! Дуже схожа на німецьку. Розмовляючи, вони співають. Ми одразу підхопили їхню манеру розмовляти. Найпершим був наш товариш Пиня. Він почав розмовляти по-німецькому мало не з першого дня, як ми туди прибули. Йому було легше, бо німецьку мову він вивчав ще вдома. Мій брат Еля каже, що хоч він німецької мови ніколи не вивчав, проте він розуміє її не гірше за Пиню. Я прислухаюся до німецької говірки і вчуся. "У чужій країні треба знати мову". Так каже Пиня. Його жінка Тайбл теж уже говорить напівнімецькою, напівєврейською мовою. Моя братова Бруха, можливо, теж говорила б по-німецькому, але, бідолашна, не вміє. А от мама навіть слухати не хоче про німецьку мову. Вона розмовлятиме, каже вона, так, як розмовляла вдома. Ламати собі язик заради німців вона не зобов'язана. Мама взагалі на них сердита. їй здавалося, що німці — порядні люди. А вони, виявляється, не дуже великі праведники. Одного разу вона була на базарі, і там її обдурили на терезах. Вона сказала, щоб їй дали фунт, а дали їй — вона сама не знає скільки.

Так розповідає мама і робить висновок, що серед німців, видно, теж трапляються злодії. Почула це моя братова Бруха, підхоплюється, вергає громи й блискавки і розмахує руками:

— Трапляються, кажете ви, свекрухо? Злодій на злодії і злодієм поганяє! Треба їх стерегтися ще більше, ніж у нас.

У німецьких євреїв усе чисто інакше. Навіть гроші у них не такі, як у нас. Тут не знають, що таке копійка, гривеник, злотий. Тут знають тільки крейцери. Усе продається тут за крейцери. За нашого карбованця тут дають безліч крейцерів. Мама вважає, що то не гроші, а ґудзики. Мій брат Еля каже, що вони якось тануть між пальцями, як сніг. Щодня він сідає у куточку, розпорює кишеню, виймає звідти карбованця і знову зашиває кишеню. Назавтра знову розпорює кишеню, виймає карбованця і знову зашиває. Отак щодня. Тим часом дні минають, а наші клунки і наші подушки все ще не прибули. Жінка, яка найнялась допомогти нам порушити кордон, очевидно, пошила нас у дурні. Мало того, що на нас напали у лісі таки її помічники, ми ще залишимось, чого доброго, без речей. Мама заламує руки і оплакує наші речі.

— Подушки! Перини! Як ми подамося до Америки без подушок, без перин?..

Пиня щоразу вигадує інший план. Ось він подасть, каже, "заяівленіє" на залізницю, піде з "прошенієм" до начальника кордону. Він прокрадеться назад до тієї жінки і потрощить їй усі кістки. Він запитає у неї: "Хіба ж так можна?!" Та ба, шкода праці. Не допоможуть ніякі "заявленій" й "прошенія". Прокрастися через кордон назад до тієї жінки йому не дозволить Тайбл, хоч би їй насипали повну хату золота. Вона так і сказала. Тайбл ще добре пам'ятав, як ми порушували кордон. Ми ще всі добре пам'ятаємо той кордон. Ми всім розповідаємо з усіма подробицями, як ми переходили кордон, як та Хаїмова дала нам двох селян, щоб переправити нас, як ті селяни водили нас, завели у ліс і хотіли зарізати. Щастя, що моя братова Бруха має звичку непритомніти, а моя мама вчинила галас. Почули солдати і почали стріляти. А ми втекли від душогубів і врятувалися.

Отак розповідає моя мама. Мій брат Еля розповідає те саме, але трохи інакше. Перебиває його на слові Бруха і розповідає знову таки те саме, але знову трохи інакше. На це озивається жінка нашого товариша Пині Тайбл і каже, що Бруха не пам'ятає гаразд усього, бо Бруха знепритомніла. І Тайбл хоче розпочати розповідь пригоди з самого початку. Але її перебиває Пиня і каже, що вона нічого не знає. Ось він розповість ще раз з початку до кінця...

Щодня і кожному зокрема розповідаємо з усіма подробицями, як ми порушували кордон. Люди слухають і хитають головами, цмокають губами. Вони кажуть, що ми щасливі, що нам треба дякувати богові.

3

По цей бік кордону нам добре, краще ніж удома. Ми нічого не робимо, за холодну воду не беремося. Або сидимо у заїзді, або йдемо на прогулянку, оглядаємо Броди. Чудове місто! Не розумію, чого це моя братова Бруха прискіпується до цього міста. Щодня вона знаходить новий гандж у міста. То не подобається їй, що грязько. То вона каже, що смердить гірше, ніж у нас. Одного разу вона прокинулась уночі і почала галасувати: на неї напали. Ми всі підхопилися з ліжок.

— Хто на тебе напав? Розбійники?

— Які там розбійники! Блощиці!..

Уранці розповідаємо господареві заїзду, а він не знає навіть, з чим це їдять. Тоді Пиня пояснює йому німецькою мовою, що воно таке. А він каже, що у них ніколи навіть не чули про це. У їхній німецькій країні цього немає. То, каже він, ми, певно,

привезли з собою з дому. Ой, як Бруха розсердилась! Вона, каже, ненавидить цього єврея більше ніж вихреста!

Я не розумію чому. Він, здається мені, дуже порядна людина. Коли говорить, він трохи скривлює рота й посміхається. Крім того, він дуже любить давати поради: куди нам іти, у кого купувати, а в кого — ні. Коли ми йдемо щось купити, він іде з нами. А купуємо ми здебільшого вбрання. Ми почали потроху причепурюватись. Наш товариш Пиня каже, що не гоже мати такий жебрацький вигляд, як ми. У чужій країні треба, каже він, одягатись по-людському. А надто ще тут, за кордоном, де все за півдарма. Це ж відомо всьому світові. Насамперед він купив собі такий капелюх, як носять німці, коротенький — до колін — піджак і новий галстук. Коли дивишся на Пиню в його німецькому вбранні, можна луснути від сміху. Довготелесий, сухорлявий, короткозорий і ходить підстрибуючи. А який ніс у нього! Мама каже, що сором дивитися. Мій брат Еля вважає, що Пиня схожий тепер на цигана чи катеринщика. Пиня відповідає:

— Невідомо, що краще,— циган, катеринщик чи жебрак.

То він має на увазі нас. Мій брат Еля каже, що при бажанні він теж може причепуритися, як німець. Але то невелика штука, каже він, переводити гроші, розтринькувати карбованці. Треба, каже, карбованця берегти для Америки... А Пиня відповідає, що в Америці нам гроші не потрібні. Там, каже він, ми самі — гроші! Він умовляє нас так довго, аж поки мій брат Еля купує^собі теж капелюха і піджак, а мені — капелюшок і костюмчик.

Ми йдемо всі троє вулицями і розмовляємо по-німецькому. На мою думку, всі мають нас за німців. Погано тільки те, що за нами йдуть слідом жінки, тобто мама, моя братова Бруха і Пинина жінка Тайбл. Вони не відстають від нас ні на крок. Мама боїться, щоб я не заблукав десь поміж німців, а Бруха і Тайбл ідуть за чоловіками, як телиці. Чого вони бояться — не знаю. А

через те, що ми ходимо вшістьох, всі дивляться на нас. Що вони побачили тут дивного?

— Найбільші дурні у світі — це німецькі євреї! — так каже мій брат Еля.— Що б ви не сказали — вам вірять на слово.

— Крім грошей. Гроші у них дорожчі над усе! За крейцер — душу віддадуть. За крону продадуть вам батька, а за гульден — самого бога.

Так каже Бруха, а Тайбл її підтримує. Всі три жінки, як я вам уже казав, чомусь незадоволені німцями. Не знаю чому. Мені вони дуже подобаються. Якби не Америка, я б волів тут залишитися на віки вічні. Де ви маєте такі будинки, як тут? А люди? Такі добрі люди! Геть усе вони вам продають. Навіть корови у них не такі, як у нас. Розуму, можливо, вони мають не більш як наші, але вигляд у них делікатніший. Геть усе має тут інший вигляд. А поговоріть з нашими жінками, то вони скажуть, що у нас краще. Ніщо їм не подобається. Навіть заїзд. І не так заїзд, як його господарі. Вони шкуру деруть, каже Бруха. За склянку теплої води вони вимагають плати. Пучки солі не дадуть вам даремно. Якщо ми не поїдемо звідси вчасно, нам доведеться піти попідвіконню.

Так каже моя братова Бруха. Але мало що моя братова Бруха може сказати! Вона, приміром, каже на мого брата Елю, що він — баба. А на нашого товариша Пиню, що він— виродок, якого світ не бачив. Інша на місці Тайбл дала б їй доброї прочуханки. Проте Тайбл, як каже мама, людина без жовчі. Вона не перечить Брусі. Ніхто їй не перечить. Я теж. На мене вона дивиться, як кат, прозиває мене "вишкребком" або ж "Мотл пикатий". Я відгодувався, каже вона, в дорозі, і в мене отакенна пика. Мене це зовсім не обходить. А мама ображається,— чому Бруха говорить про мою пику? Мама починає плакати. А мій брат Еля не любить, коли мама плаче.

Він каже, що вона цсує собі очі, а з хворими очима не пускають до Америки.

4

Я можу вам повідомити новину. Ми маємо привіт від наших речей. Жінку, яка допомогла нам порушити кордон, посадили в тюрму. Наш товариш Пиня страшенно радіє. Він каже, що так їй і треба.

— Як то, а мої речі? — не тямиться мама,

— А мої речі? — запитує в неї Пиня.

Тепер ми вже знаємо напевно, що наші речі пропали. Що робити? Треба їхати далі. Хіба є інший вихід у нас? Мій брат Еля ходить розгублений. Мама його розважає. Вона йому каже:

— А що було б, дурненький, якби у нас забрали гроші, що ми їх вторгували за половину хати, та ще й зарізали?

Наш товариш Пиня пристає на мамині слова. Він каже, що єврей повинен завжди приказувати: "Все це на краще!" Бруха додає, що недаремно та жінка була їй огидна з першої хвилини.

Ми лаштуємося в дорогу. Розпитуємо у людей, як їхати до Америки. Люди дають нам поради — кожний по-своєму. Один каже — через Париж. Другий — через Лоп-дон. Третій доводить, що через Антверпен ближче. Нам так забили памороки, що ми не знаємо, що робити. Мама боїться Парижа. Надто велике місто, каже вона. Антверпен не подобається Брусі. Антверпен — якась чудна назва. Вона такого не чула. Лишається Лондон. Пиня каже, що Лондон найкраще. Він скільки разів читав у географії (така книжка), що Лондон

знамените місто. Крім того, звідти родом Мойше Монтефьоре *, та і Ротшільд *, каже він, теж з Лондона.

— Ротшільд — він же з Парижа! — каже мій брат Еля. Це в них як правило: що б не сказав один, другий каже

навпаки. Коли один скаже "день", другий скаже "ніч". Вони, правда, не сваряться — до цього не доходить, тільки сперечаються. Вони можуть сперечатися цілу годину поспіль. Одного разу вони засперечалися про те, як німці називають хрін. Один доводив, що хрін по-німецькому — "хран". Другий запевняв, що по-німецькому треба казати "хрон". Години дві сперечалися вони, аж поки вирішили, що треба купити корінець хрону і показати його господареві заїзду. Принесли хрін і спитали його:

— Пагіе німцю! Маємо до вас прохання. Але скажіть нам чисту правду. Як вашою мовою називається цей овоч: "хран" чи "хрон"?

— Нашою німецькою мовою,— відповідає їм господар,— цей овоч зветься не "хран" і не "хрон", а "мере-тіх"...

Чули ви таку дурницю? Все у них називається не так, як у людей. Коли кажуть, що німець дурний, треба вірити.

5

Не гнівайтесь, я трохи забалакався про дурних німців та їхню божевільну мову і забув, що ми їдемо до Америки, тобто не прямо до Америки,—поки що їдемо до

Лондона. І не безпосередньо до Лондона, а спершу до Львова. Там, у Львові, є, кажуть, комітет для емігрантів. Може,

нам пощастить через цей комітет дістати яку-небудь допомогу. Чим ми гірші за інших емігрантів? А надто ще, коли у нас була така шкода — втратили всі наші клунки і всі наші подушки. Мама вже готується до того, що вона їм скаже і як вона перед ними плакатиме. Мій брат Еля благає її:

— Тільки не плакати! Треба пам'ятати про очі. Без очей Америка не впускає...

Так каже мій брат Еля і йде до господаря заїзду розплатитися. За кілька хвилин мій брат Еля повертається блідий як смерть. Що таке? Господар показав йому такий рахунок, каже Еля, що йому потемніло в очах. За все треба платити. За шість свічників, якими ми користувалися в суботу, він рахує шість крейцерів. За суботню молитву —чотири крейцери. Яка молитва? Виявляється, він, господар заїзду, читав у суботу молитву, а ми слухали. Отож ми винні йому ще чотири крейцери.

— Чому,— запитуємо ми в нього,— чотири?

— Хочете п'ять — нехай буде п'ять! — відповідає він. Тепер він ще рахує нам якийсь "комісіон". Що це за

напасть? То ми йому винні, каже він, за труди, коли він ходив з нами купувати вбрання.

Почувши таке, підхоплюється моя братова Бруха і сплескує руками:

— Свекрухо, що я вам казала? Хіба ці німці не гірші від нічних розбійників у лісі? Адже оті двоє селян в Росії святі проти них! Хіба ми в Бродах? Ми ж у Содомі!!!*

Порівняння з нічними розбійниками, очевидно, не так образило господаря, як порівняння Бродів із Содомом. Він розлютився, сказав нам, що дуже добре повелися з нами оті хулігани. Якби він був, сказав господар, російським "кайзером", то наказав би, щоб нас усіх вирізали до ноги.

Мені здається, я вже вам казав, що наш товариш Пиня дуже запальний. Поки його не зачепиш за живе, він може мовчати й мовчати. Але ж коли його зачепити якимсь словом, він цього не подарує, і тоді кривдник життям важить! Пиня підхопився, випростався на весь свій високий зріст, підійшов до господаря заїзду і вигукнув йому просто в обличчя:

— Дурний німцю!!! Чорти твоєму батькові!

Щоправда, ця лайка дорого коштувала нашому Пині. Господар дав йому за "дурний німцю" два важких лунких ляпаси, аж іскри посипались йому з очей. Пиня був мені тоді дуже симпатичним. Все місто збіглося, і було весело. Я люблю, коли весело.

Того ж дня ми втекли до Львова.

XV. КРАКІВ І ЛЬВІВ 1

Львів, бачите, це вже зовсім не те, що Броди. По-перше, саме місто. Чисте, широке, охайне, гарне. Очі вбирає! Власне кажучи, у Львові теж є такі вулиці, як у Бродах, що коли ходиш ними посеред літа, потрібні глибокі калоші і доводиться затуляти носа. Зате є в центрі міста сад, в якому всі мають право гуляти, навіть кози. Вільна країна. У суботу євреї одягаються по-своєму, ходять цілком вільно скрізь по місту і ніхто їм і слова не скаже. А люди які? Золото, а не люди. Моя мама каже, що Броди і Львів — просто день і ніч. Мій брат Еля

шкодує, що після кордону спершу йдуть Броди, а потім Львів. Мало б, каже він, бути навпаки. Йому пояснює наш товариш Пиня, що тим Львів і кращий за Броди, що стоїть далі від кордону і ближче до Америки.

— Де Львів, а де Америка! — заперечує Еля.

Пиня зауважує йому на це, що коли йдеться про міста, Еля може ще повчиться у нього, бо він, Пиня, вивчав географію. А мій брат Еля йому на це каже:

— Якщо ти вивчав географію, то скажи мені, де комітет?

— Який комітет?

— Емігрантський комітет.

— Курзу-верзу! Яке це має відношення до географії?

— Той, хто знає географію, повинен усе знати.

Так каже йому мій брат Еля, і ми всі допитуємося, де той комітет. Кого не спитаєш, ніхто не знає. Дивне місто.

— Вони знають, тільки не хочуть сказати.

Так вирішує моя братова Бруха. їй все не до вподоби. І у Львові вона знайшла гандж: надто широкі вулиці.

Вона як той парубок: наречена надто гарна. Жінка нашого товариша Пині Тайбл має іншу претензію до Львова. А саме? Чому у нас, коли їдять кислицю, кажуть: "Така кисла, що можна

побачити Краків і Львів..." Або, коли дадуть кому-небудь доброго ляпаса, кажуть, що "він побачив Краків і Львів"?..

Коротше, жінки мають уже таку звичку. Рідко коли їм догодиш!..

2

Ми вже допиталися до комітету. Високий будинок з червоним дахом. Спершу треба трохи постояти на дворі. Себто не трохи, а дуже довго. Потім відчиняють двері. Треба зійти сходами. Коли приходиш нагору, застаєш там багато людей. Здебільшого наші, з Росії, емігрантами звуть їх. Майже всі вони голодні і з немовлятами на руках. Ті, що не мають немовлят, теж голодні. їм наказують прийти завтра. Наступного дня їм знову кажуть, щоб прийшли завтра. Моя мама знайомиться з багатьма жінками. Кожна з них має своє нещастя. Якщо порівняти, каже вона, її лихо з їхніми нещастями, виходить, що вона ще одна з найщасливіших! Багато з них втекли від погромів. Що тільки вони розказують, просто страх! Всі вони їдуть до Америки, і ніхто з них не має коштів. Багатьох з них повернули назад. Декому дають роботу. Декого посилають до Кракова. Там, кажуть, справжній комітет. А тут що? Вони самі не знають. їм наказують прийти завтра, вони й приходять.

— А де комітет?

— Оце ж і є комітет.

— Хто ж є цей комітет?

— Карай нас боже, коли ми знаємо.

Заходить високий чоловік з ряботинням на обличчі і добрими сміхотливими очима.

— Оце один з членів комітету. Він — лікар.

Лікар з добрими сміхотливими очима сідає в крісло. Щохвилини до нього підходять емігранти і щось доводять, розмахуючи руками. Лікар вислуховує їх і відповідає, що він тут тільки один. Він нічим не може допомогти.

— Є,— каже він,— у нас комітет з понад тридцяти

чоловік, але ніхто не хоче приходити. Що можу я, одна людина, зробити?

Емігранти слухати не хочуть, що він одна людина. Вони не можуть тут більше сидіти. Вони вже з'їли все, що було у них. Вони кажуть, або нехай їм видадуть квитки до Америки, або нехай відішлють назад. Лікар пояснює, що він може їх відіслати тільки до Кракова, якщо вони хочуть. Там є комітет. Може, той комітет чимсь допоможе. Емігранти вислуховують його і кажуть, що вони вже зараз не мають на що хоч день перебути. Лікар виймає гаманця і дарує їм монету. Емігранти оглядають монету і виходять. Приходять нові емігранти і скаржаться, що ледве стоять на ногах від голоду.

— Що ви хочете? — бідкається лікар.

— Ми хочемо їсти! — кажуть емігранти.

— Ось принесли мені сніданок, їжте.

І лікар з добрими сміхотливими очима показує їм на сніданок, що йому принесли: каву з білими булочками. Він каже,

що не жартує. Він віддає їм свій сніданок. Що йому робити, коли він тут тільки один? Емігранти дякують йому. Вони кажуть, що просять не для себе, а для своїх бідолашних діточок.

— Ну, приведіть сюди діточок! — каже лікар і підморгує нам своїми добрими сміхотливими очима.— А ви що хочете?

З

Наперед виступає мама, підходить до лікаря із сміхотливими очима і починає йому розповідати все з самого початку: як у неї був чоловік, чоловік був кантором і хворів та хворів. Потім він помер, залишивши по собі вдову з двома дітьми, один старший, а другий ще зовсім малий, як пташенятко (це вона має на увазі мене). То старшого вона оженила, віддала в золоту торбу. Золото зникло, а торба лишилася: тесть збанкрутував, а синові треба ставати до призову.;.

— Мамо! Куди ти заїхала?

Так каже мій брат Еля і розповідає те саме, але на інший манір. Він починає так:

— Призов не призов, менше з тим,— ми їдемо, значить, до Америки. Це, значить, я і моя мати, моя жінка і маленький братик (це він має на увазі мене), і ось цей молодий чоловік (він показує на Пиню) їде теж, значить, з нами. Нам треба було переїхати через кордон. То ми, значить, прибули на кордон. А що паспортів, значить, ми не маємо, бо обидва повинні призиватися...

— Отут дозволь мені! — озивається наш товариш Пиня і відштовхує мого брата Елю та розповідає те саме, тільки трохи інакше.

Хоч Еля мені брат, проте я мушу визнати, що Пиня говорить набагато краще за нього. По-перше, у нього немає жодного "значить", як у мого брата Елі. Крім того, він добре знає російську мову. У нього багато російських слів і безліч просто гарних смачних слів. Багатьох я не розумію, але вони гарні. Ось як почав наш товариш Пиня:

— *Я вам дам коротенький взгляд на все положение, то ви матимете точку зрения. Ми їдемо до Америки не так через воїнську повинність, як заради самостоятельности та цивилизации, бо ми там дуже стеснительны не тільки у прогресі, а навіть у воздусі, як каже Тургенев! А во-вторых, відколи у нас почався єврейський вопрос з погромами, конституцією і тому подібне, як каже Бокль * у своїй історії цивілізації...

Шкода! Тут тільки почалися красиві слова. Наш товариш Пиня добре розгнівався, він націлився говорити й говорити... Але лікар перебиває на півслові, сьорбнув кави і звернувся до нього з посмішкою:

— Скажіть, що ви хочете?

Тоді виходить наперед знову мій брат Еля і каже Пині:

— Ти завжди маєш звичку говорити не до речі.

Це, видно, ображає нашого товариша Пиню, бо він відходить убік, зачіпається за свої власні ноги і каже буркотливо.

— Ти говориш краще? Говори ти!

Мій брат Еля підходить до столу і коротко розповідає знову все спочатку.

4

— Отож прибули ми, значить, до кордону. Прибувши до кордону, ми почали умовлятися, значить, з агентами. А агенти, ви ж знаєте, великі душогуби. Вони почали ставати один одному на перешкоді, підкопуватися, доноси подавати, зводити наклепи один на одного, аж поки прив'язалась до нас одна жінка, значить, достойна, чесна, порядна, богомільна. Порозумілася з нами за ціну, значить, взялася нас усіх переправити, спершу нас, а потім речі. То вона дала, ота жінка, значить, нам двох селян, провожатих, значить...

— Отак швидко? Диви-но! Він уже покінчив з селянами.

Це вискочила наперед моя братова Бруха, відштовхнула мого брата Елю і почала сама розповідати те саме, але трохи інакше: як ота жінка наказала нам іти та йти, аж поки побачимо горбок, від горбка треба повернути ліворуч і йти та йти, аж поки прибудемо до ще одного горбка. А тоді щоб ми від того горбка взяли праворуч і йшли, поки прийдемо до шинку. Один з нас мусив зайти до шинку, де мав застати двох селян, що п'ють горілку. Селянам треба було сказати тільки одне слово "Хаїмова", а вони вже знатимуть і поведуть нас гаєм... Щастя, що в мене звичка непритомніти...

— Знаєте, що я вам скажу, мої любі жінки? — перебиває її лікар.— Я теж маю звичку непритомніти. Скажіть коротко: що ви хочете?

Виступає знову мама і між нею та лікарем відбувається така розмова:

Мама. Ви хочете коротко? У нас украли всі речі. Лікар. Які речі?

Мама. Всю постіль: дві перини, чотири великі подушки і ще дві великі подушки і три маленьких байст-рючки у пошивках.

Лікар. Оце все?

Мама. І три ковдри. Дві старі, одна нова. І дві сукні, і шовкова хустка, і...

Лікар. Не те я питаюся. Іншого лиха у вас не було?

Мама. Якого ще лиха ви хочете?

Лікар. Я маю на увазі: чого вам бракує?

Мама. Постелі.

Лікар. Оце і все?

Мама. А хіба цього мало?

Лікар. А квитки є у вас? Гроші маєте?

Мама. Хвалити бога. Ми маємо шифскарти, маємо і на залізничні квитки.

Лікар. От і славу богу! Я вам заздрю. Міняймося. Не думайте, що я жартую. Я кажу вам це серйозно. Ось вам мій

сніданок. Беріть собі моїх емігрантів, беріть мій комітет, а мені дайте ваші шифскарти з вашими квитками, і я сьогодні ж поїду до Америки. Що я можу робити тут, одна людина, з, нівроку, такою силою бідняків?

Дивна людина цей лікар. Ми не можемо його зрозуміти і вирішили більше тут не затримуватися. Мій брат Еля каже: шкода витрат. Поїдемо краще до Кракова. Багато емігрантів їде до Кракова. Нехай нам здається, що ми теж емігранти.

— Коли ми були у Львові, нам треба побувати і в Кракові,— каже наш товариш Пиня.

— Щоб вийшло, як у приказці "Краків і Львів"? — запитує його жінка Тайбл.

Бувайте здорові, ми їдемо до Кракова.

XVI. З ЕМІГРАНТАМИ 1

Якщо хочете поїхати до Америки, то їдьте тільки разом з емігрантами. З емігрантами добре. Прибуваєте до міста — вам не доводиться шукати заїзд. Вам приготували заїзд заздалегідь. На це й створений комітет. Комітет пильнує, щоб ви мали все напоготові. Коли ми прибули до Кракова, нас одразу загнали до якоїсь комори чи стайні. Там ми прочекали до ранку. Уранці до нас прийшли з комітету і переписали нас усіх на ймення. Мама, правда, не хотіла сказати наші імена,— боялася призову. Мало що може статися? Емігранти її висміяли: яке відношення має німець до вашого російського призову? Потім нас усіх привели до великого заїзду. Велика хата з силою-силенною ліжок і безліччю емігрантів.

— Це схоже на нашу богадільню.

Так вважає моя мати. А моя братова Бруха каже:

— Свекрухо, давайте краще поїдемо далі.

Я вже колись вам казав, що жінки мають таку звичку — ніщо їм не до вподоби. Всюди вони крутять носом. Краків вони не злюбили з першої хвилини. Навіть мій брат Еля теж сердитий на Краків. Краків, каже він, не Львів. У Львові принаймні є євреї, а в Кракові — їх зовсім не видно. Тобто євреї є, але якісь чудернацькі, напівєврей-напівполяк, закручує вуса і "проше пане"!.. Так каже мій брат Еля. Але наш товариш Пиня йому заперечує. Він каже, що тут більше "цивілізації". Мені б дуже хотілося знати, що таке "цивілізація", без якої наш товариш Пиня не може обійтися.

2

У заїзді, який підготував для нас комітет, напрочуд гарно. Тобто тут не так гарно, як весело. Знайомишся щоразу з новими емігрантами. Всі сидять вкупі, їдять вкупі, розповідають про різні пригоди. О, які чудові пригоди! Дива і чудеса! Чудеса про погроми. Чудеса про призов. Чудеса про кордон. Кожен розповідає свою пригоду з його агентом. Один допитується в одного:

— Хто був ваш агент на кордоні — рудий чи чорнявий?

А той відповідає:

— Не рудий, не червоний, а просто злодій...

Ми теж розповідаємо про велике чудо, яке, з ласки божої, сталося з нами: як ми порушували кордон, як агенти напали на нас, мов сарана, як ми познайомилися з жінкою, як та жінка

видурила у нас речі, як її двоє селян завели нас до лісу, спитали, скільки маємо грошей, і ви-тягли ножі, щоб нас зарізати. Щастя, що наша Бруха має звичку непритомніти, а мама вчинила галас — то пролунав постріл, селяни втекли, а ми тим часом перейшли кордон... Всі уважно нас слухають, хитають головами і цмокають губами. Один високий емігрант з сердитим поглядом і ватою у вухах запитує нас:

— Який вигляд у тієї жінки? Богомільна, святенниця з париком на голові?

Почувши, що наша жінка богомільна, святенниця з париком на голові, високий емігрант з сердитим поглядом аж підскочив і каже своїй жінці:

— Суро! Чуєш? Це ж та сама жінка.

— Нехай холера візьме її разом з усіма агентами, господи боже мій.

Так каже його жінка Сура і розповідає нам теж цікаву пригоду, як та сама жінка обдурила її, обібрала з голови до ніг і хотіла їм ще спродати шифскарти до Америки.

Почувши слово "шифскарта", підхоплюється інший емігрант, кравець з карими очима і блідим обличчям, та вигукує:

— Шифскарти? Дозвольте, я вам розповім цікаву історію про шифскарти.

І кравець з карими очима та блідим обличчям хоче розпочати розповідь про шифскарти, але підводиться ще один емігрант, якого прозивають Тополінський. Він каже, що в нього ще краща історія з шифскартами. В їхньому містечку є

товариство, що продає нібито шифскарти з Лібави до Америки. Злапали вони одного юнака, видурили понад шістдесят карбованців і втиснули йому в руки якогось липового папірця з червоним орлом. Юнак прибув до Лібави, хоче сісти на пароплав, виймає з кишені і показує папірця з червоним орлом. Де там! Куди к бісу! Шахрайська витівка! Це зовсім не шифскарта, а надрукована єврейська молитва.

3

Історії з шифскартами мені набридають. Я люблю емігрантів. Сидячи в вагоні, я познайомився з одним хлоп-цем-емігрантом мого віку. Його звуть Копл. У нього розсічена губа. Це сталось у нього, коли він упав. Він здирався вгору по драбині і упав на поліняку. Копл присягається, що йому зовсім не боліло, тільки юшила кров. Мало того, каже, що розсік губу, його ще добре побив батько. Отой високий, що з сердитим поглядом і з ватою в ушах, то таки й є його батько. А жінка, яку звали Су-рою, то його мати. Вони були колись, каже він, великі багатії. Тобто не колись, а таки зовсім недавно, перед погромом. Я допитуюсь у нього, що таке погром? Я все чую від емігрантів: "погром", "погром", але що воно таке — не знаю.

— Не знаєш, що таке погром? — дивується Копл.— Е! Тоді ти просто пришелепуватий. Погром — це така річ, що буває тепер скрізь. Починається воно майже з нічого, а як почнеться, триває три дні...

— Що ж це таке? Ярмарок?

— Який ярмарок! Добрий ярмарок! Б'ють шибки, трощать меблі, випускають пір'я з подушок! Пух летить, як сніг.

— З якою метою?

— Ось тобі маєш, з якою метою! Громлять не тільки будинки. Погром буває і на крамниці. Розбивають крамниці, викидають звідти крам на вулицю, грабують, розкидають, потім поливають гасом і палять.

— Вигадуєш!

— А ти що думав? Я нічого не вигадую. Потім, коли вже нема чого грабувати, йдуть по хатах з сокирами, залізяками, ломаччям, а поліція йде слідом. Співають, свистять, галасують. І б'ють, убивають, ріжуть, колють списами...

— Кого?

— Як то "кого"? Євреїв!

— За що?

— Як то "за що"? Це ж погром.

— А як погром, то що?

— Облиш мене, ти зовсім теля! Я не хочу з тобою розмовляти.

Так каже мені Копл, відштовхує мене від себе і засовує руки в кишені, як дорослий. Мені це дуже не до вподоби. Ображає мене те, що Копл так заноситься переді мною. Але я промовчую. "Стривай, гордуне! З часом я тобі віддячу!.." Через кілька хвилин я знову підходжу до Коп-ла і починаю розмову вже не про погроми — про інші речі. Запитую у нього, чи вміє він розмовляти по-німецькому. Він розреготався:

— Хто не знає німецької мови? Німецька — це ж те саме, що й єврейська мова!

— Он як! Якщо ти знаєш німецьку, то скажи мені, як буде по-німецькому "хрін"?

Копл регочеться ще голосніше, аж захлинається.

— Не знаєш, як сказати "хрін"? Хрін — це хрін.

— Коли так,— кажу я,— ти нічого не знаєш!

— А як треба сказати?

Я сам, хоч убий, теж забув, як німці називають хрін. Знав, але забув. Тоді я підходжу до мого брата Елі і запитую:

— Як по-німецькому хрін? А він відповідає:

— Покажу я тобі хрін, що в ушах почуєш дзвін... Мій брат Еля, очевидно, сердитий. Щоразу, коли він

відходить набік, щоб витягти гроші із зашитої кишені, він сердиться. Наш товариш Пиня сміється з нього. Вони шпиняють один одного ущипливими слівцями. Я відшукую собі місце на долівці між клунками і лягаю спати.

4

Ми в Кракові нічого не досягли. У комітеті ми не були. Емігранти сказали нам, що то марна справа. Коли ви приходите, кажуть вони, до комітету, починається морока. Передусім записують ваш рік. Потім відсилають до лікаря, щоб він вас

оглянув. Потім вам наказують чекати. Далі наказують прийти. Ви приходите, а вас запитують, чого ви прийшли? Ви відповідаєте, що вам наказано прийти і ви прийшли. Вам починають читати мораль, навіщо ви їдете до Америки. "А куди ж нам їхати?" — запитуєте ви. Вам відповідають: "Де це сказано, що треба їхати?" Ви їм розповідаєте про погроми. А вони кажуть: "Ви самі винні. Маєте доказ, ось учора хлопець з ваших емігрантів украв хлібину на базарі". Ви кажете: "Може, він був голодний?" А вони кажуть: "Ось учора один з ваших емігрантів посеред вулиці побився з дружиною. Довелося викликати жандармів". Ви кажете: "Жінка мала рацію, вона впізнала свого чоловіка, який кинув її і хотів утекти до Америки. Вона несподівано побачила його тут і схопила за руку. Він хотів вирватися і втекти. Але вона зняла лемент..." — "А чому ваші емігранти,— запитують вони,— такі обідрані?" Ви кажете: "Вони бідні; нехай їм дадуть пристойне вбрання, тоді вони не ходитимуть обідрані".

Коротше, мораль вони читають, а грошей не дають.^ Так скаржаться нам емігранти. Вони кажуть, що ми щасливі люди, бо досі не змушені були запобігати ласки комітету. Мама каже, що вона і тепер не зверталася б до них, якби не постіль. Якби не видурили у нас усі речі на кордоні, вона тепер була б "царицею". Мені спливає на пам'ять мамина шовкова жовта хустка, в якій вона справді мала вигляд "цариці". Але мама каже, що нічого їй так не жаль, як подушок. Що ми будемо робити в Америці без подушок?

Так каже мама, заламує руки і починає плакати. Це помічає мій брат Еля і гримає на неї:

— Ти знову плачеш? Ти забула, мабуть, що ми вже близько до Америки і треба берегти очі!

Ви, може, гадаєте, що ми таки близько до Америки? Нічого подібного! Нам ще треба їхати та їхати! Куди їхати — достеменно не знаю. Чую від емігрантів назви міст: Гамбург, Відень, Париж, Лондон, Ліверпуль... Про Гамбург кажуть усі, що бодай би він згорів ще сьогодні. Гамбург, кажуть вони,— це Содом. Там заганяють емігрантів у лазню, як арештантів. Таких негідників, як у Гамбурзі, немає ніде в світі.

Так кажуть емігранти, а ми тим часом лаштуємось поїхати до Відня. Там, кажуть, є комітет, то це вже справжній комітет.

Комітет не комітет — я поки що знаю те, що ми їдемо до Відня. Ви коли-небудь чули про місто Відень? Почекайте трошки, ось ми прибудемо до Відня, я вам розповім усе, що у Відні робиться.

XVII. ВІДЕНЬ —МІСТО, А БОГ-ЗАСТУПНИК

1

— Відень — це місто!

Такий присуд зробив мій брат Еля, а наш товариш Пиня притакував:

— Та ще яке місто! Місто над усіма містами!

Навіть жінки, яким ніщо на світі не подобається, теж погодились, що Відень — місто. На честь Відня мама витягла суботню шовкову хустку. Моя братова Бруха причепурилась, як на весілля. Вона надягла суботню сукню і в парику, довгих сережках, що теліпалися у вухах, та з червоним округлим обличчям скидалася на руду кішку в чорному очіпку. Ви коли-небудь бачили руду кішку в чорному очіпку? Я бачив.

Діти нашої сусідки Песі любили робити з кішкою різні витівки. Кішка мала у них, як я вам розповідав колись, дивне прізвисько: "старостиха Фейга-Лея". Одного разу вони надягли їй на голову ярмулку. Самі розумієте, що вони підв'язали ярмулку двома стрічками і пустили кішку на вулицю. Крім того, вони причепили їй до хвоста, певно, заради краси, гусяче крило. Ярмулка була на ній, видно, завелика і насунулась поверх очей, а гусяче крило завдавало їй прикрості. І "старостиха Фейга-Лея" скажено помчала вулицею, почала дряпатись на рівні стіни і наробила у сусідів величезної шкоди.

Ой і всипали ж тоді Песиним дітям!

Найбільше перепало Вашті, ім'я якого насправді було Герш і який мав гулю на лобі. Дивний хлопець отой Вашті! Скільки його не б'ють, це йому як горохом об стіну. Я сумую за ним більше, ніж за всіма іншими! Можливо, що ми незабаром побачимося в Америці. Ми одержали відомості, що наша сусідка Песя з її чоловіком палітурником Мойше разом з усією їхньою галайстрою їдуть до Америки. Раніше вона оплакувала нас, що ми їдемо у таку далеку чужину, а тепер сама теж їде туди.

Всі їдуть тепер до Америки. Так пише нам наш сват пекар Йона. Він теж їде до Америки. Він уже на кордоні. Не на тому кордоні, який ми порушили. На іншому кордоні. Наш кордон не годиться. На нашому кордоні крадуть бебехи. На інших кордонах теж крадуть бебехи, але не нападають у лісі з гострими ножами, як, наприклад, напали на нас.

Емігранти розповідають, що є такі кордони, де роздягають зовсім догола і забирають геть усе, що люди мають. От тільки, що не б'ють. Нас теж не били, але нас хотіли бити. Ми мало не вмерли від переляку. Щастя, що стрельнула гвинтівка. Я вже вам якось розповідав, як ми порушували кордон. Ми все це давно забули і не любимо згадувати такі речі. Щоправда, жінки

і досі розповідають про чудеса, які сталися з нами, коли ми порушували кордон. Але встряють у розмову чоловіки, то я маю на увазі мого брата Елю і нашого товариша Пиню, і не дають жінкам розповідати. Вони самі розкажуть набагато краще. Наш товариш Пиня каже, що повинен це все описати в газетах. Він навіть почав це описувати у віршах. Я вам здається, колись розповідав, що Пиня пише вірші. Вірш про кордон починається в нього так:

Радзівілів — жалюгідний має вид.

Ллє є там на кордоні перехід.

Все до нитки у людей там заберуть,

Грубо вилають і плакать не дадуть.

Доведеться все геть-чисто віддавать.

І залишиться вам бога восхвалять,

Бо фортунить вам, як кішці тій рудій,

Що пробралася у дім чужий.

І втекла без штурханів та стусанів,

Так і вам ножа ніхто під ребра не встромив...

Це тільки початок, каже Пиня. Далі, каже він, піде в нього набагато краще. Він каже, що і Броди описав, і Львів, і Краків. І все римами. Пиня на це великий мастак. Все в нього римується.

Навіть про свою жінку Тайбл він теж написав вірша. Я його знаю напам'ять:

Жінка моя —

Тайбл на ім'я —

І хороша, І пригожа —

Писана красуня!

Тільки ваду має:

Чомусь не вертає

До свого татуня.

Що ви скажете про такий віршик? Але подивилися б ви, як Тайбл копилить губи! Вона має звичку супитись і копилити губи. Моя братова Бруха захищає її. Вона обзиває Пиню "дурисвітом". Мама обзиває його "неборакою", їм прикро, що він пише віршами. Мій брат Еля, навпаки, йому заздрить. Він каже, що в Америці рими і віршики — товар. Мій брат Еля каже, що в Америці у Пині цей товар з рук видеруть. Його в Америці, каже Еля, озолотять. В Америці є багато газет і багато єврейських журналів. Пиня відповідає, що він сам знає, що в Америці йому буде добре. Він почуває, каже Пиня, що створений для Америки, а Америка створена для нього. Йому вже нетерпеливиться, каже він, щоб ми посідали на пароплав та попливли морем. Тим часом ми сидимо на суходолі і перебуваємо у Відні.

2

Що ми робимо у Відні? Нічого. Ми прогулюємося його вулицями. Ох, які вулиці, які будинки! Побачили б, які там вікна! Дзеркала, а не шибки. А речі! Цяцьки! Вбрання! Посуд! Коштовності! Мало не біля кожної вітрини ми зупиняємось і оцінюємо, скільки це може коштувати. Ми, чоловіки, оцінюємо, а жінки зичать собі мати хоча б половину того, що коштує це місто Відень з його будинками, крамницями і товаром. Пиня сміється і каже:

— Можете зичити собі тільки одну соту частину, і цього теж досить.

— А тобі шкода половини? Ти заздриш нам?

Так каже йому мій брат Еля і покручує при цьому борідку. За час нашої подорожі до Америки борідка у нього дуже підросла. І якось чудно підросла. Схожа на віник. Я не полінувався і змалював його на шматку паперу. Недавно я намалював і Пиню на папері, а мою братову Бруху крейдою на столі. І влетіло ж мені тоді. Вона сама, тобто Бруха, побачила, впізнала себе, як у дзеркалі, і покликала мого брата Елю. Та й дав же він мені прочуханку. Якби не мама, він мене до смерті закатував би. Еля завжди б'є мене, тільки-но побачить, що я малюю. Малювати я люблю з дитинства. Раніше я малював чорним вугіллям на білих стінах. Мене за це били. Потім малював крейдою на дверях — теж били. Тепер я вже малюю олівцем на папері — проте мене знову хочуть бити.

— Ти вже знову взявся до своїх чоловічків?..

Мене б'ють не так за малювання, як за ліплення. Я маю звичку м'яти хліб і робити з нього поросят. Мій брат Еля, як помітить, дає мені по пальцях. Наш товариш Пиня хоче заступитись за мене. Він каже:

— Чого ти причепився до нього? Нехай собі ліпить, нехай малює. Може, йому судилося в майбутньому стати художником?

Мій брат Еля, почувши таке, сипле словами:

— Що? Маляром? Шмаровозом? Церкви мазати? Дахи фарбувати? Ходитиме з вимазаними руками, як візник у смолі? Нехай він буде краще півчим у кантора. Коли прибудемо, бог дасть, до Америки, я його віддам до кантора. У нього голос сопрано.

— А чому не в ремісники? В Америці всі ремісники. В Америці всі працюють.

Так заявляє наш товариш Пиня, і тут же накидається на нього мама:

— Он як! Ремісником? Не діждуть мої вороги, щоб син кантора Пейсі був ремісником!

Бачу, що моя мама уже хоче заплакати. Пиня намагається виправдатися. Він каже:

— Дивна ви жінка! Ось ми вивчаємо в талмуді, що мудрець Йоханан був шевцем, а мудрець Іцхок був ковалем. Навіщо вам зайві докази? Мій дядько — годинникар, а мій батько — механік.

Пиня вважав, що полагодив справу. А виявляється, що тільки насипав солі на рани. Мати ридма заридала:

— Справді, хіба для того мій чоловік був чесним набожним євреєм, кантором, і таким молодим помер, щоб його мізинок

став, не доведи господи, кравцем або шевцем, та ще в Америці!..

— Уже? Ти знову плачеш? Забула, що в Америці потрібні очі?..

Так каже мій брат Еля, і мама одразу перестає плакати.

Ким завгодно бути в Америці, аби вже там бути. Мене вабить туди страшенно. Про себе я вирішив, що в Америці вивчу три речі: навчуся плавати, писати і палити цигарки. Всі ці три речі я вмію уже й тепер, але не так добре, як треба вміти в Америці. Плавати я б і тепер був дуже зугарний, та не було де плавати. У нашій річці це неможливо. У нашій річці, коли лягаєте долічерева на багно, ноги стирчать зверху. Теж мені річка. В Америці, кажуть, море. Там як ляжете на воді з пухирем, то вас понесе казна-куди! Писати я теж умію. Хоч ніхто мене не навчав. Я переписую друковані літери з молитовника. Пишу так, що важко прочитати. Я малюю, а не пишу. Проте хотілося б писати швидко — та не вмію. В Америці, кажуть, пишуть швидко. Геть усе там робиться, кажуть, швидко, спритно, похапцем. Там усім часу немає. Так, я чув, розповідали в дорозі емігранти. Я знаю майже все чисто, що робиться в Америці, ще перше ніж я там побував. Там, кажуть, їздять під землею і "роблять" життя. Як це роблять, не знаю. Але незабаром дізнаюсь. Я переймаю все дуже швидко. Побачу людину один раз і скопіюю її до найменших подробиць. Одного разу я зобразив нашого товариша Пиню, показав, як він ходить, пританцьовуючи, як дивиться короткозорими очима, як говорить, хапаючись, наче сьорбає гарячу локшину. Моя братова Бруха за боки бралася від реготу, а мама аж почала плакати від сміху. Мій брат Еля, однак, цього не любить. Він не дає мені голову підвести. Дивна річ з моїм братом Елею! Він мене любить і разом з тим б'є смертним боєм. Мама не дозволяє, щоб він мене бив. Вона йому каже:

— От будуть у тебе свої діти, то й битимеш їх...

Проте нехай спробує хтось чужий мене зачепити пальцем, він йому очі видряпає. Якось хлопчик одного з емігрантів мені "поставив губернатора". Ви не знаєте, що таке "ставити губернатора"? Ось я вас навчу: слинять великий палець у роті і штрикають вас цим пальцем між ребрами та животом так, що вам в очах темніє. Хлопчик, що поставив мені "губернатора",— парубчак років одинадцяти з пухкими щоками. У нього ручиська,— нехай вони йому відсохнуть! Він захотів зі мною познайомитись, підійшов до мене і запитав, як я звуся? Я сказав:

— Мотл.

А він на це:

— Мотл-капотл, Дробл-дротл, Йосип-сотл, десь Ка-нотл.

Я запитую:

— Що це означає? А він відповідає:

— Це означає, що ти йолоп, хоч я сам теж звуся Мотл. Може, хочеш губернатора?

Я кажу:

— Чому ні?

— Підійди трохи ближче,— пропонує він,— то я тобі покажу.

Я підійшов. Він мені показав. І я впав. Помітила мама і зчинила галас. Прибіг мій брат Еля, та й дав же він йому чосу!

Відтоді ми з цим хлопцем потоваришували. Він мене навчив, крім "губернатора", ще багато чого. Наприклад, черевомовлення. Ви таке вмієте? Навчити цього неможливо. З цим треба народитися. Треба рота тримати стуленим, не ворушити жодним м'язом і гавкати як собака або рохкати як свиня так, щоб усі заглядали під стіл. Я добре налякав наших. Моя братова Бруха, ви знаєте, має звичку непритомніти. Всі кинулись під стіл, під ліжка. Я теж нахилився — шукати собаку — і без упину гавкав. Куме-дія була, скажу я вам! Мій брат Еля кінець кінцем здогадався, хто тут наколобродив, і віддубасив мене як слід. З того часу я покинув оті штуки з черевомовленням.

3

Ми б давно вже виїхали з Відня, якби не "Ольянц" *. Хто такий отой "Ольянц", не знаю гаразд. Я тільки чую, що говорять про нього: "Ольянц! Ольянц!" Всі емігранти сердиті на того "Ольянца"! Вони кажуть, що він нічого не робить. "Ольянц", кажуть вони, не жаліє людей. "Ольянц" не любить євреїв. Мій брат Еля і наш товариш Пиня щодня ходять до "Ольянца" та повертаються звідти щоразу, як після лазні.

— Хай він згорить! — каже Еля.

— Хай згорить, як свічка! — вигукує Пиня.

— Дайте-но краще я побалакаю з отим "Ольянцом"! — каже мама і бере мене за руку.

Ми всі йдемо до "Ольянца": мама, я, Еля, Пиня, Бруха і Тайбл. Мені здавався "Ольянц" чоловіком з бородою, з перезком на животі і з червоним носом. Чому саме з червоним носом — сам не знаю.

Ой і попоходили ж ми! Моя братова Бруха зичила "Ольянцові", щоб йому так кололо в правому боці, як їй коле в лівому, тоді б він не оселився, чорти його батька зна, аж на околиці міста! Нарешті на превелику силу доплентались до "Ольянца". Живе він в будинку — дай боже усім нашим друзям! Але подвір'я в нього немає. Відень не любить подвір'їв. Відень любить широченні вікна і чудернацькі двері. Проте двері у них замкнені.

— Бояться, певно, щоб їх не покрали.

Так каже моя братова Бруха... їй уже спротивився і Відень! їй не подобається, що коли підходиш до дверей, треба спершу дзвонити. Хіба тобі не однаково? Аби відчинили. Та "Ольянц" не так швидко відчиняє. Можете дзвонити, скільки влізе, а він має час. Гадаєте, ми самі тут? Крім нас, стоять ще емігранти. їм теж треба до "Ольянца". Емігранти дивляться на нас, як ми дзвонимо.

— Подзвоніть ще трошки. Може, вам пощастить — і відчинять...

Так кажуть емігранти і сміються. Мабуть, їм весело на серці. Щоразу прибувають нові емігранти. Зібралося вже чимало євреїв з жінками і маленькими дітьми.

Я люблю, коли багато людей. Якби не плакали малі діти, а матері не лаялись і не заважали людям розмовляти, тут було б дуже весело.

Хвалити бога, відчинили двері. Всі поперли всередину, мало не подавили одне одного. Щастя, що в дверях з'явився якийсь дядько без шапки з червоним обличчям і поголеною пикою і почав кидати нас поодинці, як поліняки. Одну жінку з дитиною він так штовхнув, що, якби не я і мій брат Еля, вона б кісток не зібрала. Вона й так тричі перевернулася.

Пройшло багато часу, поки ми поодинці зайшли всередину. І тільки тут почався тарарам. Матінко! Всі хочуть говорити першими. Всі лізуть прямо до столів. За столами сидять голені люди з непокритими головами, сміються і палять сигари. Хто з них "Ольянц" — не знаю. Мама теж не знає. Вона стоїть і одно допитується:

— Скажіть мені, хто з вас "Ольянц"? У мене була велика шкода, усі речі в мене забрали на кордоні і мало не порішили разом з моїми дітьми. Ось вони, бідолашні сироти, чоловік помер замолоду, був усе життя кантором...

А далі їй слова не дають сказати. Один смикнув її за хустку і показує на двері. Він говорить мовою, яку важко зрозуміти. Мама не хоче відступитися, поки не дошукається правди.

— Чого ви розмовляєте зі мною по-німецькому? — каже вона.— Говоріть зі мною краще нашею рідною мовою. Тоді я виллю перед вами все наболіле на серці... Скажіть мені тільки, хто з вас отой "Ольянц"?..

— Свекрухо! Послухайте мене. Ходімо краще звідси. Всевишній нас рятував досі без оцього "Ольянцу" і без Відня, то і надалі, мабуть, не дозволить нас скривдити. Господь заступник.

Так каже моя братова Бруха мамі. А мама їй відповідає:

— Твоя правда, дитино моя! Ходімо краще звідси! Відень — місто, а бог — заступник...

XVIII. АНТВЕРПЕНСЬКІ ЧУДЕСА 1

Ви чули коли-небудь про місто, що зветься Антверпен? Є таке місто на світі, і от ми їдемо туди. Навіщо нам їхати до Антверпена, питаєте? Бо наш сват, тесть мого

брата Елі, пекар Йона, їде до Америки через Антверпен. Почувши, що її батько в Антверпені, моя братова Бруха всім протуркала вуха, щоб ми теж їхали через Антверпен. Раніше вона про це місто навіть слухати не хотіла. Назва їй не подобалась. Тепер вона закохалася в Антверпен! Наш товариш Пиня каже, що змушений буде відокремитися від нас. Він хоче поїхати з Відня прямо до Лондона. Його вабить, каже він, Лондон. Лондон, каже він, уже пахне Америкою: англійці... Руде волосся... Картаті штани... Зовсім інший світ!

— То й їдь собі на здоров'ячко до твоїх англійців з картатим волоссям і рудими штаньми, а ми поїдемо до Америки через Антверпен.

Так каже моя братова Бруха, а Пинина жінка Тайбл надимається, як індичка. Я вже вам казав, що вона має таку звичку: одразу дметься, копилить губи і не розмовляє. Пиня запитує в неї, чого вона сердиться? Вона відповідає, що терпіти не може англійців.

— Хіба ти їх знаєш? — дивується Пиня.— Хіба ти бачила англійців?

— А ти? Де ти бачив англійців? — відказує Бруха. Коротше, порозумілися на тому, що ми всі поїдемо до

Америки через Антверпен. Мені байдуже, нехай навіть через Задрипанку, аби до Америки. Я і наш товариш Пиня — ми обидва пориваємось до Америки більш за всіх. Ми почуваємо, що там нам буде рай земний. Пиня в претензії до мого брата Елі:

— їдемо, їдемо, а все стоїмо на одному місці.

— Хто тебе тримає за поли? — каже йому Еля.— їдь! Біжи! Лети!

А Пиня відповідає:

— Як я можу летіти, коли твоя мати хоче познайомитися з усіма комітетами на світі?

Почула це мама і каже Пині:

— Коли ти такий мудрий, то порадь, як нам їхати до Америки без подушок?

Тут уже Пиня замовкає. Наш товариш Пиня не може з нами розлучитися. Жінки теж не можуть жити одна без одної. Цебто сваряться вони досить часто, шпиняють одна одну ущипливими словами. Інколи у них мало не до бійки доходить, але вони швидко миряться. Якби не мама, моя братова Бруха і Пинина жінка Тайбл недовго зберігали б мир. Вони б чубилися мало не щодня. Особливо моя братова. Бруха сама каже про себе, що вона "сірник"! Вона коли не в гуморі, то змішає вас з багном. А через хвилину стає лагідна і сумирна, як овечка. Зі мною вона воює з першої хвилини після шлюбу. Вона знає, що я її не люблю. Найгірше для Брухи, що я висміюю її. їй одно здається, що я сміюся з неї. Коли дивлюся на неї, це означає, що я сміюся.

Я вже вам розповідав, що люблю малювати і що мій брат Еля б'є мене за це.

Я намалював якось ногу. Страшенно велику ногу. Крейдою на долівці намалював. То треба було вам подивитися, що тоді діялось! Бруха причепилася, що я намалював її ногу. Чому то її нога? Бо ні в кого немає таких величезних ніг, як у Брухи. Калоші вона носить тринадцятий номер. Подивилися б ви на ті калоші!.. Вона наплела на мене братові Елі, а той розгримався, як звичайно:

— Чоловічки? Ти вже знову взявся до своїх старих забаганок, малюєш чоловічків?

Ось маєте! З однієї ноги у нього став чоловік! А з чоловіка— чоловічки!.. Можна збожеволіти від них! Мушу вам признатися, що моя хвороблива пристрасть малювати чоловічків стає дедалі більша й дужча. Я роздобув собі кольоровий олівець. Його подарував мені один емігрантський хлопчик. Той самий, що показав мені, як "ставити губернатора" і навчив черевомовлення. Я вже розповідав вам про нього. Він теж прозивається Мотл. То його звуть "Мотл Великий", а мене — "Мотл Маленький". Ми дуже потоваришували. За те, що він мені подарував кольорового олівця, я, їдучи у вагоні, намалював на папері його обличчя з пухкими щоками. Я взяв з нього присягу, що він нікому цього не покаже, бо коли довідається мій брат Еля, я матиму потьмарене життя. І що ви думаєте? Він одразу поніс моєму братові Елі малюнок, тицьнувши прямо під ніс.

— Це, безперечно, Мотлова робота! Де він, отой шма-ровоз з "чоловічками"?

Так сказав мій брат Еля Г пішов шукати мене.

А я сиджу за спиною мами і мало не душуся від сміху. Немає кращого місця на світі для схованки, ніж у мами за спиною.

2

Хвалити бога, ми вже в Антверпені. Ми добре намордувались, доволі попомучились, але прибули. Оце місто, скажу я вам! Тобто Відень кращий, бо більший і розкішніший. І людей там більше. Зате як тут, в Антверпені, чисто навкруги! Та й нічого дивного, коли вулиці миють, тротуари чистять, а будинки купають. Я сам бачив, як їх натирають милом і миють. Щоправда, не скрізь. Там, наприклад, де заїзди, де ми живемо разом з усіма емігрант тами, усе як слід, тобто брудно, чадно, вогко, слизько, тісно і великий гармидер. Просто чудово! Так, як я люблю.

Наш сват, пекар Йона, ще не приїхав. Нашої сусідки Песі з її галайстрою — теж нема. Вони ще в дорозі. Десь блукають по Німеччині.

"Німеччина — це Содом!"—кажуть емігранти і розповідають страхітливі речі! Наше нещастя з подушками, які в нас поцупили на кордоні, це ніщо проти того, що чуєш від кожного емігранта.

Ми познайомились тут, у заїзді, із жінкою з Меджи-божа. Вона якраз не вдова. У неї є чоловік, він уже в Америці. От вона й їде до свого чоловіка. Уже скоро рік, як поневіряється із своїми двома дітьми. Вона побувала, де тільки хочете. Немає такого міста, де б вона не була. Пересварилася з усіма комітетами. Насилу-силу дотяглася сюди, в Антверпен, і хоче сісти на пароплав, а її не пускають. Може, гадаєте, що в неї попсовані очі? Крий боже! Очі здорові. Але вона трохи несповна розуму. Тобто так, коли ви з нею говорите, вона все розповідає

по-людському. І тільки іноді таке бовкне, що хапаєшся за боки від реготу. Наприклад, запитують у неї:

— Де ваш чоловік?

— В Америці.

— Що він там робить?

— Він там — цар...

Ви їй заперечуєте: "Як може єврей бути царем?" А вона відповідає, що в Америці все можливо... Ми всі вибухаємо сміхом. Всі, крім мами. Мамі не смішно. Мама хоче плакати.

— Добрий мені сміх! — каже вона і таки починає плакати.

— Знову? Ти давно вже не плакала! Хочеш, щоб нас з Антверпена повернули додому через твої очі?

Так каже мій брат Еля, і очі у мами вмить висихають. Та більше, ніж оту жінку, мама жаліє її бідолашних діток. Не знаю, чого це мама так оплакує дітей? Діти, здається мені, досить веселі! Коли їхня мама починає верзти дурниці, вони сміються. Я з ними познайомився. Вони мені розповіли, що їх повертають додому. Але їхня мати не хоче їхати. Вона хоче до Америки, до їхнього батька, до царя (хи-хи-хи!). її дурять і кажуть, що вона поїде залізницею до Америки (хи-хи-хи!). її переконали, що поїзд іде звідси прямо до Америки (хи-хи-хи!).

Чудеса, що їх бачиш в Антверпені, важко описати. Щодня прибувають нові люди. Здебільшого з хворими очима. "Трахома" — так тут називають цю хворобу. Америка не пускає з трахомою. Можете мати тисячу хвороб, можете бути кривим, німим, яким завгодно, аби не трахома. Звідки береться трахома? Від зарази. Трапляється, що люди самі не знають, звідки вона береться. Так я чув у Антверпені від однієї дівчинки. Голдочка зветься ця дівчинка. Вона мого віку," може, старша за мене на один рік. З цією Голдочкою сталася цікава пригода. Розповісти вам?

Познайомилися ми з нею в "Езрі". Ви не знаєте, що таке "Езра"? Зараз вам поясню. "Езра" в Антверпені те саме, що "Ольянц" у Відні. Створений для нас-таки, для емігрантів. Різниця лише та, що "Ольянц" чоловічого роду, а "Езра" — жіночого. Тепер ви вже самі можете зрозуміти, в чому різниця... Одне слово, як тільки ми прибули до Антверпена, то подалися прямо до "Езри". "Езра" — не те що "Ольянц". "Ольянц" викидає людей як поліняки, з "Езри" вас не женуть. Можете прийти до неї коли завгодно і виливати перед нею наболіле на серці скільки хочете. Усе, що ви розповідаєте, заноситься в книгу. Там сидить дівчина, яку прозивають фрейлейн Зайчик, і записує. Дуже хороша дівчина. Вона запитала, як моє ім'я, і подарувала мені цукерку. Але про фрейлейн Зайчик я вам розповім іншим разом. Тепер мені треба вам розповісти про Голдочку.

Голдочка з Кутні. Прибула вона сюди торік з батьками, сестрами і братами. На осінні свята було це. Справили вони свято, дай боже всім друзям таке. Тобто особливих розкошів вони не шукали і було їм не з медом. Поневірялися разом з усіма емігрантами. Зате вони мали шифскарти аж до Америки на всю сім'ю і вдягнені були по-царському. Кожний мав по дві сорочки і цілі черевики. Тепер вона залишилась тільки з однією сорочкою і без черевиків. Якби не фрейлейн Зайчик, каже

Голда, вона б ходила зовсім боса. То фрейлейн Зайчик подарувала їй пару своїх черевиків. Ще досить добрі черевики.

Так розповідає мені Голдочка і показує черевики, що їх подарувала їй фрейлейн Зайчик. Ще зовсім цілі черевики, але трохи завеликі для Голдочки...

Коротше, проминули перші дні свята, настала пора сідати на пароплав. їм сказали, що треба піти до лікаря. Вони пішли до лікаря. Лікар оглянув їх і визнав, що вони всі цілком здорові і можуть їхати до Америки. Тільки вона, Голдочка, не може поїхати, бо у неї на очах трахома. Спочатку вони навіть не зрозуміли, з чим це їдять. Тільки згодом вони це все добре розжували. Це означало, що всі поїдуть до Америки, тільки вона, Голдочка, залишиться тут, в Антверпені.

Знявся плач, голосіння, ридання. Мати тричі непритомніла. Батько хотів залишитися тут, але не можна було. Уся шифскарта пропала б. Вирішили, що вони поїдуть до Америки, а вона, Голдочка, залишиться тут, поки здихається трахоми... І ось уже скоро рік, як вона лікується, і все ще не вилікувалась. Фрейлейн Зайчик каже, що очі в неї не виліковуються тому, що вона без упину плаче. Але вона, Голдочка, каже, що з іншої причини у неї не виліковуються очі. Через синій камінь! Щоразу, коли вона приходить до лікаря, він їй натирає очі, каже вона, тим самим синім каменем, що й іншим хворим. Якби вона, Голдочка, могла купити окремий синій камінь, то вже давно б вилікувалася.

— Ну, а твої батьки? — запитую в неї.

— Вони в Америці. Вони там непогано живуть. Я маю від них листи. Мало не щомісяця я одержую від них листа. Ось поглянь, можеш читати, прочитай мені!

І вона виймає з пазухи цілу пачку листів та подає мені, щоб я їй читав уголос. Я б це залюбки зробив для неї, але по писаному не вмію читати. Якби це було друковане, я б їй прочитав. Вона сміється з мене і каже, що хлопчик не дівчинка. Хлопчик мусить уміти все на світі! Боюся, що вона має рацію. Як би я хотів читати по писаному! Ох, як я заздрю моєму товаришеві Мотлу Великому: він уміє читати й писати. (Я вам розповідав про нього!) Голдочка дала йому прочитати свої листи. Мотл Великий прочитав їх без запинки. Майже всі листи написані однаково, тими ж самими словами:

"Люба Голдочко, серденько, дай тобі боже здоров'я! Коли ми згадуємо тут, в Америці, що нашу дитину вирвали з наших рук і ти поневіряєшся там, на чужині, поміж незнайомих людей, кусень хліба застряє нам у горлі. Удень і вночі ми тужимо і плачемо за нашою ясною зіронькою, яку забрали з-перед наших очей..." І так далі.

Мотл Великий читає й читає, а Голдочка плаче і тре очі. Це помічає фрейлейн Зайчик і гнівається на нас, що ми примушуємо дівчинку плакати. А Голдочці вона каже, що та зовсім не жаліє саму себе. Вона зовсім занапащує свої очі! Голдочка на це відповідає сміючись, а сльози ллються їй з очей:

— Занапастив мені очі лікар його синім каменем більше, ніж мої сльози...

Ми прощаємося з^Голдочкою. Я їй обіцяю, що завтра під цю пору ми знову з нею побачимось.

— Дай боже! — відповідає Голдочка з набожним виглядом, як стара бабуся. А ми обидва, Мотл Маленький і Мотл Великий, вирушаємо гуляти по Антверпену.

4

Ми, тобто я, Мотл Маленький, і мій товариш Мотл Великий, не одинокі. Ми маємо ще одного товариша. Він хлопчик років тринадцяти і зветься Мендл. Він теж застряв в Антверпені, їдучи до Америки. Не через хворі очі, але з іншої причини. Його загубили в дорозі, десь у Німеччині. Усю дорогу, розповідає він, вони живилися тільки оселедцями. Його дуже мучила спрага... І от він зіскочив на якійсь станції напитися і залишився там без квитка, без копійки за душею, без сорочки на тілі. А через те, що він не знав їхньої мови, він прикинувся німим. Його возили з краю в край, аж поки той зустрів велику партію емігрантів — євреїв. Мендл підійшов до них і розповів їм про своє лихо. Вони пожаліли його і привезли з собою до Антверпена. Тут він добився до "Езри". "Езра" написала листа до Америки, може, там знайдуть його батьків. От він і чекає на відповідь і на шифскарту, точніше, на половину шифскарти, тому що він ще маленький. Тобто Мендл не такий вже маленький, як має вигляд малого. Є гадка, що він уже повнолітній *, хоч з богоміллям ще не молиться, бо нема за що його купити. Дізналися емігранти, що Мендл уже повнолітній, та не має богомілля, і знявся великий галас:

— Чому ніхто не подбає, щоб хлопець мав богомілля?

— Чому,— сказав Мендл,— ніхто не подбає про мої чоботи?..

На це один емігрант з гострим поглядом розкричався:

— Ах ти, гультяюі Мало того, що про тебе дбають, то ти ще й зухвалець?..

Емігрант з гострим поглядом так довго клопотався, поки інші емігранти стяглися і купили Мендлу богомілля. Геть усе

можна купити в Антверпені. Може, гадаєте, що тут немає синагог? Ого, ще які синагоги! Одна синагога тут турецька. Думаєте, що там моляться турки? Нічого подібного! Там моляться євреї, такі самі євреї, як ми, ал£ турецькою мовою. Ніхто там не розуміє ні слова по-єврейському! Повів нас туди наш новий товариш Мендл. Ми всі троє — я, Мотл Великий і Мендл — потоваришували. Цілі дні ходимо разом по місту. Там, у Бродах, у Кракові і Львові чи Відні, мама боялася відпускати мене від себе хоч на крок. Тут, в Антверпені, вона вже не боїться. Там, каже вона, самі німці, а тут, в Антверпені, ми поміж євреями, поміж своїми. Тут і єврейську балачку чути.

То вона має на увазі емігрантів. Дай боже здоров'ячка емігрантам. Серед них ми себе почуваємо дуже добре. А надто серед родичів! Ось уже скоро ми матимемо гостей. Бог дасть, після суботи прибуде наш сват пекар Йона з його родиною. Найближчими днями приїде і наша сусідка Песя з її галайстрою. Ото буде весело! Я вам геть-чисто все опишу тоді.

XIX. ГАЛАЙСТРА 1

Ви вже знайомі з галайстрою. То наша сусідка Песя з її чоловіком-палітурником (він зветься Мойше), з її вісьмома дітоньками, що кожне з них, як я вам уже колись розповідав, має інше прізвисько. Наймолодший хлопчик мого віку (дев'ять років, десятий). Його прозивають Вашті. Власне, його справжнє ім'я Герш, але оскільки в нього гуля на лобі, старші дали йому прізвисько Вашті. Я дуже прихильний до Вашті. Люблю його за те, що він не плаче. Скільки б його не били, він усе вбирає як губка. Його ніщо не бере. Одного разу він роздер чужий молитовник. Батько — палітурник Мойше — побив Вашті дошкою, на якій ріжуть папір. Хлопчик хворів після цього два дні поспіль. Можете собі уявити, що він відмовлявся навіть від калача. Думали, що він не виживе. Мати його, наша сусідка Песя, вже оплакувала його, а батько зовсім позбувся голови.

Всі були певні, що вже по всьому, нрмає Вашті! Насправді — нічого страшного. На третій день Вашті попросив хліба і накинувся на нього, як після великого посту. їсти вони всі люблять, їжа для них над усе.

"Голодна череда" — так каже про них сама їхня мати Песя. Песя дуже гарна жінка, але занадто вже товста. У неї три підборіддя. Я вже кілька разів малював її на папері. Одного разу це помітив Вашті, вихопив з моїх рук малюнок і показав його цікавості ради своїй матері. Вона розсміялася. Довідався мій брат Еля і хотів мені дати бобу за "чоловічків", як він звик. Щастя, що Песя заступилась за мене. "Дитина,— сказала вона, — бавиться, нё варто це брати так близько до серця". Дай боже їй здоров'я. Я люблю Песю, тільки терпіти не можу, коли вона цілується. Приїхавши до Антверпена, вона схопила мене і почала цілувати, як рідну дитину. Вона з усіма цілувалася. Більш за всіх, звичайно, з мамою. Мама коли побачила її, то неначе уздріла батька з того світу... Вона так розридалась, що мій брат Еля напався на Песю з докорами: з її вини мама зовсім занапастить очі і не зможе піти до лікаря...

Іти до лікаря мусить кожний, хто прибуває до Антверпена. "Ви вже були у лікаря?.. Що вам сказав лікар?.." Це найперше, що запитує один в одного. Навіть в "Езрі", коли ви туди приходите, вас негайно посилають до лікаря.

Коли ми прийшли туди вперше, мама почала розповідь: як її чоловік все своє життя був кантором у синагозі м'ясників, як він застудився і захворів... Як вона все спродала, аби врятувати тата... Як тато помер, а вбна лишилася з двома дітьми-сиротами.., Одного, хвалити бога, вона одружила, віддала у золоту торбу... Золото пропало, торба лишилася... Потім, як ми спродали останнє, що мали,— нашу половину хати, і подалися до Америки... Як ми порушували кордон під Бродами, де нас мало не вбили темної ночі і ми втратили все своє добро, всі

подушки,— що ми робитимемо тепер без подушок у такій далекій країні?..

Мама розповідала "Езрі", а "Езра" слухала, а дівчина, що сидить за столом (фрейлейн Зайчик), записувала кожне мамине слово у книгу. Мама мала ще багато що розповісти, але її перебив один з "Езри".

— Отже, ви їдете до Америки?

— Певна річ, не до Єгупця, а в Америку,— відповідаємо ми.

— А у лікаря ви вже були? — спитав той, що з "Езри".

— У якого лікаря?

— Ось маєте адресу,— каже він.— Підіть передусім до лікаря, нехай огляне вам очі.

Почувши слово "очі", мій брат Еля кинув погляд на маму і зблід...

Чого він так злякався?..

2

Ми вже, хвалити бога, всі були в лікаря. Всі, крім мами. Мама піде іншим разом. Мій брат Еля боїться. Вона останнім часом надто багато плакала...

Лікар заглядав нам в очі, написав щось на папері і заклеїв у конверт. Ми спочатку злякалися, подумали, що то він виписав нам ліки для очей. Запитуємо в нього, що він нам виписав? А він

показує рукою на двері. Ми здогадалися, що він наказує нам іти... Приходимо до "Езри" і показуємо їй написане лікарем. Дівчина (фрейлейн Зайчик) взяла конверт, розпечатала його, прочитала і сказала нам:

— Можу вам повідомити радісну звістку. Лікар засвідчує, що очі у вас здорові.

Звичайно, це для нас радісна новина! Але що робити з мамою? Вона не перестає плакати. Ми рвемо на собі волосся:

— Що ти робиш? Лікар, не доведи господи, забракує тобі очі!

— Саме тому я й плачу.

Так каже мама і прикладає до очей примочку. Цю примочку дав їй емігрант-фельдшер. Він дуже некрасивий, має чудернацькі зуби, але чепурун. У нього є мідний годинник із срібним ланцюжком і золота каблучка на пальці. Прізвище в нього дуже некрасиве: Бобер! Приїхав він сюди до Антверпена з Песиною галайстрою. Вони в дорозі познайомились і разом переходили кордон. Особливих пригод, як у нас, з ними не трапилось. Убивати їх ніхто не хотів, подушок у них не забирали, але вони добре-таки набідувалися, дізналися, почім ківш лиха. Вони мали, кажуть, добру парню в Гамбурзі. Які страхіття вони розповідають про Гамбург. Волосся стає дибом! Содом — це просто рай проти Гамбурга. Там поводяться з емігрантами, кажуть вони, набагато гірше, ніж у нас з арештантами. Якби не оцей фельдшер, вони б там пропали. Він скрізь ставав їм у пригоді.

Бобер — великий зухвалець. Він розповідає, як поквитався з німцями,— просто диво! Балакав він з ними навмисне

російською мовою. Російську мову, каже Бобер, він добре знає. Можливо, що навіть краще за нашого Пиню. Пиня доводить, що все, що розповідає нам Бобер, було б дуже цікаво, якби ж то була правда. Наш товариш Пиня з першої хвилини не злюбив фельдшера і скомпонував про нього пісеньку. Коли Пиня не любить людину, він компонує на неї пісеньку. Якщо хочете, я можу вам її переказати:

Має фельдшер Бобер

Тих байок на вибір.

Майстер небилиці

Може прохопиться

(В день раз п'ятдесят!)

І таки сказать

Брехню велику й щиру

Та во ім'я миру.

3

Бобер-фельдшер, що про нього я вам розповідаю, заповзявся якось підлікувати мамі очі. Він каже, що жоден лікар у світі не знайде в них ніякої ганджі. По-перше, він знає ці штуки ще з дому. Він — фельдшер, а фельдшер — це наполовину лікар. А крім того, він був у Німеччині і там придивився, що роблять з емігрантами, щоб у них були здорові

очі. Він каже, що там просто роблять сліпих зрячими. Пиня запитує у нього:

— Може, навпаки?..

Бобер спалахує гнівом (він дуже запальний) і закидає Пиню сердитими словами. Він каже, що Пиня завеликий мудрець! Занадто розумний для Америки! В Америціг каже він, не люблять хитрунів! Америка — країна, де не знають хитрощів. В Америці кажеш те, що думаєш, і думаєш те, що кажеш. Там слово — це слово. Америка, каже він, побудована на правді і на справедливості, на взаємо-пошані і на чесності, на совісті і на людяності, на довір'ї і на жалощах... Пиня запитує у нього:

— І на чому ще?..

Бобер сповнюється ще більшої люті! Шкода, що їх перебили. Прийшли сказати, що хтось допитується нас на дворі. Хто б то міг бути? Виходимо — гості! Гості! Гості! То наші свати приїхали! Пекар Йона з усією родиною. Знову радість! Моя братова Бруха цілується з батьками, мій брат Еля цілується із своїм тестем і з швагерами. На нього дивлячись, Пиня й собі цілується з нашими сватами, а на нього дивлячись, цілується і фельдшер.

— Хто це? — запитують вони.

— Я — Бобер! — каже фельдшер.

Пиня вибухає сміхом... А мама? Мама робить своє: вона плаче!.. Мій брат Еля лютує. Він дивиться на неї і пощипує борідку. Проте він нічого їй зараз сказати не може: це ж родичі, не чужі, свати, земляки! Чому справді трохи не поплакати.

— Як ви порушували кордон і де вас пограбували?

То було перше, що ми запитали у наших сватів. А наші свати мають цілі паки новин, щоб нам розповісти! Але мені не лізуть в голову їхні балачки. Я забрався в куточок із сестричкою моєї братової. Колись я вам розповідав про неї. Вона зветься Алта, в неї дві косички, заплетені ззаду, як бублик. Ви повинні пам'ятати, що мені колись її ладили в наречені (у мого брата Елі на весіллі). Тоді їй було дев'ять років, а тепер їй уже десять — одинадцятий. Вона одного віку з Голдочкою, дівчинкою, яка, бідолашна, залишилася в Антверпені через хворі очі. Я розповідаю Алті про Голдочку та про її, не доведи господи, хворі очі, і про мого товариша Мотла Великого, і про мого товариша Мендла, і про "Езру", і про фрейлейн Зайчик, що записує в книгу, і про лікаря, що оглядає очі. І про Відень розповідаю їй, про "Ольянц", який ненавидить євреїв, і про Краків з Львовом, і як ми порушували кордон, і як ледве врятувалися від смерті. Не проминаю жодної дрібниці.

Алта вислуховує мене, широко розкривши очі. Потім вона розповідає мені, як вони поневірялися, як батько давно вже хотів їхати до Америки, а мати не хотіла. І не так мати, як рідня. Родичі казали, що в Америці треба тяжко працювати, а мати її до цього не звикла. У її матері була ротонда. Цю ротонду справив їй батько ще за добрих часів, коли в них було багато грошей. І от, коли їм стало сутужно і кредитори почали їм надокучати, вирішили спродати все та їхати до Америки. Коли настала черга ротонди, мати заявила, що вона все спродасть, тільки не ротонду!

— Навіщо тобі здалася ротонда? — запитує у неї батько.— В Америці не потрібні ротонди!

А мати відповідає:

— Як то нащо мені здалася ротонда? Стільки років просила бога, добивалась ротонди, насилу стяглася на ротонду, то щоб тепер я продала ротонду?

День і ніч тільки й чути було у нас: ротонда, ротонда! Вся рідня (з материної сторони) зібралася. Сперечалися, лаялися. Дійшло вже до того, щоб розлучитися, тобто щоб батько дав розлуку матері. Усе через ту ротонду. Хто переміг? Звичайно, мати. Ротонду не продали! Взяли з собою ротонду, запакувавши її в окремий пакунок. А поки прибули до кордону, вже не було ротонди...

Так розповідає мені Алта, а далі я не хочу слухати. Мені тільки цікаво було знати, чи збереглась ротонда? Почувши, що ротонди вже немає, я задоволений. Я взяв Алту і пішов з нею на прогулянку. Показую їй місто Антверпен. Вона досить байдужа, каже, що бачила більші міста. Що ви скажете на цю аристократку? Я веду її до заїздів, де живуть емігранти, знайомлю її з моїми товаришами. Алта лишається байдужою до всього, поводиться гордовито. Вона завжди така...

Далі ми йдемо всі разом — наша і їхня галайстра — до "Езри". Там ми зустрічаємо нашу сусідку Песю з її галай-строю. Бачимо і Голдочку там. Голдочка хоче познайомитися ближче з Алтою. Алта тримається на відстані від неї. Голдочка відводить мене набік і запитує, чому ця дівчинка така пихата, чому їй не личить розмовляти з Голдочкою?

Я розповідаю, що мені торік на весіллі мого брата її ладили в наречені. Голдочка стає червона, як буряк, одвертається вбік і тре очі...

Що ви скажете про лихо, яке нас спіткало? Ми були з мамою у лікаря,— перевіряли її очі. Він оглянув мамині очі і не сказав ані слова. Він тільки написав записочку і вклав її в конверт. Понесли цей конверт до "Езри" і нікого там не застали, крім фрейлейн Зайчик, отої, що записує всіх емігрантів у книгу. Вона зустріла мене сміхом, завжди вона сміється, коли бачить мене. Щоразу передає мені привіт від Голдочки і сміється. Розпечатала конверт, глянула в записочку і, припинивши сміх, заламує руки.

— Що чувати? — допитується в неї мама. А вона каже:

— Що чувати, моя люба? Погано. Лікар пише, що ви не зможете їхати до Америки...

Моя братова Бруха, як ви добре знаєте, має звичку непритомніти, вона відразу ж знепритомніла. Мій брат Еля стоїть без краплини крові в обличчі. Мама скам'яніла, навіть плакати не може... Фрейлейн Зайчик кинулась по воду, привела до пам'яті Бруху, заспокоїла Елю, почала розважати маму, щоб не журилася, і наказала прийти наступного дня.

Ідучи додому, мій брат Еля вичитував мамі за те, що вона весь час плаче, і нагадав їй, скільки разів він її благав, щоб не плакала!.. Мама хоче йому відповісти, але їй забракло слів... Вона дивиться вгору і благає бога:

— Господи милосердний, зроби таку ласку мені і моїм дітям, — забери мене до себе!..

Наш товариш Пиня доводить, що в усьому винний отой брехун — фельдшер Бобер. Цілий день і цілу ніч гризуть вони один одного аж до самого ранку. Другого дня ми знову пішли до "Езри". Дає нам пораду "Езра", щоб ми спробували поїхати на

Лондон. Може, Лондон пропустить маму з її заплаканими очима до Америки. Або коли не до Америки, то хоч до Канади... Де Канада, ми не знаємо. Кажуть, що це ще далі за Америку... Мій брат Еля і наш товариш Пиня тим часом мають про що посперечатися. Еля запитує у нього:

— Пиньо! Скажи-но, де це ота Канада? Ти колись був великим знавцем з географії...

Пиня каже йому, що Канада в Канаді, тобто не в Канаді, а в Америці. Тобто він хоче сказати, що Канада — це те саме, що Америка, але все-таки не Америка. Запитує у нього Еля:

— Як це може бути?

— Ну,— відповідає йому Пиня,— ти ж сам бачиш!..

Тим часом треба піти до пароплава проводжати добрих друзів, нашу сусідку Песю, її чоловіка палітурника Мойше і всю галайстру. Лишенько, що діється побіля пароплава! Чоловіки, жінки, діти, клунки, подушки, лантухи з перинами. Цей бігає. Той галасує. Цей плаче. Той вмивається потом. Цей їсть. Той лається. Раптом чути голос якоїсь дикої тварини: "Гу-гу-гу-гуП!" То гуде на пароплаві, щоб ми уже розходились. Починається біганина, поцілунки, сльози — театр, та й годі! Усі прощаються. Ми теж прощаємось. Усі цілуються, ми теж цілуємось. Ми цілуємося з усією галайстрою. Мама цілується з нашою сусідкою Песею. Песя розважає її, каже, щоб не журилася, просить не брати всього близько до серця: вони, бог дасть, незабаром побачаться в Америці... Мама, махнувши рукою, ковтає сльози... Останнім часом вона плаче набагато менше, ніж раніше. Вона прийняла якісь краплі, щоб не плакати.

Усі вже на пароплаві. Ми стоїмо на пристані. О, як ми їм заздримо. О, як я заздрю Вашті. Колись він мені заздрив, тепер — я йому!.. А Вашті стоїть в подертому кашкетику на пароплаві і показує мені язика. Це він дражниться: ага, мовляв, він їде, а я ні. Мені дуже прикро, але я стримуюсь і показую йому дулю: "Ось тобі!" Це має означати: "Брешеш! Все одно я буду в Америці!"

О! Не журіться — я теж незабаром буду в Америці.

ХХ.ГАЛАЙСТРА РОЗЛАЗИТЬСЯ 1

З кожним днем, з кожною годиною галайстра емігрантів все меншає, і Антверпен обертається на пустку. У суботу від'їжджають пароплавом сила-силенна емігрантів, і всі до Америки. Разом з ними їде і мій товариш Мотл

Великий, отой що навчив мене "ставити губернатора", черевомовлення та інших штук.

Не знаю, що поганого побачив у ньому мій брат Еля, але він не злюбив його. Я гадаю, що це йде від Брухи. Моя братова Бруха має звичку підслуховувати, коли говорять, і придивлятися, коли сміються. її діло, чого ми сміємося. Може, ми сміємося з нашого Пині, який тягає з кишені пряники та цукерки і жує? Чи, може, з того, як фельдшер Бобер вихваляється перед натовпом емігрантів і так бреше, що можна кишки порвати від реготу.

А втім, цього разу Бруха не помилилась. Ми розіграли цілу комедію про її матір — пекариху Ривочку — з її ротондою. День і ніч вона тільки й говорить про ротонду, яку у неї вкрали на кордоні, рота не затуляє.

Уявіть собі, що навіть моя мама не витримала і сказала їй:

— Ой люба свахо! Якби я стільки говорила про мої перини і про мої подушки, які в мене забрали на кордоні, скільки ви про вашу ротонду!..

Пекариха Ривочка відповідає їй своїм чоловічим голосом:

— Порівняли золото з бляхою.

— Хіба в мене,— каже їй мама,— крадені подушки?

— Крадені не крадені,— каже пекариха Ривочка,— я в головах не стояла.

— Не розумію,—каже їй мама,—люба свахо. У вас якась дивна мова.

— Який добридень,— каже пекариха Ривочка,— такий і добраніч.

— Люба свахо! — каже їй мама.— Чим це я так зачепила ваш гонор?

— Хто каже,— відповідає їй пекариха Ривочка,— що ви зачепили мій гонор?

— Чого ж ви кажете "порівняли"?

— Авжеж,— обурюється пекариха Ривочка,— порівняли золото з бляхою! Я говорю про мою ротонду, а ви встряєте з своїми перинами і з своїми подушками.

— А хіба в мене крадені подушки? — запитує у неї мама.

— Крадені не крадені,— каже пекариха Ривочка,— я в головах не стояла...

І знову те саме, і ще раз те ж саме! Чим це не театр?

2

Зрозуміла річ, що ми обидва, тобто я, Мотл Маленький, і мій товариш, Мотл Великий, того ж вечора і домовилися:

— Знаєш що? Я буду пекариха Ривочка, а ти будеш твоєю мамою... Розіграємо комедію. Але з умовою, щоб були ті самі слова і тими самими голосами: я говоритиму грубо, як пекариха Ривочка, а ти — плачливим голосом, як твоя мама.

І обидва Мотли перевдяглись. Один напнув на себе парик, другий — хустку. Скликали товаришів... Повнолітнього Мендла, дочку нашої свахи — Алту, Голдочку з попсованими очима та ще хлопців і дівчаток з юрми емігрантів, і ми взялися до роботи:

Мотл Маленький (плачливим голосом). Ой люба свахо! Якби я стільки говорила про мої перини і про мої подушки, що їх забрали в мене на кордоні, скільки ви про вашу ротонду!..

Мотл Великий (грубим голосом). Порівняли золото з бляхою.

Мотл Маленький. Хіба в мене крадені подушки?

Мотл Великий. Крадені не крадені, я в головах не стояла.

Мотл Маленький. Не розумію, люба свахо, у вас якась дивна мова.

Мотл Великий. Який добридень, такий і добраніч.

Мотл Маленький. Люба свахо! Чим я так зачепила ваш гонор?

Мотл Великий. Хто каже, що ви зачепили мій гонор?

Мотл Маленький. Чому ж ви кажете "порівняли"?

Мотл Великий. Авжеж, порівняли золото з бляхою! Я говорю про мою ротонду, а ви встряєте з своїми подушками!

М"'тл Маленький. Хіба в мене крадені подушки? Мотл Великий. Крадені не крадені, я в головах...

з

Хто б міг подумати, що саме на слові "в головах" розчиняться двері і з'являться гості: моя братова Бруха з її мамою, пекарихою Ривочкою, з її батьком пекарем Йоною, з їхніми синами, моя мама, мій брат Еля, наш товариш Пиня з його жінкою Тайбл, фельдшер Бобер з жовтими зубами та ще якісь чоловіки й жінки — ціла юрба.

Насамперед моя братова Бруха поскаржилась на мене, що я перекривляю геть усіх. Вона хотіла, щоб геть усі накинулись на мене.

Проте геть усі не захотіли накидатися на мене. Мені було досить мого брата Елі. У мого брата Елі сухорлява рука з

кощавими пальцями. Коли він вам дасть ляпаса сьогодні ввечері, то лишиться знак на щоці аж до ранку третього дня.

— Треба цих двох Мотлів розлучити!

Так ухвалила Бруха, а мій брат Еля попередив мене суворо, що коли побачить нас удвох, то зробить з мене товченика! Я б хотів побачити, як він зробить з мене товченика. Він забуває, що є мама на світі, яка радше дозволить собі вийняти обидва хворих ока, ніж погодиться, щоб з мене зробили товченика.

4

З маминими очима не гаразд. Тобто погано. Навіть дуже погано! Кажуть, що її не пустять на пароплав і за мільйон! Треба тікати з Антверпена. В Антверпені лікарі — кати! Вони дивляться прямо в очі і тільки-но знайдуть у вас трахому, вони просто казяться від люті. Нема у них ні до кого ні пошани, ні жалощів! Доведеться нам їхати до Америки іншим шляхом. Яким саме — ще не знаємо. Є чимало шляхів, було б з чим їхати. Є гадка, що в кишені мого брата Елі вже розвидняється. Увесь шмат грошей за нашу половину хати витрачено на лікарів і фельдшерів — усе заради маминих очей. Я почув одного разу, як мій брат Еля сказав Пині:

— Дай боже, щоб ми хоч доплентались до Лондона!.. Я хотів би краще одразу їхати до Америки, ніж до

Лондона. Наша сусідка Песя з усією її галайстрою вже давно в Америці. Вони вже там улаштувались. Вашті, певно, вже походжає там по вулицях, заклавши руки

в кишені, і лускає горіхи. Наші свати — пекар Йона, пекариха Ривочка з їхніми синами і моєю нареченою Ал-тою — не могли дочекатися і поїхали до Америки без нас.

Ой-ой-ой, що робилося того дня в Антверпені! Ми не пустили маму піти до пароплава, бо коли їй доведеться прощатися з сватами, вона плакатиме і зовсім занапастить свої очі. Чого ми досягли? Вона ще більше плакала. Мама одно доводила, що її позбавляють останньої втіхи — хоч виплакатися і полегшити наболіле на серці! Але хто її слухає?

5

Знаєте, хто задоволений від'їздом наших сватів? Ви ніколи не вгадаєте. Голдочка! Ота дівчинка, що з попсованими очима, батьки якої вже понад рік в Америці, а вона сидить тут, в Антверпені, через хворі очі. Почувши, що наші свати покидають Антверпен, вона хотіла піти в танок. У чім річ? Вона ненавидить Алту, оту, яку колись мені ладили в наречені. Вона ненавидить Алту за її пиху. Голдочка не любить пихатих людей.

— Твою наречену з рудими кісками я ненавиджу: вона гордовита! — так сказала мені одного разу Голдочка, а щоки пашать у неї, як вогонь.

— Звідки взялися у Алти руді кіски, коли вона зовсім чорнява? — здивувався я.

Але Голдочка гнівається, плаче і каже:

— Руді! Руді! Руді!..

Голдочка, коли вона гнівається, краще дати їй спокій, аж поки той гнів пройде. А коли гнів пройде, Голдочка — золото. Зі мною вона поводиться просто, як сестричка. Геть усе мені розповідає: як тяжко працює у заїзді, підмітає кімнати, годує курей, колише дітей (хазяйка заїзду довго не мала дітей; тепер її бог благословив близнятами). Крім того, вона розловідає мені, як щодня ходить до лікаря лікувати очі; як лікар маже їй очі тим самим синім каменем, яким маже всім іншим хворим.

— Ох, якби господь допоміг мені придбати свій синій Камінь, я б, може, з часом і побачила своїх батьків...

Так каже Голдочка з сльозами на хворих очах. Мені крається серце. Я не можу слухати, коли вона говорить про батьків. Не можу дивитися, як вона плаче.

Я кажу їй:

— Знаєш що, Голдочко? Ось я поїду до Америки. Там я почну заробляти і вишлю тобі синій камінь.

— Ти мене не обдурюєш? Заприсягнись усім найсвя-тішим!

Так каже мені Голдочка. Я присягаюсь їй усім най-святішим, що не забуду її. Коли господь мені допоможе і я почну добре заробляти в Америці, то одразу ж вишлю їй синій камінь.

6

Я вже знаю напевне, що ми в суботу рано поїдемо до Лондона. Ми вже готуємося в дорогу. Моя мама з моєю братовою Брухою і з жінкою нашого товариша Пині Тайбл ходять з одного заїзду до іншого і прощаються з юрмами емігрантів. Не так оте прощання, як нагода вилити наболіле на

серці перед людьми. Що ж виявляється? Ми просто щасливчики проти інших емігрантів. Є серед них такі небораки, які заздрять нам. їхні злигодні важко описати. Всі вони були дома поважними хазяями. Всі мали багато добра. Всі постійно запрошували до столу бідноту. Всі зичать собі мати те, що люди забрали в них. Всі знаходили вигідні партії для своїх дітей. Тепер вони всі жебраки.

Дивні істоти. Мені вже остогидли їхні розповіді. Раніше, коли вони розповідали про погром, я нашорошував вуха і уважно слухав. Тепер, як почую про погром, утікаю. Я люблю краще веселі пригоди. Але ж чомусь нема нікого, який розповідав би веселе. Був у нас один веселий чоловік, хоч і великий брехун, фельдшер Бобер,— та й він уже в Америці.

— Він уже бреше там на всі заставки, аж гуде! — каже наш товариш Пиня.

— Йому не дозволять там довго брехати. Не бійся. В Америці теж не люблять базік... В Америці брехун гірший від вихреста!..

Так каже мій брат Еля, а Бруха запитує у нього, звідки він знає? Починається балаканина: я і Пиня держимо сторону Елі, Тайбл згодна з Брухою. Що кажуть одні, інші кажуть наперекір.

Ми, чоловіки. Америка — країна самої правди.

Вони, жінки. Америка — країна самих брехунів!.. Ми, чоловіки. Америка побудована на правді, совісті і співчуванні!..

Вони, жінки. Крадіжки, грабунки, шахрайство! Щастя, що встряє в розмову мама.

— Дітоньки,— каже вона,— навіщо вам сперечатися за Америку, коли ми ще в Антверпені?

Вона має рацію. Ми ще в Антверпені, але ненадовго. Ще трошечки — і ми поїдемо до Лондона. Всі роз'їж-джаються звідси, всі емігранти, усі юрми людей!..

Що буде з Антверпеном?

XXI. ПРОЩАВАЙ, АНТВЕРПЕНЕ! 1

Жодне місто мені не було так жаль покидати, як Антверпен. І не так місто, як людей. І не стільки тамтешніх людей, скільки юрми емігрантів. І не так самі юрми, як моїх товаришів і товаришок. Багато хто поїхав раніше. Вашті, Алта, Мотл Великий давно вже в Америці — і добре влаштувались. Лишився тільки повнолітній Мендл (Бруха дала йому прізвисько Лошак) і Голдочка — дівчинка з попсованими очима. А більше нікого. Що робитиме "Езра", ота, що допомагає емігрантам? Кому вона допомагатиме?

Мені шкода Антверпена. Я сумуватиму за Антверпеном. Приємне місто, приємні люди. Всі торгують брильянтами. Усі носяться з коштовним камінням. Усі тут уміють різати, гранити, шліфувати каміння. Кого б ви не зустріли, він або каменеріз, або гранувальник, або шліфувальник. Багато хлопців з нашої юрми залишилися тут, зробилися каменерізами. Якби ми не поривалися так до Америки, мене б теж віддали в науку, зробили б з мене каменеріза.

Моєму братові Елі подобається ця робота. Нашому товаришеві Пині теж. Якби їм було, кажуть вони, трохи менше років, вони б і собі взялися за цю роботу — шліфувати каміння. Бруха сміється з них. Вона каже, що коштовне каміння добре

носити, а не шліфувати. Пинина жінка Тайбл такої самої думки. Вона теж не проти того, щоб носити каміння.

Вони щодня ходять до вітрин і не можуть намилуватися брильянтами й діамантами, що валяються тут, як сміття. їм аж голова йде обертом, мигтить в очах, вони втратили спокій. Пиня сміється з них. Він каже, що всі ті камінці мають в його очах жалюгідний вигляд, а ті, хто захоплюється ними, здаються йому божевільними. Гадаєте, що він не скомпонував про них вірша? Ось як цей вірш починається:

Від коштовних камінців

Антверпен аж сяє!

Там є сила багачів,

Злидарів немає.

Діамантів — тьма!

Бери задарма!

Брильянтами чи злотом

Набивай домівки!

Та бракує одного там —

.....це — готівки...

А далі я не пам'ятаю. 2

Запам'ятати всі вірші, що їх компонує Пиня,— неможливо. На це треба мати міністерську голову. Мій брат Еля свариться з ним за оті вірші. Еля каже, що коли дізнаються в "Езрі", що ми компонуємо пісеньки про Антверпен, нас негайно виженуть з міста. А ми сподіваємось, що "Езра" перед нашим від'їздом подасть нам яку-небудь допомогу.

Ми ходимо туди щодня. Ми там уже свої люди. Дівчина, що записує в книгу, фрейлейн Зайчик, знав всіх нас на ймення. Мене вона любить, як рідного, з мамою вона як сестра. Можете собі уявити, навіть Бруха каже про фрейлейн Зайчик, що в неї ангельська душа. Уся галай-стра емігрантів закохалася в неї. І тільки тому, що вона розмовляє з нами єврейською, а не німецькою мовою. Крім неї, всі в Антверпені розмовляють по-німецькому, хоч убий їх! Пиня навіть каже, що країна ця не німцям належить, і євреї могли б розмовляти по-єврейському, нічого б з ними не сталося. Усі євреї тут ненавидять єврейську мову, а полюбляють тільки німецьку. Навіть їхні злидарі говорять теж по-німецькому. Він тобі здохне з голоду, аби по-німецькому. Так каже Бруха і підганяє нас, щоб ми вже їхали до Лондона. їй тут усе набридло в Антверпені разом з їхньою мовою.

Всюди тільки й чуєш: "Брильянти! Діаманти!" Всі носять повні кишені, цілі пакунки брильянтів. А нам хоча б один брильянтик перепав!

— Якби загубив хтось хоч кілька брильянтів, а я б їх знайшла,— каже Бруха, і очі їй палають.

Не знаю, чого це Бруха так закохалася в брильянти і діаманти? Я б віддав вам усі коштовні камінці цілого світу за один ящик з фарбами і з пензликом для малювання. Я намалював нещодавно пароплав повний-повні-сінький емігрантів і подарував цей малюнок Голдочці, дівчинці з

попсованими очима. Голдочка показала малюнок фрейлейн Зайчик. Та показала його всім у "Езрі". Побачив це мій брат Еля і знову нагнав мені холоду:

-— Чоловічки! Ти коли-небудь кинеш малювати чоловічків?

Мій брат Еля давно вже так не бив мене. Я це розповів Голдочці, а вона — фрейлейн Зайчик. Фрейлейн Зайчик зауважила моєму братові Елі за те, що він мене бив. Вона показала йому малюнок і довго говорила над ним. Мій брат Еля вислухав її, а коли прийшов додому, лише тоді дав мені тертого хрону. Мій брат Еля каже, що мусить вибити з мене забаганку малювати чоловічків...

3

Сьогодні ми востаннє пішли до "Езри". Що ми там робили — не знаю. Мій брат Еля щось доводив. Пиня розмахував руками. Бруха встрявала в розмову. Мати плакала. Ті, що сидять в "Езрі", щось говорили до нас, звичайно, по-німецькому. Троє їх було, і всі троє хизувалися своєю німецькою мовою... Чорт їх батька зна, що вони там казали. Моя голова заклопотана зовсім іншим. Я вже думками там, на пароплаві, у морі, в Лондоні, в Америці. А тут прибігає Голдочка, ледве дух переводить.

— Ти вже справді їдеш?

— їду.

— Коли?

— Завтра.

— Куди?

— До Лондона.

— А звідти?

— До Америки.

— А я лишаюсь тут з моїми попсованими очима, а мої батьки — хтозна-коли я їх побачу.

Так каже Голдочка і заходиться слізьми. Мені щемить серце. Я хочу її розважити, заспокоїти, але мені бракує слів. Дивлюсь на неї і думаю: "Владико небесний! Чого ти причепився до цієї дівчини? Що вона лихого зробила тобі?"

Я беру її за руку і гладжу її:

— Не плач, Голдочко. Ось побачиш, я приїду до Америки, почну заробляти і найперше — вишлю тобі синій камінь, щоб мазати очі. Потім я вишлю тобі шифскарту, тобто половину шифскарти,— тобі ж іще немає десяти років. Ти приїдеш до Америки, там на тебе чекатимуть у Кестл-Гартл батько і мати. Я теж буду у Кестл-Гартл. Коли ти під'їжджатимеш пароплавом до Америки, придивляйся пильно до Кестл-Гартл, шукай мене очима. Я триматиму оцей олівець в руці — бачиш? Коли побачиш в Америці хлопчика з таким олівцем — то знай, що це я, Мотл Маленький. Потім, коли зійдеш з пароплава, розцілуйся з твоїми батьками, а додому не йди з ними. Ти їм тільки передаси свої речі і підеш краще зі мною оглянути Америку. Я тобі покажу всю Америку, бо я. вже там знатиму все вздовж і впоперек. Потім я тебе приведу додому, до твоїх батьків, повечеряєш з ними, з'їси свіжий бульйон...

Голдочка не хотіла далі слухати. Вона впала мені на шию і почала мене цілувати. А я — її.

4

Оця Бруха, чуєте, має звичку: де її не посіють, там вона вродить. І принесла ж її нечиста сила саме в ту хвилину, коли я прощався з Голдочкою! Вона нічого мені не сказала. Ані півсловечка. Вона тільки протяжно мовила своїм чоловічим голосом, аж луна пішла:

— О-о-он як!

Потім чудно стулила губи, крутнула носом, ще й кашлянула при цьому: "Кахи! Кахи!" — і подалася прямо до мого брата Елі. Що вона йому сказала — не знаю. Знаю тільки, що коли я вийшов з "Езри", Еля почастував мене таким ляпасом, що мені аж задзвеніло в обох вухах.

— За віщо? — запитує його мама.— За яку провину?

— Він сам знає за віщо!..— відповідає їй мій брат Еля, і ми всі вирушаємо до заїзду.

Там, розгардіяш і сум'яття. Треба пакуватися. Я люблю спостерігати, як пакуються. Пакуватися мій брат Еля найбільший мастак. Коли треба пакувати речі, він скидає 8 себе капоту і починає командувати:

— Дайте сюди брудну білизну!.. Мамо, чайник!.. Шапку, Брухо, шапку, швидше! Калоші! Пиньо, ти — сліпа тютя з полив'яним носом, хіба не бачиш? Он стоять калоші у тебе перед очима!.. Мотл, чого ти стоїш, як глиняне опудало? Допомагай! Тільки знаєш чоловічків малювати!

Це він уже має мене на увазі. Я кидаюсь допомагати і починаю носити все, що потрапляє мені до рук. Еля починає гніватися і хоче мене бити. За мене заступається мати:

— Що ти хочеш від дитини?

Брусі не подобається, що мама називає мене "дитиною" і починає сваритися з нею... Мама нагадує їй, що я сирота, і хоче заплакати... А Еля каже їй:

— Плач, плач! Виплакуй останні рештки очей!.. Залишимо Антверпен.

Прощавай, Антверпене!

XXII. ЩОБ ТИ, ЛОНДОНЕ, ЗГОРІВІ 1

Відколи живу, я ще не був на такому ярмарку, як у Лондоні. Себто не в Лондоні ярмарок, а сам Лондон — ярмарок. Гамір, метушня, свист, гуркіт... А людей-людей, як піску на березі моря, як мурашви в мурашнику! Звідки береться стільки людей, і куди вони так поспішають? Очевидно, вони голодні або збираються кудись виїхати. Бо інакше, навіщо їм так штовхатися, пробиватися ліктями, перекидати людей і топтати їх ногами? Це я кажу про Пиню. Наш товариш Пиня, якщо пам'ятаєте, дуже короткозорий. До того він ще мав звичку: задирає голову до неба і не бачить, що робиться під ногами.

Першу приємну пригоду він мав на вокзалі. Тільки-но ми вилізли з вагона, а вже сталося нещастя. Перший вилетів Пиня. Одна холоша закочена, одна шкарпетка спущена, галстук, як завжди, десь на спині. Я ще ніколи не бачив Пиню в такому захваті. Він був немов у пропасниці і за своїм звичаєм почав сипати чудними словами: "Лондон", "Англія!", "Дізраелі!" *,

"Бокль!", "Історія цивілізації!.." Заспокоїти було його неможливо. Не проминуло і двох хвилин, а вже наш товариш Пиня лежав на землі і люди переступали через нього, як через колоду.

Щастя, що його жінка Тайбл зняла галас:

— Пиньо, де ти?

Тоді мій брат Еля метнувся у натовп і витяг його, зім'ятого та збляклого, наче старий капелюх. Це була пригода номер один.

Друге нещастя спіткало Пиню того ж дня на єврейській вулиці, що зветься чудним ім'ям "Уайтчепель>>, там, де продають рибу, м'ясо, молитовники, яблука, квас, торти, пряники, шматки оселедця, богомілля, лимони, вовну, яйця, лампове скло, горщики, калоші, локшину, віники, сюрчки, перець, мотузки — точнісінько як у нас, ніякої різниці. Навіть грязь тут така ж, як у нас. І сморід такий самий, як у нас. Часом навіть гірший. Ми зраділи, коли побачили Уайтчепель. Пиня навіть занадто вже зрадів.

— Бердичів! — вигукнув він.— Ґвалт, люди добрі! Ми не в Лондоні, ми в Бердичеві!

Ой, дали ж йому за "Бердичів". Я думав, що його доведеться відвезти в лікарню. З того часу Тайбл не пускає його по Лондону ні на крок. Я дивлюсь на Уайтчепель і думаю собі: владико небесний, коли в Лондоні отак, що ж може бути в Америці?.. Але поговоріть з Брухою, то вона скаже, що краще було б, якби Лондон згорів ще раніше, ніж ми сюди приїхали. З першої хвилини, як ми прибули до Лондона, моя братова Бруха страшенно не злюбила цього міста!

"Хіба це місто? — каже вона.— Це не місто, а пекло! Бодай би воно згоріло ще торік!"

Так каже Бруха, а мій брат Еля намагається виправдати Лондон, знайти щось хороше в ньому. Але йому нічого не допомагає. Бруха не слухає, вергає громи й блискавки на місто і каже, щоб воно згоріло. Іншої кари вона не знаходить для нього. Жінка Пині Тайбл підтримує її.

Мама каже:

— Може, господь зглянеться на нас — і Лондон буде нашою останньою мукою?

Але ми втрьох — я, Еля і Пиня — в страшенному захваті від Лондона! Нам якраз дуже подобається вся оця метушня і весь оцей шарварок.

Чим нас обходить оця метушня? Нехай собі метушаться. Нам не подобається тільки те, що ми тиняємось без діла. Ми шукаємо комітет і не можемо знайти. Кого не спитаєш — або не знає, або не хоче відповісти. Ніхто часу не має, всі заклопотані. Поспішають! Але ж ми мусимо знайти комітет! Ми не можемо обійтися без комітету. Не через якусь особливу причину, а тому, що ми без комітету не можемо дотягтися до Америки. Кишеня мого брата Елі вже спорожніла. Гроші, одержані нами за половину хати, димом пішли.

Пиня сміється з Елі:

— Що ти робитимеш з кишенею?

Еля гнівається. Він не любить, коли жартують. Він — цілковита протилежність своєму товаришеві Пині. Він похмура

істота. Пиня каже про нього: "Засмучений хазяйчик..." Я люблю Пиню за те, що він завжди веселий. Відколи ми приїхали до Лондона, він став ще веселіший. Пиня каже, що там, у Кракові, у Львові, в Бродах, в Антверпені, у Відні, мусиш розмовляти по-німецькому. Тут, у Лондоні, просто насолода: можна розмовляти по-єврейському, як удома, тобто напів'єврейською, напівросійською мовою.

Мова тут ще гірша від німецької. Бруха каже:

— Де це чувано, щоб улиця звалась "Уайтчепель", а гроші — "айпені", "тапені", "трипені"? *

Є ще одне слово, що стосується грошей. Вимовляється воно "файф". З оцим "файф" пов'язана у нас ціла історія. Якщо хочете, можу вам її розповісти.

2

Ви вже знаєте, що ми шукаємо в Лондоні комітет. Знайти в Лондоні комітет так само легко, як голку у возі соломи. Але ж є бог на світі. Ідемо ми одного разу Уайтчепелем присмерком. Тобто було це не надвечір, а опівдні. У Лондоні немає ні полудня, ні ранку. У Лондоні завжди присмерк. Зустрічає нас якийсь єврей у короткому піджачку, в чудному капелюсі, з неспокійними очима.

— Я б міг заприсягтися,— каже він,— що ви євреї...

— Конечно! Та ще які євреї! — відповідає Пиня.

— Може, хочете заробити собі місце в раю?

Так каже знову єврей, а Пиня відповідає йому:

— Наприклад-например?

— У мене,— каже єврей,— поминки, але я не можу пітп до синагоги. А щоб помолитися вдома, мені бракує ще кількох чоловіків до мін'єна...* Парубчак уже повнолітній чи ще ні?

Це він має на увазі мене. Мені подобається, що він назвав мене "парубчаком" і вважає, що я вже дорослий.

Видряпавшись разом з ним темними сходами, входимо у темну кімнатку, вщерть набиту маленькими замурза-ними дітьми і повну густого запаху смаженої риби. Десяти чоловіків не було. Потрібно було ще сім чоловіків. Єврей попросив нас посидіти, а сам вискочив на вулицю, щоб спіймати ще кількох євреїв. Він отак не раз вискакував, поки зібрав мін'єн.

Я тим часом познайомився із замурзаними дітьми і встиг заглянути в піч. Там смажилась риба. Слово "смажити" тут вимовляють так, що по-нашому виходить "радіти". Не знаю чому. Може, тому, що риба радіє з того, що її смажать? Як би там не було, ця риба зовсім не така погана, як хоче сказати про неї моя братова Бруха. Коли б мені дали тепер кусок такої риби, я був би щасливий. Гадаю, що й сама Бруха теж не відмовилася б. Ми всі сьогодні цілий день постимося.

Уже кілька днів ми живимось тільки шматком оселедця і редькою. В Уайтчепелі можна дістати добру чорпу редьку. Єврей зробив би дуже розумно, якби запросив нас лишитись і поснідати з ними. Він, мабуть, не здогадується, що ми хочемо їсти. Звідки я знаю? Бо тільки-но ми помолилися і хазяїн прочитав поминальну молитву, він одразу подякував нам за турботи і сказав нам, що ми можемо йти.

Але мій брат Еля хотів від нього мати послугу. Він розпочав розмову про комітет і при цьому кидав погляди на смажену рибу та ковтав слину. Єврей однією рукою держався за клямку дверей, а другою розмахував і розповідав нам про комітет щось дуже невеселі речі.

— По-перше,— сказав єврей,— це все вигадки, взагалі немає ніякого комітету. Себто є комітет, навіть кілька комітетів, але лондонські комітети не дають так легко гроші. Якщо хочете дістати допомогу від лондонського комітету, ви мусите спершу добре набігатись, представити папери і свідків, що ви емігрант і що їдете до Америки. Бо тут є багато емігрантів, що тільки кажуть, ніби вони їдуть до Америки... А далі, коли ви вже все представите, комітет може вам дати деяку допомогу тільки на зворотний шлях, себто щоб ви поїхали назад додому. Бо лондонський комітет не полюбляє Америки.

Почувши такі слова, мій брат Еля спалахує гнівом (ви ж знаєте, який він запальний), а про Пиню й казати нічого. Він спалахнув і почав сипати словами за своєю звичкою:

— Як це можна? Какое полное право вони мають наказувати нам їхати назад? Как їм не стыдно? Тут, у країні цивілізації?

Перебиває йому на слові єврей з мін'єна, відкриває широко двері і каже Пині:

— Говори не говори... Мені однаково! Ось вам адреса комітету, поїдете туди, то самі побачите, що все ол райт!

Вийшли ми з поминок, а нас усе переслідував запах смаженої риби. Ми всі думали про рибу, але ніхто про неї не говорив, крім Брухи. Вона цілу годину благословляла хазяїнів.

— Щоб вони подавилися своєю рибою, яка смердить за верству!

— Що ти маєш проти них? — каже мама.—Бідні, чесні люди! Живуть у такому пеклі... Проте, коли настають поминки, шукають мін'єн...

На це відповідає їй Бруха:

— Свекрухо! Хай вони згорять разом з їхніми поминками і з їхньою смаженою рибою! Зупиняють сторонніх людей, запрошують до себе в хату,— то дайте хоч дитині кусок смаженої риби, хоч би для годиться...

Це вона мене має на увазі. Щойно я був для єврея повнолітнім парубчаком, а тепер знову став у Брухи "дитиною"... "Гарні часи настали, кодл вже Бруха заступається за мене!" — подумав я собі.

Всі шестеро ми подаємося до комітету. Наш єврей, спасибі йому, порадив нам, щоб ми не йшли пішки, а краще сіли на трамвай і поїхали прямо туди. Але ж лондонський трамвай має погану звичку — він не любить зупинятись. Скільки не махай до нього руками, він робить своє — мчить, як скажений. Бігти за ним — даремна річ: не наздоженеш.

Щастя, що на нас зглянувся якийсь англієць з поголеними вусами (якщо побачите людину з поголеними вусами, знайте — це англієць). Англієць побачив, як ми махаємо руками до трамваїв, а трамваї мчать мимо, то підвів нас до церкви і

показав на мигах, щоб ми тут стояли. І справді, не проминуло хвилини, як примчав трамвай і зупинився. Ми всі ввійшли і поїхали.

Підходить кондуктор і каже, щоб ми взяли квитки. Пиня виступає наперед і запитує у нього:

— Скільки?

— Файф — відповідає кондуктор.

— Скільки? — знову запитує Пиня.

— Файф! — повторює кондуктор уже роздратовано.

— Что таке? — повертається до нас Пиня.— Чуєте? Він наказує нам свистіти!

Тоді підходить до кондуктора мій брат Еля і запитує на мигах, скільки коштує проїзд.

— Файф! — відповідає йому кондуктор, уже вкрай розлючений.

Пиня регочеться, а Еля крикнув кондуктору теж розлючено:

— Сам свисти!..

Кондуктор навісніє, смикає за мотузку, зупиняє трамвай і викидає нас з такою люттю, немовби ми хотіли зарізати його і забрати в нього сумку з грішми.

Виявляється, "файф", по-їхньому, "п'ять".

— Недарма ж я кажу: щоб він згорів, цей Лондон! Так зауважує Бруха, і ми подаємось до комітету

пішки.

1 Гра слів: "файф" — по-англійськи "п'ять", по-еврейськи — "свисти".

У лондонському комітеті весело, як у всіх комітетах. На подвір'ї валяються емігранти, наче сміття, а всередині, в кімнаті, сидять люди, пихкають сигарами і кажуть одип одному: "Ол райт!" Різниця тільки в тому, що німецькі комітетчики мають вуса, підкручують їх і розмовляють по-німецькому, а лондонські комітетчики голять бороди й вуса і кажуть: "Ол райт!"

Комедія з ними, та й годі. Чоловіки голяться, а жінки носять парики на головах. І не тільки жінки — навіть дівчата носять чуже волосся з плоєними буклями, вони всі мають великі зуби, і такі вони бридкі, аж душу верне. Проте вони сміються з нас у вічі, показують на нас пальцями і верещать так, що соромно перед людьми. Двоє дівчат зупинили нас посеред вулиці і причепились до мого брата Елі, щоб він пішов у "барбершап". Спочатку ми не зрозуміли, що це означає. Тепер ми вже знаємо: піти у барбершап — означає піти до голярні постригтись та поголитись. Чудні істоти! Самі вони задрипані по шию, жеруть посеред вулиці смажену рибу, яка смердить за версту, і не люблять волосся. П'яниці тут теж неабиякі, але вони не валяються на вулиці. їм не дозволяють.

— Непогана країна,— каже Бруха,— та хай би вона Згоріла.

— Яка тобі користь буде, коли вона згорить?

Так запитує у неї мій брат Еля і дістає від неї прочухана. Бруха коли схоче, то може. Часом трапляється, що вона мовчить, слова ні до кого не вимовить, а часом вибухає цілим потоком слів — тоді або затуляй вуха ватою, або тікай світ за очі. Я вам передаю її мову слово в слово:

— Чого ти заступаєшся за оцей благословенний Лондон з чорним небом, з голеними пиками, з гарним Уайтче-пелем, із смаженою рибою, старими дівками з закрученими буклями і в задрипаних спідницях, з жебраками, що п'ють джінджер-пиво, з кондукторами, що наказують свистіти, з євреями, які справляють поминки і жаліють тобі ковток води? Таке місто обов'язково мусить згоріти!

Так вимовляє Бруха одним духом і закінчує, склавши руки:

— Щоб ти, Лондоне, згорів!

Владико небесний! Коли вже ми будемо в Америці???

Частина друга

В АМЕРИЦІ

І. ПОЗДОРОВТЕ НАС, МИ ВЖЕ В АМЕРИЦІ!

1

Нас слід поздоровити,— ми вже в Америці. Себто кажуть, що ми в Америці. Америки ми ще не бачили, бо ми поки що у Кестл-Гартл, тобто це колись так звалося. Тепер це вже більше не Кестл-Гартл, а Еліс-Айленд. Чому Еліс-Айленд?

— Тому що цей шматок землі належав якомусь Елі, що був дурний аж до стелі.

Так каже наш товариш Пиня за своїм звичаєм у риму. Пиня страшенно гнівається на Еліс-Айленд. Чому тут затримують бідних емігрантів, а багатих пускають одразу, гільки-но прибуває пароплав? Це личило б, каже він, тільки цареві Миколі, а не такій вільній країні, як Америка. Тут усі повинні бути рівні. Ніяких бідарів, ніяких багатіїв. І він починає сипати: "Колумбус, Шекспір, Бокль, цивілізація..."

Пиня має намір написати про них вірш і утерти їм носа, щоб до нових віників пам'ятали. Але в нього немає чорнила, пера і ані клаптика паперу. Мій брат Еля каже, що коли Пині не подобається ця країна, він має можливість поїхати назад. Ви ж, мабуть, пам'ятаєте, що Пиня і Еля рідко коли бувають одностайними. Що каже один, другий твердить навпаки. "Літо і зима" — називає їх моя братова Бруха і дістає гостру відсіч від свого чоловіка Елі. Він обзиває її "коровою", "безтямною козою" та подібними до цього іменами, які не варто повторювати. Втручається мама і каже своїй невістці, що коли кішки б'ються, людині небезпечно встрявати, бо може бути подряпаною.

2

Що ми робимо в Еліс-Айленд? Чекаємо, поки з міста прийде хто-небудь із знайомих та родичів і нас випишуть. Хоч писали і переписували нас уже багато разів. Нас записували і переписували, коли ми вступали на пароплав, і на самому пароплаві, та й тепер, коли зійшли з пароплава. І щоразу ті ж самі дотепні запитання: хто ми? звідки їдемо? кого маємо в Америці?

Ми їм розповідаємо, що був такий кантор Пейся. Він помер, залишив вдову — це мама. А в неї син, і зветься він Еля. Він має дружину, яка зветься Бруха. Ще він має товариша, який зветься Пиня, а в того є жінка — що зветься Тайбл. А я мізиник — і звуся Мотл. А це мій товариш — і зветься він Мендл. А що він великий на зріст, Бруха дала йому прізвисько Лошак.

Кого ми маємо в Америці? Вся Америка — наші знайомі і всі євреї тут наші друзі. Передусім — палітурник Мойше і його дружина товста Песя, наша сусідка з цілою галайстрою дітей. Кожен з них має своє ім'я і своє прізвисько. І ми перелічуємо їх по пальцях: Пиня-Колода, Велв-Кіт, Мендл-Чорногуз, Хаїм-Лемішка, Файтл-Пете-леле і Гершл з ґулею на лобі, якого прозвали Вашті...

Нас перебивають і кажуть:

— Годі, досить про малечу! Дорослих! Дайте дорослих!

Даємо їм дорослих, перелічуємо їх поіменно: пекар Йона — дуже сердитий єврей. Маєте раз. Його дружина — пекариха Рива, жінка з ротондою. Тобто вона мала ротонду, але ту ротонду вкрали на кордоні. Почувши слово "кордон", мама пригадує, що наші речі теж покрали на кордоні. Вона починає просити, чи не можна знайти ті речі, і починає плакати. Еля нападає на неї за те, що вона плаче. Але мама каже, що тепер вона в Америці і вже нема чого боятися, отож їй можна плакати й плакати.

3

Як її пропустили з хворими очима — це таки диво дивне. А те, що ми лишилися живі після подорожі по океану? Хіба це не чудо? Скільки разів ми бачили перед

очима ангела смерті, були на крок від загибелі? Скільки разів уже прощалися з життям?

Спочатку, коли ми вступили на пароплав "Принц Альберт", було дуже гарно і хороше. Я і мій товариш Мендл подалися вимірювати "Принца Альберта" вздовж і впоперек. Нікому не було так добре, як нам. Ми ніколи не мали такої квартири, як тепер. Великий триповерховий будинок на воді. Уявіть собі, ви сидите, немов у хаті, або прогулюєтесь, засунувши руки в кишені, і водночас їдете. їсте і їдете! П'єте і їдете. А людей скільки тут бачите? Люди з усього світу. Ціле місто тут разом з вами. А що всі їдуть на одному пароплаві і до одного місця — до Америки, то ви знайомитеся з усіма і всі знайомляться з вами, і ви довідуєтесь за один день про стільки цікавого, що в іншому місці не дізналися б протягом року.

4

Лишенько, скільки знайомих завели собі моя мама, моя братова Бруха та дружина Пині Тайбл серед жінок. Але то все було ніщо проти знайомих, що їх завели Еля і Пиня серед чоловіків. Говорили, говорили і ніяк не могли досхочу наговоритися. Жінки розмовляли здебільшого про хатні речі: про кухню, кладовку, білизну, чисту і брудну, про постіль, панчохи, пошивки, ротонди, а чоловіки — про Америку, заробітки, Колумбуса, утиски, погроми.

Без розмов про утиски і погроми вони не можуть обійтися. А я давно вже казав, що терпіти цього не можу. Тільки-но заведуть мову про утиски або погроми, я йду собі геть. Беру свого товариша Мендла за руку, і ми подаємося на прогулянку вулицями "Принца Альберта".

5

"Принц Альберт" дуже великий і гарний. Залізні сходи. Мідні поручні. Сталь і залізо, куди б не повернувся. Скільки тут людей, тобто різних слуг. Тут їх прозивають "стюарде". А які тут матроси. То не люди, а чорти. Бігають туди й сюди. Я і Мендл заздримо їм. Ми даємо один одному слово, що коли виростемо і станемо дорослими, запишемося в матроси.

Одне погано на "Принці Альберті". Нас не скрізь пускають. Тільки-но хочемо заглянути трохи далі за ту палубу, де ми їдемо, нас одразу виганяють. Хто? Оті матроси. Вони великі негідники. Та й самі пасажири з отих вищих класів теж негідники. Бо якби вони не були негідниками, вони б заборонили матросам виганяти нас. Що ми їм такого зробимо? З'їмо їх, чи що? Мій товариш Мендл взагалі незадоволений. Він не розуміє, навіщо здалися класи? Він каже, що в Америці немає жодних класів. А коли я йому не вірю, то можу піти спитати у мого брата Елі. Але мій брат Еля не любить, коли йому морочать голову дурницями. Піду вже краще розпитаю у нашого товариша Пині.

Наш товариш Пиня якраз любить говорити про такі речі. Він може вам забити памороки балачками. Тільки-но ви його зачепили словом,— він, як накручений будильник, не змовкне, аж поки пружина не розкрутиться.

6

Я піймав Пиню на палубі. Він сидів, уткнувши носа в книжку. Через короткозорість Пиня читає не очима, а кінчиком носа. Я підійшов до нього близенько.

— Послухайте, я хочу вас дещо запитати. Пиня підняв носа від книжки.

— Що скажеш, жевжику?

Так прозиває мене Пиня, коли він у доброму гуморі. А в доброму гуморі він майже повсякчас. Навіть коли свариться з моїм братом Елею. І навіть тоді, коли його Тайбл насуплюється. Я йому розповідаю: так, мовляв, і так, чи то правду кажуть, ніби в Америці немає класів.

Треба було вам подивитися, як Пиня спалахнув, розпалився, почав вергати громи і блискавки, сипати високими словами: Америка — єдина країна справжньої свободи і справжньої рівності! В Америці, каже він, отут можеш ти сидіти, а поруч тебе — президент, а трохи далі — жебрак, харпак, нікчема з нікчем, а ще далі — граф, дука, мільйонщик! Цивілізація! Прогрес! Колумбус!.. І тільки-но почав Пиня розсипати свої найкращі слова, як його раптом перебив якийсь зовсім не знайомий емігрант:

— Коли це справді така щаслива країна, як ви кажете, де всі рівні,— звідки ж там беруться жебраки і графи, харпаки і дуки? Одно з двох...

Але тут ми залишимо Пиню з емігрантом і з іншими євреями. Нехай вони чубляться, аби ми довідались, що в Америці жодних класів немає. Виходить, що Мендл має рацію. Він каже, що класи треба ненавидіти, тобто пасажирів вищих класів треба ненавидіти. Я не розумію чому? Що я маю проти них? А Мендл каже:

— Чого ж це вони замкнулися в себе у другому і першому класах з безліччю дзеркал? Чому їм не личить, тим великим панам, сидіти з нами отут, унизу? Хіба ми не такі самі люди, як вони? Чи наш бог не такий самий, як у них?

Але він дочекався помсти. Настала ніч, коли привілейовані пасажири другого і першого класів спустилися до нас у третій клас і стали рівні з усіма нами.

То було ввечері напередодні судного дня, коли читають молитву "Кол-нідрей" *.

7

Оскільки "Принц Альберт" вирушив у путь за кілька днів перед судним днем, нам довелося справляти це свято на пароплаві. Перед постом ми заговілись печеною картоплею, якою живимося весь час. А хліба нам дають удосталь. І щодня чай з цукром. Але Бруха, дружина мого брата Елі, каже, що від картоплі пухне живіт. Та мало що вона може казати. Хіба є така річ, яка була б їй до вподоби? У всьому вона вам знайде якийсь гандж. їй, наприклад, не подобається "Принц Альберт" через те, що він так повзе. Де це чувано, каже вона, щоб подорож тривала десять день? їй пояснюють, що винен не пароплав, а море. Наш товариш Пиня береться їй пояснити, що моря на земній кулі втричі більше від суходолу. Йому зауважує мій брат Еля, що не втричі, а тільки вдвічі. Що-що, а географію він знає краще. На землі, каже Еля, дві третини води і одна третина суходолу. Виходить, моря удвічі більше, ніж суходолу. Пиня заперечує:

— Ні, втричі!

— Ні, вдвічі!

— Утричі!

— Удвічі!

Починається сварка, але ненадовго: скоро вони знову помирилися.

8

Хто молитиметься перед амвоном? Хто читатиме молитву "Кол-нідрей"? Певна річ, мій брат Еля. Хоч правда, кантором він ніколи не був, але ж його батько був кантором, і знаменитим кантором. Голос в нього є, читати він уміє. Що вам ще потрібно? А до того наш товариш Пиня посприяв, щоб усі навіть просили мого брата Елю читати молитву. Він пустив чутку по всьому пароплаву, кожному сказав по секрету на вухо, що отой молодий з рудою борідкою (Еля) — надзвичайний співак. Молитви він співає — тс-с! Ну, а коли ще його підтримає своїм сопрано братик, отой жевжик (це він має на увазі мене), то у нас буде такий судний день, що сам бог і люди нам позаздрять!..

Хоч як благав Еля, щоб йому дали спокій, хоч як божився, що ніколи зроду не молився перед амвоном у свято, нічого не допомогло. Його мало не силоміць поставили перед амвоном (кругленький столик, вкритий білим простирадлом), а мене Пиня просто взяв за вухо:

— Іди, жевжику, до роботи!

І ми почастували пасажирів таким "Кол-нідрей", яке вони пам'ятатимуть довіку.

9

Пам'ятатимуть вони не так ту молитву, як плач жінок і чоловіків. Спершу вони тільки кректали, зітхали, сякали носи. Потім почали витирати очі, потім — тишком плакати, далі —

щораз голосніше й голосніше, а потім уже тужити, лементувати і непритомніти. Пригадали, що тільки рік тому всі вони жили у себе вдома, кожен молився у своїй синагозі, на своєму постійному місці, із своїм молитовником. Слухали свого кантора, своїх півчих. Тепер вони скитальці, переслідувані і гнані, мов ті вівці, що їх ведуть на заріз. Набилися у пароплаві, як оселедці, дихати не можна.

Уявляєте собі, що було, коли навіть причепурені пасажири з вищих класів, з блискучими циліндрами на головах, не могли стриматись і витирали шовковими хусточками ніби піт з лоба. Але я добре бачив сльози на їх очах.

Смуток був такий великий, що навіть стюардси і матроси шанобливо стояли осторонь і спостерігали, як євреї убралися в біле, стоять без черевиків, у самих шкарпетках *, похитуються, плачуть і тужать,— певно, їм дуже гірко на серці.

Мій брат Еля співав, як соловей. Я допомагав йому. А там, у куточку, поміж жінками, стояла наша мама у святковій шовковій хустці з молитовником у руках і обливалася слізьми.

Мамі сьогодні добре, краще не може бути. Сьогодні її день.

10

Уранці ми постаралися прокинутись трохи раніше, щоб вчасно прочитати ранкову молитву. Але з цього нічого не вийшло. Неможливо було не те що молитися,— не можна було встояти на ногах, а підійти до амвона і поготів. Було темно в очах. Ми не пізнавали одне одного. Спротивило саме життя. Погано, погано до смерті. Так, ми помираємо.

Що сталося? Тепер я стомлений. Розповім вам наступного дня.

II. РОЗВЕРЗЛОСЯ МОРЕ 1

Я почав вам розповідати про неприємність, яка спіткала нас уранці судного дня на пароплаві "Принц Альберт". Це була велика неприємність. Ми її пам'ятатимемо до самої могили.

Ще вночі одразу після молитви "Кол-нідрей" край неба з'явилася якась хмарка, чорна густа хмаринка. Раніш за всіх помітив її мій товариш Мендл. Бо коли ще всі були внизу, плакали й читали псалтир після "Кол-нідрей", ми, я і Мендл, прогулювалися по "Принцу Альберту". Потім забралися в куточок і мовчки сиділи. Було тихо, тепло і хороше на серці. Тільки трохи сумовито. Що саме думав Мендл — не знаю. Я думав про бога, що сидить там, на небі. Який він мусить бути великий, коли все йому тут належить! І що він собі думає, коли слухає, як стільки євреїв читають псалтир, славословлять його і виливають перед ним серце? Мама каже, що він усіх бачить і чує. І геть усе знає. Навіть те, що я в цю хвилину думаю. Коли так, кепські справи, бо я оце тільки-но подумав про смачне яблуко, про солодку грушу і хоч про ковток води. Холодної води. Через оту картоплю пече всередині. А пити не можна. Хто дозволить собі пити воду в судний день після "Кол-нідрей"? Мй брат Еля вб'є мене. Він хоче, щоб я постався аж до вечора другого дня. Мама каже: "Побачимо". Тим часом вона шукає мене по всьому пароплаву і не може знайти. Один з матросів показує, що онде в куточку ми сидимо — я і мій товариш Мендл. Вона гукає:

— Мотл! Мотл!

— Що таке, мамо?

— Як то що таке? Іди спати! Завтра треба рано вставати. Забув? Свято ж...

Мені не дуже хочеться, але треба йти.

2

Вранці, коли ми прокинулись, усе небо було вже нахмарене. Море страшенно гнівалось. Хвилі підіймалися вище пароплава, кидали "Принца Альберта", немов тріску чи іграшку. Матроси, як миші, бігали туди й сюди. Стюар-дси трималися за поручні. Пасажири ходили впритул коло стін і падали майже на кожному кроці. Раптом линула злива. Грім гуркотів безперестанку. То бог у страшному гніві їде на своїй колісниці. І це в судний день... Одна блискавка за одною освітлюють чорне небо. "Принц Альберт" крекче, хитається туди й сюди, вгору і вниз. А дощ періщить. Що це? Новий потоп? Але ж господь заприсягнувся, що потопу вже ніколи не буде на землі... *

— Море розверзлося,— каже мій брат Еля. А наш товариш Пиня притакує:

— Це правда, море розверзлося...

Уперше чую, що вони обидва кажуть одне і те саме. Слова "розверзлося море" всім прийшлися до вподоби.

Раз у раз підводиться хтось із пасажирів, дивиться навколо і каже, що справді розверзлося море. Потім якось чудно відбігає набік, вибльовує все, що їв протягом місяця, і більш його не видно...

Про судний день і молитви ніхто вже не згадує. Забули всі навіть, на якому світі живуть.

3

В нашій сім'ї почин зробила Бруха. Вона почала репетувати, що помирає! Потім заходилася на всі заставки лаяти мого брата Елю. Навіщо він умовив її поїхати до Америки? Вона знала наперед, що Америка — це Сибір. Гірше від Сибіру! Сибір — це золото проти Америки!.. Мама захотіла заступитися за свого сина. Вона почала доводити Брусі, що людина повинна все зносити, бо то господня воля. Адже в біблії написано... Але вона не змогла докінчити, що там написано в біблії, бо їй враз стало погано. На неї дивлячись, знепритомніла дружина нашого товариша Пині — Тайбл. Тут Пиня виступив із промовою:

— З цими жінками просто комедія! — сказав він, засунувши руки в кишені і збивши капелюх на маківку.— Дурепи! Навіжені! Здається, що мене обходить, коли море бурхає, а корабель хилитається? Людина, розумна істота, сама дає собі раду. Коли корабель хитнеться сюди, я хилюся туди, а коли корабель хитнеться туди, я хилюся сюди. Це зветься "баланс".

Хитаючись туди й сюди, Пиня показав нам такий "баланс", що моєму братові теж стало погано і вони обидва віддали все, що будь-коли їли... Те ж саме було з усіма іншими пасажирами. Насилу доплентались кожен до свого ліжка і повалилися на них, як снопи. І тільки тоді по-справжньому розверзлося море.

4

Я і мій товариш Мендл трималися довше за всіх. Мендл знав один засіб проти хвороби від емігранта, що їхав разом з нами і завжди давав нам поради. Цей емігрант був "битий птах". Так він казав сам на себе. Він уже тричі їздив морем до Америки туди й назад. От він і знає засіб щодо моря. Засіб полягає в тому, що треба сидіти на палубі і дивитися не впоперек моря, а

вздовж, і зовсім викинути з голови, що нібито їдеш верхи на коні, нехай тобі здається, що ковзаєшся саньми по снігу. Кінчилося це тим, що наш "битий птах" лежав як мертвий на своєму ліжку, а я і мій товариш Мендл змокли на палубі до самісінького рубця. До наших ліжок ми вже самі не могли добрести. Нас взяли під руки і відвели кожного на його місце.

5

Скільки часу це тривало? День, два, а може, всі три — не скажу, не знаю. Забув геть усе. Знаю тільки одне, що коли ми прокинулися, було радісно жити на світі. Небо стало чисте, як золото. Вода — як скло. "Принц Альберт" посувався вперед умитий, причепурений, різав колесами воду, здіймаючи довкола піну і бризки. Пасажири ожили. Всі, старе й мале, вийшли на палубу погрітися під сонцем, помилуватися гарним ясним світом.

Хтось пустив чутку, що незабаром можна буде побачити землю. Я і мій товариш Мендл перші сповістили всім радісну звістку, що землю вже видної На відстані вона здавалася плямою, великою жовтою плямою. Пляма дедалі більшала, ширшала. Уже видно здалеку пароплави. Силу-силенну пароплавів, з високими тонкими щоглами. Всі злигодні забулися. Пасажири повдягалися по-святковому. Мій брат Еля розчесав бороду. Бруха і Тайбл причепурилися. Мама надягла свою суботню шовкову хустку. Я і мій товариш Мендл не мали що вдягти. Та й часу не було. Ми вже ось-ось підходили до берегів Америки. Всім пояснішало в очах і стало добре на серці.

6

— Привіт тобі, Колумбусе! Будь благословенна, вільна країно! Золота, щаслива державо!

Так привітав наш товариш Пиня нову країну. Він навіть скинув капелюх і схилився в поклоні. А оскільки Пиня короткозорий, то він не помітив, що повз нього пробігав здоровенний спітнілий матрос з червоним засмаглим обличчям, і вони стукнулися лобами. Тобто кінчик носа нашого товариша Пині прийшовся акурат матросові межи очі. Щастя, що матрос був лагідної вдачі. Він оглянув нашого Пиню з побитим носом, посміхнувся і пробурмотів щось у вуса. Певно, то була лайка американською мовою.

7

Нараз почалося сум'яття. Пасажирів третього класу просять зійти вниз у свої комірчини і зайняти свої місця. Спершу просили добром. Потім сердито. Хто не поспішав виконати наказ, діставав стусана ззаду.

І ось уже всі внизу: чоловіки, жінки, діти, євреї, українці, турки, цигани. Збилися в одну купу. Двері замкнули. Повісили залізпий ланцюг. Ми можемо тільки у вікна бачити, що робиться зовні.

Ніколи я не почував себе так погано, як оце зараз. Ми самі собі здавались полоненими.

— За віщо? За які гріхи? — допитується в мене мій товариш Мендл, а очі йому іскрять, палають вогнем...

8

Виявляється, що ми вже приїхали. Прибули до Америки. Але що ж? Пасажирів першого і другого класів спустили з пароплава довгою драбиною мало не на сто сходинок. А з нами що буде? Адже ми вже в Америці!

— Це не для нас! — озивається один єврей, кравець з Гайсина.

Людина він непогана, але трохи надокучлива. Він завжди чепурний, в окулярах, дуже високої думки про себе і любить усім перечити. Він тільки-но почує будь-яку вашу думку — і уже каже наперекір. Між ним і нашим товаришем Пинею вже відбулося кілька сутичок. Мій брат Еля насилу їх розборонив. Кравець дав собі слово більше ніколи не розмовляти з Пинею за те, що Пиня його образив. Він прозивав кравця різними непристойними словами "тандит-ник", "кравчик", "халамидник" та ще запитав у нього, скільки "решток" той накрав протягом життя?

Тепер, коли нас замкнули, гайсинський кравець раптом заговорив:

— Хто ми і що ми? Нас можна порівняти до худоби. Коли привозять худобу, її треба спершу оглянути...

Наш товариш Пиня нападає на нього. Коли говорять про Америку, каже він, треба спершу помити руки, і починає сипати своїми улюбленими словами, як він уміє. Пиня не може терпіти, коли говорять щось погане про Америку. Гайсинський кравець виправдовується, каже, що про Америку не говорить нічого ні доброго, ані поганого. Він говорить тільки про те, що справді все дуже добре, пристойно, файно, але не для нас... Нас так скоро не випустять.

Пиня не тямиться і кричить:

— А що іншого можуть з нами зробити: солитимуть?

— Нас не солитимуть,— каже гайсинський кравець жовчно і з насолодою,— але відведуть у таке місце, що зветься Еліс-Айленд. Там нас замкнуть, як телят у хліві, і триматимуть, аж поки нашим друзям чи знайомим спаде на думку визволити нас...

Пиня аж підскакує:

— Це просто анекдот з оцим євреєм! Він наперед знає, цей кравчик, про всі майбутні лиха! Не такий старий, як досвідчений! Ми теж знаємо, що таке Кестл-Гартл, тобто я хочу сказати Еліс-Айленд. Проте я ні від кого не чув, що Еліс-Айленд на те існує, щоб тримати там людей, як телят...

Наш Пиня розпалюється дедалі дужче. Він наступає на гайсинського кравця, немовби має намір його розтерзати. Гайсинський кравець злякався і відступає назад, приказуючи:

— Годі! Диви-но! Його зарізали без ножа! Заговорили про його Америку! То я нічого не сказав! Будемо старші на кілька днів, тоді порозумнішаємо...

III. У ПОЛОНІ

1

Недаремно наш товариш Пиня так зненавидів Еліс-Айленд, що ладен був написати про нього вірша і посварився з моїм братом Елею. Лють свою він, проте, приховував. Пиня не хотів, щоб гайсинський кравець знав, наскільки він, Пиня, незадоволений Америкою. Тому він стримувався, тільки в душі його палав огонь.

— Страшна, нечувана річ! — тихенько скаржився він Елі після того, як нас привезли до Еліс-Айленд.— Замикати людей, як худобу, держати їх, як арештантів, як полонених!..

Виходить, що гайсинський кравець таки мав рацію. Він наперед провістив, що буде саме так. От тільки він трохи передав куті меду, сказавши, що нас замкнуть у хліві. Насправді нас завели до великого світлого будинку і нагодували зовсім безплатно, без грошей.

Добрі, чуйні люди! Але поки ми дісталися до того будинку — матінко рідна! Довжелезним мостом з дверцятами обабіч ми проходили поодинці, і на кожному кроці нас зупиняла інша причепа з "ґудзиком" на кашкеті, оглядала, перевіряла, обшукувала, обмацувала. Насамперед нам вивертали білим папірцем повіки і оглядали очі. Потім — усе тіло. Кожен ставить на вас якусь позначку крейдою і показує рукою, куди йти — праворуч чи ліворуч. Тільки після цього ми прибули до того великого будинку, про який я вам кажу. І лише там ми відшукали одне одного. До тієї хвилини ми були вкрай розгублені і не знали, де хто. А перелякані ми були, як ті телята, що їх ведуть на заріз.

2

Чого ми, власне, боялися? Усі наші побоювання зводились до маминих очей: що буде з її червоними заплаканими очима? Виявляється, що їй менше, ніж іншим, заглядали в очі.

— То за нас заступився на небі ваш тато, царство йому небесне!..— каже мама, обіймає нас усіх і аж заплакала від радості.

На радощах вона зовсім не знала, що робити. Та й мій брат Еля дуже змінився. Раніше він мав звичку, коли ми кудись поспішали чи були чимсь схвильовані, зганяти свою злість на мені. Ляпасів тоді він не шкодував. А Бруха допомагала йому прокльонами. Тепер його не впізнати. Він витяг з кишені і подарував мені апельсин. На "Принці Альберті" нам щодня давали апельсини. Хто хотів, той їв. А хто ні — ховав овій апельсин, щоб ніхто не бачив, глибоко в кишеню. Я свої не ховав. Як можна мати такий фрукт і не з'їсти його?

Але найбільше виявляв своє захоплення наш товариш Пиня. Він звернувся до нас усіх:

— Ну? Хто розумний? Я чи ви? Хіба я не сказав, що то вороги вигадали, ніби в Америку не впускають людей із заплаканими очима? Нікчемні люди, брехуни, обмовники, плетуни, глузівники, лайдаки, паршивці! Вони скоро вигадають про Америку, що тут примушують вихрещуватися. Де той гайсинський кравчик, щоб він зслиз!..

Отакої! Наш товариш Пиня, виявляється, знову помирився з Америкою.

3

Затуркані і схвильовані, ми в метушні й не помітили, що не долічуємось одного з нашого гурту — мого товариша Мендла. Перша це помітила Бруха. Вона схаменулась і сплеснула руками:

— Лишенько мені — де наш Лошак?

— Нещасна моя голова! — затужила мама, і ми всі кинулись шукати Мендла. А Мендла немає. Пропав, як крізь землю пішов.

Згодом виявилося, що сам був винен. Під час допиту він дуже заплутався. Спершу удав, як тоді в Німеччині, що німий. Потім нараз почав говорити страшенні дурниці. То він запевняв, що йому тільки десять років, то надало йому сказати, що він уже має тринадцять років і вже повнолітній. А кінець кінцем признався і розповів "ґудзикам" усю правду, що він загублений, тобто батько і мати загубили його у Німеччині, коли порушували кордон, а ми його взяли з собою, і що він не може точно зазначити місце і адресу своїх батьків, бо сам не знає. Якби знаття, каже, де вони, йому не довелося б запобігати чужої ласки. Він б"и сам дістався до батьків. Через те його замкнули, як і інших подібних до нього, в окремій кімнаті. їх усіх разом потім повернуть назад.

4

Почувши таке, ми всі заступилися за нещасного Мендла. Мама вчинила галас. Адже їй доведеться давати звіт за живого сироту. Якщо вона коли-небудь зустрінеться з його батьками — що вона їм скаже?

— Почекайте трошечки — ви ще самі не на коні...— каже гайсинський кравець.

— Щоб його поприщило! — бурчить Пиня і сердито дивиться на кравця. Він ладен схопити його за горлянку.

Кравець удає, що не чує, стоїть і каркає, як ворона, наче його хтось просить, накликає на нас усілякі лиха, перераховує цілий список напастей, хвилювань і страждань, що їх нам ще доведеться зазнати.

— У нас,— каже він,— спершу візьмуть адреси наших друзів чи знайомих. Потім візьмуть гроші на телеграми до цих

знайомих і чекатимуть, поки хто-небудь з них прийде. І тільки тоді, коли той скаже, що знає нас і ручиться, що ми добропорядні та чесні перед богом і людьми, тоді нас випустять з полону.

Наш товариш Пиня, певна річ, спалахує, як сірник. Він дивиться на мого брата Елю, а говорить до кравця. Пиня одно допитується, звідки кравець так добре знає закони Еліс-Айленд? Кравець відповідає, що він познайомився тут, на пароплаві, з одним емігрантом, який уже тричі їздив до Америки туди й назад (він, певно, має на увазі "битого птаха"), і від нього довідався про всі закони та звичаї. І не тільки це. "Битий птах" розповів йому багато-багато подробиць, що стосуються Америки. Таким робом він їде туди вже готовим американцем, він навіть розмовляти вміє американською мовою. Наприклад, "чікен", "кі-чен", "шугар", "містер", "бучер"... Що це означає, він не хоче сказати. Коли будемо на місці, ми, каже він, самі довідаємося, що то означає. Пиня безнадійно махнув рукою і відійшов набік, немовби кажучи: "Собака бреше, а вітер несе".

5

Може, гадаєте, що все було не точнісінько так, як сказав наперед гайсинський кравець? Не помилився ні на крихту. Коли ми пройшли всі пекельні муки з отими лікарями, нас запитали, кого ми маємо в Америці. Виступила наперед мама:

— Спитайте краще, кого ми тут не маємо?

І вона ладна перелічити на ймення всіх наших друзів та знайомих. Просто насолода дивитись тепер на мою маму після того, як її пропустили з її заплаканими очима. Моя мама вже не молоденька, але ще повна принади. Я давно вже не бачив, щоб мама так сяяла, як оце сяє зараз. Проте їй не дає говорити мій

брат Еля. Адреси, каже він, записані у нього на папірці, то він краще знає. Встряє в розмову Пиня і каже, що запитують імена, а не адреси. Йому дає відсіч Бруха і каже, що зрештою він, Пиня, нікого не має в Америці. Усі друзі і знайомі тут — наші. Пиня сповнюється люттю і запитує:

— Чим, наприклад, товста Песя чи її чоловік палітурник Мойше рідніші вам, ніж мені?

Бруха йому відповідає, що на Песю їй наплювати. У неї є тут родичі (то вона має на увазі пекаря Йону). Проте, виявляється, Еля мав рацію. Потрібні не імена, а адреси. І тут починається рахуба з адресами.

6

Читати адреси, самі розумієте, краще за всіх уміє Пиня. Він забирає у Елі папірця, підносить його до кінчика носа і читає адреси, як молитву. Але ніхто не розуміє, що він каже. Кожне слово у нього звучить якось навпаки. Тоді Еля вириває в нього папірця з адресами і віддає "ґудзикові". "Ґудзик" вимовляє тільки два слова:

— Ол райт!

Ми не знаємо, що це означає. Але гайсинський кравець, каже нам, що він знає. Слова "ол" і "райт", каже він, це ге саме, як, наприклад, у нас: "менше з тим", чи "будь ласка", або "ну-ну". Це означає, що все буде гаразд.

Потім у нас взяли дрібняки на дві телеграми. Одну телеграму палітурникові Мойше з його дружиною Песею. Другу — До пекаря Йони. А нас тим часом почастували добрим сніданком. Хоч, правда, сніданок був не дуже смачним. Чай,

який нам подали, не сподобався Брусі, вона сказала, що його треба вилити у помийницю. Зате сніданок цей нам нічого не коштував. На Еліс-Айленд все одержують, як я вам уже казав, даром.

Сяк-так перекусивши, ми почали чекати на наших друзів та знайомих.

Не так швидко все робиться, як говориться. Ми всі очі видивили, виглядаючи знайомих. Першими прийшли наша сусідка товста Песя з її чоловіком палітурником Мойше. Тобто ми їх не бачили — ми сидимо замкнені,— але нам сказали, що прийшла до нас товста жінка з чоловіком. Ми вже здогадалися, що то мусить бути Песя з її Мойше.

їх не пускають до нас, взяли там на допит. Нам дуже досадно. Нам радять підмазати вартових, що біля дверей, може, вони їх пустять. Нехай хоч здалеку стоять. Але наш товариш Пиня каже, що Америка — це вам не Росія. В Америці не дають хабарів. Гайсинський кравець (він скрізь еуе носа) зауважує, що в цілому світі скрізь однаково... "Золото і срібло — всьому голова..."

Пиня занімів, не знаючи, що відповісти.

8

Авжеж, мав рацію гайсинський кравець. Ми заплатили один "кводер" (це така монета, вартістю чверть долара) і побачили крізь грати нашу сусідку Песю. її червоне обличчя і велике підборіддя були вкриті рясним потом. Вона всміхалася до нас на відстані. Мама кивала до неї головою, і обидві плакали ревними сльозами. З-поза її широкої спини виглядав її чоловік, палітурник Мойше. Уже не в кашкеті, як колись удома, а в

капелюсі. За хвилину з'явився також пекар Йона з сердитими очима. Йона мало змінився. Тільки борода — ой-ой, як поменшала його борода. Жінка Йони, що мала колись ротонду, теж прийшла. Ми хочемо поручкатися, хочеться обійнятися, розцілуватися, розпитати одне в одного, як здоров'я, що чувати на світі, як тут живеться в Америці? Я, наприклад, жду не діждуся хвилини, коли дізнаюся, де Вашті? Як ся має сестричка моєї братової Брухи Алта (її ладили мені колись, якщо пам'ятаєте, в наречені)? Що поробляє вся галайстра нашої сусідки Песі? Але кричи пробі, коли не можна ворухнутися. Нас тримають під замком. Ми бачимося крізь грати, як арештанти, як полонені, як дикі звірі...

Шкода нашого бідолашного товариша Пині. Він не може дивитися нам у вічі. Йому соромно за Америку так, ніби то його Америка і він повинен за неї звітувати. Ось коли він зненавидів Еліс-Айленд і придумав на неї риму: "Цей шматок землі належав якомусь Елі, що був дурний аж до стелі..." Мій брат Еля ображається, бо він теж зветься Елею. Вони починають сперечатись і сваритися. Втручається Бруха — вона на боці Пині — і каже за своєю звичкою приповідкою:

— Битому собаці не показують дрючка... Що вона мала на увазі?

IV. МОРЕ СЛІЗ 1

Може, нам мало було своїх поневірянь, страждань і горя — господь обдарував нас ще й чужими муками на Еліс-Айленд. Може, моя мама мало пролила сліз, відколи помер мій батько і відколи ми блукаємо по світах,— їй доводиться плакати ще й тут, споглядаючи те лихо, що ми бачимо на Еліс-Айленд. Щохвилини ми бачим нове горе. Мама бере все близько до серця. Вона заламує руки, ховає лице і стиха плаче.

— Ти гніваєш бога, мамо! — каже їй мій брат Еля, і мені здається, що він має рацію. Чого справді плакати? Ми вже не тиняємося по світах, як тинялися досі. Подорож морем, хвалити бога, теж перебули. Ми вже мало не в самій Америці. Ще година-дві — і ми вільні. Але як не плакати, коли бачиш перед собою стільки горя? Стільки сліз! Ціле море сліз!

Щоб розповісти про всі муки, що їх ми надивилися на Еліс-Айленді, я змушений буду сидіти з вами день і ніч і розповідати, розповідати, розповідати.

2

Наприклад, що ви скажете про таку історію? Батьки чотирьох дітей затримані. Ні туди ні сюди. У чім річ? Під час допиту виявилося, що одна дитина, дівчинка дванадцяти років, не вміє лічити назад.

— Скільки тобі років? — питають у неї.

— Дванадцять,— каже вона.

— Скільки тобі було,— запитують далі,— торік під цю пору?

Вона не знає. Тоді їй кажуть:

— Лічи від одного до дванадцяти. Вона рахує.

— А тепер лічи з дванадцяти назад до одного! Вона не вміє.

Якби мене попросили, я б лічив не запинаючись: дванадцять, одинадцять, десять, дев'ять, вісім, сім, шість, п'ять, чотири, три, два, один. Велике диво!

І от вирішили, що цю дівчинку не можна пускати до Америки.

Постає питання: як же бути її батькам та решті дітей? Спостерігати горе матері й батька і страждання дитини — треба мати кам'яне серце, щоб не луснуло. Моя мама, дивлячись на них, плаче, а братова Бруха і Тайбл, жінка нашого товариша Пині, теж витирають очі.

3

Або як вам подобається така історія? Разом з нами їде жінка, яка прозивається Цив'я. Вона без чоловіка. Чоловік покинув її дуже давно. Вона розіслала листи в усі кінці світу і одержала звістку, що її чоловік десь у Цінціннаті, є таке місто в Америці. Отож вона їде туди впіймати його, їй дали пораду ще на пароплаві, щоб викликала будь-якого єврея з Нью-Йорка. Нехай той скаже, що він її чоловік. Тоді її випустять на берег. Ця порада йшла від "битого птаха", про якого я вам уже розповідав. Гайсинський кравець теж багато допоміг тут. "Битий птах" взяв на себе турботу написати своєму доброму другові, щоб той удав з себе її чоловіка.

Проте, коли дійшло до допиту, виявилося, що це все шахрайство. Прибулий єврей жонатий і доводиться цій жінці таким же родичем, як ви — мені батьком.

Лишенько, що тут робилося! Увесь Еліс-Айленд ходив ходором. Наш товариш Пиня радів, що гайсинський кравець пошився в дурні. І хоч у душі Пиня лютує на Еліс-Айленд за те, що тут нас затримують, але виказувати це аеред гайсинським кравцем — дзуськи! Навпаки, він ще дражнив його:

— Ну, пане тандитнику? Хіба я вам не казав наперед, що в Америці не проходять шахер-махер, хитрощі, мудрощі! Колумбусе, дай тобі боже здоров'я!

Але йому добре намилила чуба моя мама. А ще більше — моя братова Бруха. Та й його власна дружина Тайбл теж штрикнула його. Жінки йому мало не видряпали очі за те, що сміється з людей, які стікають кров'ю. І як на те, мама дуже заприятелювала з тією жінкою. Вони були як сестри. Тепер ту жінку повертають назад, а єврей, що удав з себе її чоловіка, теж довго чухатиме потилицю. Поки що їх обох затримали, а моя мама не може через те ніяк заспокоїтись.

4

Молода жінка, кров з молоком, їде до свого чоловіка в Бостон. У неї є дитина, дівчинка з кучерявим волоссям, просто лялечка. Прозивають її Киця. Справжнє її ім'я — Кейла. Але її пестливо прозвали Киця. їй ще нема трьох років, але дитина бігає скрізь, лепече, співає і танцює. Увесь "Принц Альберт" душі не чує в дитині. Кицю люблять усі. її голублять, цілують і беруть з рук на руки: "Кицю! Кицю!"

З нами ця жінка міцно здружилася, ми як одна сім'я. Вона не відходила від мами ні на крок, розповіла їй геть усе, що в неї на серці, прочитала їй усі листи, одержані від її чоловіка. Ось уже понад три роки вони не бачились. Він навіть не знає дитини. Він ще ніколи її не бачив. Батько снить дочкою і вдень і вночі. Він зовсім не може уявити собі, як це раптом побачить свою дитину, свою Кицю. При цьому вона проливає сльози, та й моя мама витирає очі. Я сміюся з них обох — чого тут плакати? — і беру Кицю на руки, годую її яблуком і дольками апельсина, кладу їй просто в рот. Киця дивиться мені в очі, усміхається до мене і гладить мене маленькою оксамитовою рученькою. А я цілую її маленькі теплі пучечки.

Шкода, що не маю скриньки з фарбою. Я б намалював на папері Кицю з її кучерявим шовковим волоссячком, з її синіми гарними очицями і ангельським личком. Мій товариш Мендл сміється з мене, що я морочуся з лялькою. Для нього вона лялька.

Раптом Киця вже зовсім недалеко Америки захворіла і... Мороз проходить мені по тілу, коли я пригадую той день. Багато сил і здоров'я забрала в мене ця дитина. Я не можу говорити про неї, ба навіть думати. Не тягніть мене за язика, щоб я вам розповів, що зробили з Кицею...

Я вам тільки розповім про те, що було з молодою матір'ю, коли ми прибули до Еліс-Айленд. Вона не плакала. На всіх дивилася скляними, застиглими очима. Що б її не спитали, вона не відповідала. Побоюються, що жіпка збожеволіла... її повернуть назад. Моя мама в розпачі. Мій брат Еля рве на собі волосся. Він не може більше зносити мамині сльози. А Пиня чомусь ховається. Його не видно ніде...

5

Ви гадаєте, що тільки євреї мають гризоту на Еліс-Айленд? Поневіряються і всі інші. Ось їде велика юрма італійців. Всі в оксамитових штанях і з дерев'яними черег виками на ногах. Йдучи, вони стукають ними, як коні копитами. Симпатичні люди. Напрочуд гарні. Мене вони дуже полюбили і прозивають чудним ім'ям: "Пікколо бам-біно". Частують мене горішками та ізюмом з кишень своїх оксамитових штанів. А я якраз не проти таких ласощів. Розмовляти з ними я не можу, бо вони не розуміють моєї мови, а я не розумію їхньої, але мені подобається, як вони розмовляють між собою. Дуже твердо вони вимовляють літеру "р": "Бона серррра! Міо карро!", "Прррего синьйо-ррре!.."

З ними сталося нещастя. Саме в напружений момент, коли відбувався допит, один з них прохопився словом. Він розповів правду, що їх викликав на роботу з Лондона один підрядчик, який мав контракт на будівництво моста. А це, кажуть, в Америці не дозволяється. їх хочуть повернути назад. Вони всі разом розмовляють, розмахують руками і натискають на "р": "сакрррраменто!" Але ніщо їм не допомагає. Живий жаль бере, на них дивлячись. У кількох з них я бачив сльози на очах.

в

Поздоровте нас! Ми маємо весілля на Еліс-Айленд. Звідки взялося весілля? Ось послухайте.

Є тут дівчина з Чуднова — сирота, Лея її ім'я. Чорнява, симпатична і лагідна дівчина. Весь час, коли ми були на пароплаві, вона дуже подружила з нашими жінками. З Брухою і з Тайбл була душа в душу. Від них ми довідалися, що Лея самотня, не має нікого в Америці. Змалку вона працює. Збила трохи грошей і їде до Америки. Лея не може більше жити в Чуднові. Там убили її тата під час погрому. А мати з горя померла. Лишилась вона сама-самісінька. Добрі люди зглянулись на неї, навчили працювати. Вона шиє, строчить, гаптує, гладить. "Золоті руки" — каже про неї мама. Всі впевнені, що в Америці її озолотять за таку роботу. І нареченого вона собі знайде найкращого. Лея опускає очі долу і червоніє, як мак... Біда тільки, що в неї нікого немає в Америці, хто б зустрів її і взяв до себе.

І ось знайшовся на "Принці Альберті" парубок, Лейзер Бах. Він столяр, їде до свого дядька в Чікаго. Лейзер потворний з вигляду: рудий, з товстими подвійними губами, але я люблю його за його пісні. Він дуже гарно співає єврейських пісень.

Вирішили: оскільки Лейзер має дядька, який зустріне його, а Лея не має нікого, то нехай він, Лейзер Бах, скаже, що Лея його наречена... Цілком зрозуміло, що ця вигадка йде від того єврея, якого ми прозиваємо "битим птахом". І так усе й відбулося. Під час допиту він — наречений, вона — наречена. Здається, все гаразд? Виявляється, що на Еліс-Айленд такі хитрощі не проходять. Якщо це наречені, треба справити весілля. Лея гірко плаче. її заспокоюють:

— Що тебе обходить, дурненька? Приїдеш на місце, він тобі дасть розлуку, і ти знову та сама Лея, що раніше...

Та вона боїться: а що, коли Лейзер не схоче? Але ж коли повернуть назад, хіба краще? Одним словом, маємо весілля. Сумне весілля, без музик, хоч з рабином, із синагогальним служкою і з слізьми. Сльози без кінця й краю. Море сліз!

Добре тільки одній людині. Знаєте кому? Гайсинсько-му кравцеві. Він радіє, поглядаючи на нашого товариша Пиню. Він нічого вголос не каже, тільки прогулюється повз нас і гладить борідку, дивлячись на Пиню крізь окуляри. Проте Пиня хитріший за нього. Він уткнув кінчик носа в якусь книжку й нібито не помічає кравця. Йому начхати на гайсинського кравця.

8

Трохи свого горя, трохи чужих мук затьмарюють нам радість від думки про те, що ми вже в Америці. Ми стільки надивилися і наслухалися на Еліс-Айленд, що вже стомилися. Вся наша сім'я щільно збилася, притулившись одне до одного і дивилась на велике гомінке місто, що розляглося далеко перед нами.

Знаєте, який був у нас вигляд? Ми скидалися на отару овечок, що стоять, скупчившись, у полі пекучого літнього дня,

недалеко залізниці і поглядають здивовано, як повз них з гуркотом мчать вагони. Шкода, що не маю олівця і клаптика паперу, щоб змалювати нашу скупчену сім'ю і всіх інших замкнених на Еліс-Айленд емігрантів, як вони сидять на своїх клунках і розповідають одне одному про наболіле на серці. Інші сидять мовчки, дехто плаче, вмивається сльозами. Море сліз!

V. ОБОМА НОГАМИ НА ЗЕМЛІ 1

Якщо ви ніколи не їхали морем, ніколи не були десять днів і десять ночей на воді, якщо ви ніколи не були в полоні на Еліс-Айленд і не бачили нестерпних мук і страждань, не купалися в морі сліз і не видивлялися, щоб хтось прийшов вас рятувати,— якщо ви всього цього не зазнали на власній шкурі, то ніколи не знатимете, яка це насолода стояти обома ногами на землі. Коли б я не боявся мого брата Елі і не соромився людей, я б упав на землю і тричі перевернувся з ніг на голову і з голови на ноги, так легко, хороше і весело мені стало на серці, коли я відчув, що стою обома ногами на суходолі. Можете собі уявити, що навіть такий похмурий чоловік, як мій брат Еля, теж набрав іншого виразу обличчя. Потираючи руки, він звернувся до всіх нас:

— Виходить, ми вже в Америці?

— З божою поміччю, хай славиться його ім'я! — каже мама і дивиться на небо. Потім додає, глибоко зітхнувши:— Хто живий, той приїздить. Не приїздить тільки той, хто лежить у могилі...

Це вона має на увазі батька. Ніколи і ніде вона навіть на хвилинку не забуває батька.

2

Але найбільше і найдужче за всіх виявляє свою радість наш товариш Пиня. Він — боюсь сказати — зовсім збожеволів, просто з глузду зсунувся. Він став обличчям до моря, підняв праву руку й виголосив цілу промову:

— Слухайте ви, віслюки, негідники, п'янички, хулігани, погромники! Це ми вам повинні дякувати, що перебуваємо тепер у такій країні! Якби не ваші утиски, політика, погроми, ми б і не чули про Колумбуса, а Колумбус не відав би про нас!..

Хто зна, як довго і красномовно розводився б наш Пиня, якби пекар Йона не поклав йому руку на плече і не проказав:

— Пиню! Господь з тобою! До кого ти говориш? До каміння? Ходімо! Ми спізнимось на "фері". Чи ти хочеш заночувати на Еліс-Айленд?

Ми беремо наші клунки і подаємося до "фері".

3

Це тільки так говориться. Не скоро ми посідали у той "фері". Ви забули, що у нас є халепа — мій товариш Мендл. Його не випускають. А без нього ми не можемо рушити з місця. Мама каже, що не матиме спокою в Америці, якщо, крий боже, сиротину повернуть назад бозна-куди. Щастя, що ми знайшли на Еліс-Айленд "Товариство гостинності". Це товариство має на Еліс-Айленд свого представника. Дуже порядна людина, дуже лагідна. Цього представника нам показали. Ми йому розповіли всю правду, все, що сталося з нашим Мендлом. Певна річ, що говорили всі разом.

Представник нас зупинив і запропонував вибрати з-поміж нас одного промовця. Після тривалих суперечок вирішено, що

розповідатиме Бруха, дружина мого брата Елі. Чому саме Бруха? Бо чоловіки, Еля і Пиня, не можуть спокійно слухати, коли один з них говорить, і не встряти в розмову. Щоправда, добре говорить мама, але трохи забагато. Тобто вона неодмінно мусить розпочати аж від прадіда. Як ми мали тата, що звався Пейся, і як він був кантором. Потім як він, боронь боже вас, захворів... і так далі, і так далі. Той не хоче вислухати до кінця. А моя братова Бруха кінчає все швидко. "Раз-два — і ставте могорич!" — як каже палітурник Мойше.

Тільки тоді, коли Бруха стисло переказала Мендлову пригоду, представник "Товариства гостинності" взявся до роботи. Він кудись побіг, повернувся і знову побіг. Нарешті, привели хлопця.

4

А коли хлопця, тобто Мендла, привели, представник "Товариства гостинності" взяв його за вухо і виголосив цілу проповідь:

— Отож пам'ятай, парубче, ми ручимось за тебе, що будеш гарно поводитись. Два роки поспіль ти в нашому розпорядженні... Ми наглядатимемо за тобою. Коли погано поводитимешся, тебе вишлють туди, звідки ти прибув!..

Потім представник записав його ім'я та імена всіх нас, наших друзів і знайомих, а також їхні адреси. І ось ми — вільні. Ми можемо йти, куди нам заманеться, і робити, що нам заманеться.

Може, гадаєте, що це зворушило Мендла? Нічого подібного. Мій товариш Мендл такий, що на нього ніщо не впливає. За те я і люблю його. Як пригадаю мого товариша Мендла, ким він був і

ким став згодом, через кілька років,— то це таки просто диво. Але до того ще далеко. Поки що ми на "фері".

"Фері" — це такий пароплав, щось подібне до порона, на якому можна переїжджати з кіньми, підводами і з усяким манаттям. "Фері" досить широкий і довгий, і я з моїм товаришем Мендлом, взявшись за руки, прогулюємося на ньому вздовж і впоперек.

Перші хвилини мама була затуркана нашими сватами і нашими знайомими. Всі гомоніли, розпитували одне в одного про життя-буття. Трохи згодом вона схаменулася, що нас немає, і зчинила галас. Мама була цілком упевнена, що ми впали у воду і потонули. А ми, як виявилося, помітивши сходи, вилізли на другий поверх "фері" і звідти побачили страхітливо високу, велику залізну постать якоїсь жінки, схожої на мамку.

Ми не встигли навіть розглянути гаразд цю постать, як почули мамин лемент і побачили перед собою мого брата Елю. Він осатанів від переляку, який ми нагнали на всіх своїм зникненням. Еля добре всипав би нам за такі витівки, але нам пощастило — моя братова Бруха раптом відчула себе не гаразд і несамовито заверещала:

— Ой свекрухо, мені погано!

Вона вже хотіла почати свої витребеньки, як тоді на морі. Але дай боже здоров'я гайсинському кравцеві (він не відходить од нас ні на хвилину). Він напався на Бруху і почав їй вичитувати:

— Така, нівроку, особа, як ви, мусить знати, чим відрізняється море од маленької річечки. Фе, соромно вам!..

Бруха виправдовується: вона не знала, що це річка, гадала, що ми вже знову на морі. Хіба вона винна?..

Пиня Каже, що, на його думку, навіть по запаху можна пізнати, де море, а де річка. Море, каже він, пахне рибою, а в річці риби немає. Тоді гайсинський кравець запитує: звідки це випливає? Пиня йому відповідає, що він розмовляє не з ним і що взагалі він не любить заводити балачок з кравцями. Тут уже втручається палітурник Мойше, Лесин чоловік. Він зауважує Пині, що тут Америка, а не Росія. Америка, каже він, це країна кравців. В Америці, каже він, кравець така ж велика персона, як у нас найза-можніший хазяїн, а може, ще й більше. Тут, в Америці, каже він, кравці мають свою "юнію". Юнія це майже те саме, що у нас цех. Але тутешня юнія, каже він, це зовсім не те, що наш цех...

— Ми, пекарі, теж маємо нашу юнію,— встряє пекар Йона.— Наша пекарська юнія, можливо, така ж завбільшки, як і кравецька.

— Далеко куцому до зайця! — перебиває його палітурник Мойше.

І починається суперечка, чия юнія більша.

— Ще кілька хвилин — і ми в Нью-Йорку,— каже Пиня Елі, щоб припинити балачку про юнії, яка всім нам уже обридла...

Ми вдивляємося в місто, що росте перед нашими очима і щохвилини стає ближчим. Ах! Яке це місто! Ах! Які високі будинки! Церкви, а не будинки! А вікна! Тисячі вікон!.. Якби ж то я мав олівця з аркушем паперу!

Трррах-тарарах-тах-тах-тах! Тах! Дзінь-дзінь-дзінь-глінь-глон! У-гаї У-га! У-га! Ду-ду-ду-ду-ду! Ай-ай-ай-ай-ай! Далі знову: трррах-тарарах-тах-тах-тах 1 І раптом чути хрипке вищання недорізаної свині: ку-ві! ку-ві! ку-ві!..

Отакі звуки й репетування ми почули в першу хвилину, коли прибули до Нью-Йорка. Під час нашого перебування на воді ми були всі спокійні. А тут, тільки-но відчули, Що вже стоїмо обома ногами на землі, у справжній Америці, нас пойняли страх, паніка і розгубленість.

Мов сполохана квочка, яка, захищаючи своїх курчат, розгорнула крила, б'є дзьобом, квокче, сокоче, грізно нападає на кривдника,— отак і мама простягла обидві руки і за/волала:

— Мотл, Мендл, Еля, Бруха, Пиня, Тайбл! Де ви? Сюди йдіть!..

— Господь з вами, свекрухо! Чого ви галасуєте? — каже їй Бруха, а мій брат Еля додає:

— Кінчиться тим, що через твій крик і твоє лементування нас вишлють з Америки!..

— На Миколи та й ніколи! — вигукує наш товариш Пиня і зсуває капелюх на маківку, а обидві руки засовує в кишені.— Чорта пухлого!

Тиск людей був дуже великий. З нашим товаришем Пи-нею мало не сталося те саме, що колись по приїзді до Лондона. Тобто ще хвилина — і він лежав би зім'ятий, розчавлений на вулиці. Цього разу він відбувся тільки стусаном у бік. Але цей стусан був такий міцний, що капелюх злетів йому з голови і, підхоплений вітром, відкотився кудись убік. Це забрало у нас

кілька зайвих хвилин, і ми спізнилися на "кар" (так у них зветься трамвай). Пині до вподоби слово кар, бо воно коротше. Проте нам не довелося довго чекати. Одразу наблизився новий трамвай, і ми всі разом з пакунками влізли в нього і захопили всі вільні місця. Ми їдемо до міста.

— Слава тобі, господи! Здихалися причепи, отого гайсинського кравця,— радіє наш товариш Пиня.

А мій брат Еля каже йому:

— Зажди, не радій. Ми, можливо, ще не раз зустрінемося з ним у Нью-Йорку...

VI. НА НЬЮ-ЙОРКСЬКІЙ ВУЛИЦІ

1

В'їзд до Нью-Йорка страшний! Сама по собі їзда не така жахлива, як пересідання з вагона до вагона. Тільки-но, здається, сіли,— і вже ви летите, як орли, у височині довгим вузьким мостом,— в'язи скрутити можна! Це тут називається "елівейтор". Може, гадаєте, що це вже кінець? Заждіть трохи. Вилазите з елівейтора, пересідаєте в інший вагон, спускаєтесь вниз, як у льох, і уже мчите під землею так швидко, що аж мигтить в очах. Це тут називається "цобгей". Чому цобгей? Мій брат Еля доводить, що у нас кажуть "цобгей", коли поганяють волів.

Наш товариш Пиня страшенно сміється з нього.

— Порівняв підземну залізницю з волами! — каже він.— Воли ледве пересувають ноги, а тут летимо, як на крилах.

— На те і Америка, щоб усе літало...— відповідає Еля. Але тут встряє в розмову моя братова Бруха і каже,

що ця сама Америка була б набагато кращою, якби тут не так літали. Вона присягається, що ніколи більше не їздитиме. Годі! Ні на елівейторі, ні на цобгеї, хоч би її озолотили! Вона вже краще ходитиме пішки, ніж отак, ні сіло ні пало, злітати над хмарами або мчати під землею.

— Не піднімай мене і не кидай!..— додає вона. Дивна жінка моя братова. Я б, навпаки, з радістю їздив

елівейтором і цобгеєм цілий день і цілу ніч. Мій товариш Мендл — так само.

2

Здається, ми вже побували скрізь на світі. Здається, вже досить надивилися на трамваї і у Львові, і в Кракові, і у Відні, і в Антверпені, і в Лондоні. Але такої тисняви, метушні і штовханини, як отут, у цьому пеклі, ми ще ніде не бачили! Голці ніде впасти. Один виходить, другий заходить. Сісти нема де, доводиться стояти. Щоб не впасти, треба чіплятися за кільце. Тут це зветься "висіти на стро-ці". Руки німіють. А коли, дасть бог, і звільниться місце — на нього багато охочих. Нарешті на превелику силу захоплюєш місце. Оглянешся, а ти сидиш між двома чорними. Негр і негритянка. У них дуже товсті губи, великі білі зуби і білі нігті. Вони сидять і щось жують, ремиґають, як воли.

Тільки згодом я довідався, що ця жуйка зветься у них "чуїнгам". Це така цукерка з гуми. її беруть у рот і жу-іоть. Ковтати її не можна. Торгують ними маленькі хлопчики, старі дідусі й каліки, і добре заробляють.

Наш товариш Пиня, якщо пам'ятаєте, великий ласун. Він любить солодощі. От і допався до цих цукерок і помаленьку з'їв цілий коробок. Кінчилося тим, що Ппня мало не отруївся. Лікарі випомпували з нього через горло усі чуїнгами і врятували від неминучої смерті.

Але я забігаю наперед. Повертаємось назад до нашого в'їзду у Нью-Йорк.

3

Увесь час, поки ми їздили на елівейторі і на цобгеї, наші чоловіки й жінки без упину розмовляли. Я кажу розмовляли, але то неправда. Як можна говорити в елівейторі або в цобгеї, коли від шуму, гамору, гуркоту коліс і скреготу рейок та деренчання шибок можна оглухнути. Ви самі не чуєте свого голосу, ви мусите кричати одне одному на вухо, як говорите з глухим. Наші аж охрипли від крику. Мама вже кілька разів благала Песю:

— Песінько, серденько, любонько! Залишимо це на пізніше!..

Але, промовчавши хвилинку, вони знову починають кричати на всі заводи. Бо ж це живі люди, добрі приятелі, колишні сусіди. Як же можна стриматись і не розповісти все якнайдокладніше? Адже стільки часу пе бачились. А поговорити є про що, і так багато! Так багато!

4

Наговорившись і накричавшись про сторонні речі, перевели розмову на те, куди заїхати і в кого зупинитися. Після довгої дискусії та суперечок вирішено, що мама, я і наш товариш Пиня

з його дружиною Тайбл зупинимось у нашої сусідки товстої Песі. А Еля з його жінкою Брухою заїдуть до тестя і тещі, до пекаря Йони і пекарихи Риви. Ну, а Мендл? Песя каже, що Мендла вона бере до себе. Але пекариха Рива каже, що ні. У Песі, каже вона, є, нівроку, і без нього багато їдців. Це ображає Песю. Вона каже, що немає зайвих зубів у роті і зайвих дітей у матері.

— Стривай! Спитаймо у самого іменинника! — каже палітурник Мойше і запитує у Мендла: куди він хоче піти — до нього чи до пекаря? Мендл відповідає, що хоче бути там, де його товариш Мотл. Я був певний, що Мендл інакше не міг відповісти.

8

—• От уже скоро. Ще одна "стейпш" і "стан"! — каже пекар Йона уже по-американськи. Ми не розуміємо його американських слів, і він нам пояснює, що "стейпш" — це станція, а "етап" — зупинка.

— Свате! Відколи ви навчилися балакати тутешньою мовою? — запитує в нього мама, а пекариха Рива відповідає замість чоловіка:

— Ручуся вам, свахо, що не промине тижня, як ви теж почнете розмовляти тутешньою мовою. Бо коли вийдете на стріт, тобто на вулицю, і запитаєте: "Де тут м'ясник?" — то можете м'ясничити цілий день — ніхто вам не відповість.

Мати запитує:

— А як же слід сказати?

Тут уже відповідає товста Песя:

— Ви повинні сказати "бучер".

— Не діждуть вони цього! — встряє моя братова Бруха.— Нехай навіть попухнуть, а я говоритиму м'ясник, м'ясник, і тільки м'ясник;!

6

Нараз зупинилися. Наш сват пекар Йона підхопив свою пекариху Риву, і мого брата Елю, та мою братову Бруху, і всі вони кинулися до виходу. Мама теж підвелася. Вона хотіла провести своїх дітей, попрощатися з ними. Пиня і собі підвівся — попрощатися з своїм товаришем Елею, а за одним разом домовитися з ним, де вони побачаться. Але де там, куди там! Не встигли оглянутись, а вже пекар Йона, його жінка, мій брат і Бруха на тротуарі. Кондуктор зачинив двері, вагон рвонувся вперед.

Нашого Пиню, який стояв замислений і збентежений, зненацька хитнуло, і він не втримався на ногах. За хвилину він уже лежав на колінах негритянки. Вона відштовхнула його від себе обома руками так, що він полетів на другий край лави, а його капелюх покотився до дверей. Мало того, знявся регіт.

Увесь вагон реготав. Я і мій товариш Мендл теж сміялися. Нам влетіло від мами і Пининої дружини Тайбл за тех що ми сміємося. Ану спробуйте утриматись і не сміятися!

7

Всьому на світі настає кінець. Настав кінець і нашому в'їздові до Нью-Йорка. Ми вже на вулиці. Якби я не знав, що ми в Америці, я був би певний, що ми в Бродах чи у Львові. Ті самі євреї, ті самі жінки, той самий гармидер, те саме сміття, що й

там. Хіба що лемент і шарварок тут набагато більші. І галас дужчий та гучніший. Будинки теж вищі. Набагато вищі. Шість поверхів — тут за іграшку. Є будинки на дванадцять поверхів, і на двадцять, і на тридцять, і на сорок. І ще вище. Але про це пізніше.

Поки що ми всі з нашими клунками на стріті. Ми повинні ще трохи пройти пішки. І ми йдемо. Попереду дріботить короткими ніжками палітурник Мойше, за ним іде його дружина товста Песя, Ледве ноги тягне, така вона товста і важка. За Песею йде Пиня з його Тайбл. Дивитися на те, як ходить Пиня, можна кишки порвати від реготу. Пиня пританцьовує довгими тонкими ногами, що чіпляються одна за одну. Одна холоша спущена, друга закатана. Капелюх на маківці. Галстук зсунувся мало не на спину. Чудна постать, яка так і проситься на папір.

Я і мій товариш Мендл ідемо позаду всіх. Ми зупиняємось мало не перед кожною вітриною. Нам подобається, що тут багато написів єврейською мовою і красується багато єврейських речей: молитовники, лапсердаки, ярмулки, маца. Чи бачили ви таке? Тільки початок зими, а вже є маца! З усього видно: єврейське місто. Але нам не дають надовго зупинятися. Мама гукає, щоб ми йшли швидше, і ми мусимо йти.

8

Хто не бував на нью-йоркських вулицях — той нічого цікавого не бачив. Кого тільки не зустрінете тут? Чоловіки торгують. Жінки сидять і балакають. Малі діти сплять у колясках. Всі коляски мають один вигляд. Тут же на вулиці немовлят годують молоком з маленьких пляшечок. Більші діти граються в різноманітні ігри — ґудзиками, коліщатами, м'ячами, візочками, санчатами, катаються на "скейте". Це така штука на чотирьох коліщатах, прив'язана до ніг. Діти їздять на них.

Можна оглухнути від галасу, що його здіймають діти на вулиці. Вулиця належить дітям. Ніхто не насмілиться їх звідси прогнати. Взагалі Америка — країна, створена для дітей. Через те я й люблю цю країну. Ану нехай хто спробує мене зачепити пальцем! Мій брат Еля відчув це на своїй шкурі. Він уже десятому закаже. Ось як це сталося:

Одного разу я з Мендлом були на вулиці і грали в "че-кес". Це така гра з кругленькими дерев'яними ґудзиками, якими стріляють. І от коли ми захопилися цією грою, прийшов мій брат Еля і за старою звичкою схопив мене за ухо однією рукою, а другою збирався затопити мені ляпаса. Аж тут, неначе з-під землі, з'явився хлопчина, високий такий гомила. Він підбіг до мого брата і вирвав мене з його рук. Потім закачав рукави і сказав щось Елі по-американськи. Але ж мій брат Еля не розуміє англійської мови. Тоді гомила підніс йому під носа великий кулак.

Зібрався натовп. Мій брат почав виправдовуватися єврейською мовою, що він доводиться мені братом, отож має право навчати мене розуму. Але ті, що позбігалися, пояснили йому, що в Америці такого не дозволяють: брат чи не брат, а бити маленьких тут заборонено.

Ну, хіба можна не любити таку країну?

9

Тим часом я забалакався і зовсім забув, що ми вже прибули на місце, тобто до нашої сусідки товстої Песі та її чоловіка палітурника Мойше. Зайшовши до хatHj ми нікого з їхньої галайстри не застали. Оглядаюсь на всі боки. Шукаю очима свого давнього товариша Вашті. Немає Вашті, ні будь-кого іншого... Де вони всі поділися? Ось зараз почуєте.

VII. ГАЛАЙСТРА НА РОБОТІ 1

Я вам уже розповідав, що ми, прийшовши до нашої сусідки товстої Песі з її чоловіком палітурником Мойше, не застали вдома нікого з їхньої галайстри. У чім річ? Уся галайстра на роботі. Але перше ніж розповісти вам, яку роботу має кожен з них, мені треба раніше описати вам, у яких розкошах дозволяє собі жити палітурник в Америці. По-перше, квартира. У нашому містечку товста Песя навіть боялася б залізти так високо. А тут ідеш та йдеш сходами — мало не сто сходинок налічиш, поки дочалапаєш до цієї розкішної квартири. Кімнат і альтанок безліч. Тут вони звуться "румс". У кожній кімнаті — ліжка з ковдрами і фіраночки на вікнах. А одну з кімнат звуть "кічен", по-нашому це кухня. Але печі тут немає. Стоїть залізна плита з дірками для варки, а вода ллється прямо з стіни — холодна і гаряча — скільки хочете. Треба тільки крутнути кран, і все.

2

Згодом, коли мій брат Еля і його дружина Бруха прийшли нас провідати, спитати, що поробляємо, Пиня взяв Елю за руку, завів до кухні, показав йому обидва крани з водою і запитав:

— Що ти скажеш про Колумбуса? Хіба ж мій брат Еля промовчить?

— Тепер ти вже цілком за Колумбуса, а що ти говорив раніше, коли ми були на Еліс-Айленді? — сказав він.

Пиня почав виправдовуватися, що Еліс-Айленд не належить до Америки. Еліс-Айленд, каже він, лежить на кордоні між Америкою та іншими країнами. Проте мій брат Еля твердить, що нічого подібного. Вони засперечалися, як завжди, аж поки

втрутилася Бруха і сказала, що вони обидва нічогісінько не тямлять, а тому їхня суперечка не варта щербатої копійки.

Але я почав розповідати про квартиру палітурника Мойше, а перескочив на зовсім інші речі. Прошу не гніватись — повертаюсь до нашої сусідки товстої Песі та до її діточок — до галайстри.

3

Нашому Мойше і нашій Песі ніколи навіть не снилося, що вони житимуть у такій розкішній квартирі, з такою безліччю кімнат. Геть на все у них окрема кімната. Кімната до спання зветься "бедрум", окрема кімната для їди, яка зветься "дайнінгрум". Чому "дайнінгрум"? — ламають собі голови Еля й Пиня і не можуть ніяк зрозуміти походження цього слова.

— Навіщо вам даремно морочити собі голови,— встряє палітурник Мойше.— Головне те, що я, хвалити бога, хазяїн у Нью-Йорку, а діти мої працюють, і ми, з божою поміччю, добре заробляємо в Америці...

Дивлюся на палітурника Мойше і думаю: "Владико небесний, як людина міняється! Удома ніхто ніколи не чув навіть слова від нього. Скрізь і завжди була Песя. Він знав тільки варити піспу і оправляти книжки, а тут став мовби на голову вищий". Та й чого тут дивуватися? Людина не має ніяких турбот. Усі діти працюють і приносять гроші. Я вам перелічу всіх поіменно, розповім яку

роботу кожен виконує і скільки заробляє. Мама заздрить нашій сусідці Песі, що господь обдарував її, нівроку, стількома дітьми.

4

Старший хлопець прозивався вдома Колодою. Тут він зветься Сем. Чому Сем? Не знаю. Знаю тільки, що він уже заробляє. Він улаштувався у "Пейпер-бакс-фекторі". Ви ж, певно, не знаєте, з чим це їдять? Тому мушу вам пояснити, що це фабрика, на якій виробляють картонні коробки. Не думайте, що це така вже важка робота.

Зрештою, Сем ще не робить коробок. Він їх тільки розносить. Бере в кожну руку десять дюжин коробок і мчить з ними вузькими вуличками між трамваями та автомобілями. Треба пильнувати, щоб коробки, крий боже, не пом'ялися. Він одержує за це два з половиною долари на тиждень і сподівається на підвищення платні. Дуже можливо, що з часом матиме три долари на тиждень. Це поки що. А згодом бос (хазяїн тут зветься "бос") обіцяє, що навчить його клеїти коробки. Бос каже йому: "Будь тільки гуд-бой, і все буде ол райт". Нашою мовою це означає: "Будь добрим хлопцем, матимеш на цукерки".

в

Другий хлопець, що колись прозивався Велвл-Кіт, а тепер уже зветься Віллі, теж "делівер-бой", тобто хлопець на побігеньках. Він працює в бакалійній крамниці. Тут уже трошки важча робота. Доводиться вставати вдосвіта, коли ще сам бог спить. Треба насамперед розсортувати і запакувати всі замовлення. Потім рознести пакунки покупцям. У пакунках є булочки, масло, сир, яйця, цукор, молоко, сметана. Мусиш здиратися на кількасот східців, аж під самий дах. І це треба виконати швидко, одним духом, бо Віллі повинен ще повернутися в крамницю, підмести, прибрати і виконати інші подібні роботи.

І так аж до півдня. Опівдні він вільний. Одержує Віллі небагато. Тільки п'ятнадцять центів на день. Щодня, крім п'ятниці. У п'ятницю він одержує цілу чверть долара і халу на суботу.

Те, що я вам розповів, стосується старших хлопців. Молодшим уранці не дозволяють працювати. Бо тут, в Америці, малі діти повинні вчитися, ходити до школи. А як ні, робиться щось страшне. Навчають тут безкоштовно, та ще й підручники дають. Коли наш товариш Пиня почув про це, він аж підстрибнув від захоплення. Пиня пригадав, як удома він не мав де вчитися і не міг ходити до гімназії. А тут, в Америці, тягнуть до школи силоміць, Інакше треба платити штраф...

Але оскільки в школі навчаються тільки півдня, можна У ДРУгу половину щось робити і заробити кілька доларів. Менпгі діти Песі так і роблять. Один, той якого прозивають Чорногуз, працює в аптеці. Він миє пляшки, ходить до пошти по марки і одержує за свою роботу, тільки за половину дня, долар з чвертю на тиждень.

— Придасться,— каже палітурник Мойше і забирає у нього гроші.

7

Файтл-Петелеле — тут він уже прозивається Філіпп — теж півдня відвідує школу, а в другу половину продає газети. Тут газети звуться "пейперс". Він бігає по Іст-Бродвею — така вулиця — і вигукує: "Пейперс! Пейперс!" Хлопчик заробляє на цьому від сорока до п'ятдесяти центів на день, а часом навіть більше. Певна річ, що це теж іде в гаман батькові. Всі заробляють, а палітурник їх утримує.

8

Усі заробляють. Навіть мій товариш Гершл, той що з ґулею на лобі, якого прозивають Вашті. Тут він уже зветься не Вашті і не Гершл, а Геррі, і вчиться в школі. Другу половину дня після школи він стоїть коло рундучка на Рівінгтон-стріт у однієї знайомої жінки з нашого містечка і допомагає їй торгувати рисом, крупами, пшоном, горохом, бобами, горіхами, ізюмом, мигдалем, фігами, ріжками, солоними огірками. Роботи у Геррі небагато. Він тільки повинен наглядати, щоб ніхто нічого не поцупив.

Бо коли єврейка приходить розпитати про крупу, вона тим часом кидає в рота ізюминку, чи мигдаль, чи фігу. Зате він сам частенько ласує солоденьким. Вашті, чи Геррі, мені не брехатиме. Він признався, що одного разу так нахапався того ізюму, що потім у нього три дні болів живіт. За цю свою роботу Вашті нічого не одержує. Хіба що йому перепадає часом, коли допомагає покупцям віднести куплене. Він одержує за це пенні чи два. А часом нікеля — п'ять центів. У нас це зветься "на чай". Тут кажуть "тіп". Це йому дає на тиждень щось із долар. Удома Вашті ніколи копійки не бачив навіть уві сні. Хіба що на свято пурім *. Але ж пурім буває один раз на рік, а тут у нього овято щодня. Щодня він добре заробляє.

— Колумбусе! Ти вартий того, щоб тебе озолотили! — сказав наш товариш Пиня, коли одного разу, йдучи повз Рівінгтон-стріт, побачив Вашті за рундучком. Пиня купив у нього на три центи ріжків і один цент подарував Вашті "на чайок".

9

А сам палітурник Мойше теж не сидить склавши руки. Тепер він не займається палітурництвом, як удома. Бо тут, в

Америці, каже він, треба до цієї роботи мати грубий шмат грошей, щоб найняти приміщення, купити інструмент і завести знайомство. А бути попихачем в іншого, тобто піти служити, каже він,— то літа його вже не ті. Йому дали пораду — серед своїх не пропадеш! — щоб він взяв в оренду книжковий рундучок на Есекс-стріт, і тоді матиме добрий заробіток.

Нашому товаришеві Пині це дуже сподобалось. Він каже, що сам ладен був би мати таку роботу. А подобається вона йому через те, каже він, що коло чого пораєшся, тим і замазуєшся. Пиня любить книжки, як риба воду. Він як допадеться до книжки, як уткнеться в неї носом — його й не відірвеш.

10

Навіть наш сват пекар Йона теж не займається своєю колишньою роботою. Чому? З тієї ж самої причини. Щоб відкрити пекарню, треба, каже він, мати скарби Ротшільда.

Та ще до того треба належати до "юнії". Він же для цього, каже, вже занадто старий. А піти працювати до чужих, не будучи членом "юнії", Йона боїться, бо коли почнеться страйк,— а це трапляється в Америці щодня,— йому ще голову розіб'ють.

Що ж робити? Таки погано.

Йому порадили хліб і калачі таки не пекти. Але що ж? Книші! Домашні книші. З сиром чи з капустою. І що ви думаєте — нашому сватові добре ведеться. Зовсім непогано. Його книші зажили слави на Іст-сайді. Коли ви йтимете по Есекс-стріт і побачите у великій вітрині напис отакенними літерами по-єврейськи: "Тут продають домашні книші",— то знайте, що це наш сват, тесть мого брата Елі, пекар Йона. А коли побачите на

цьому ж стріті, якраз навпроти, теж єврейський напис і теж отакенними літерами: "Тут продають домашні книші",— то знайте, що це вже не наш сват пекар Йона. То його конкурент. Туди не ходіть. Ходіть тільки до нашого свата, до тестя мого брата Елі. Маєте прикмету: коли зайдете, ви одразу пізнаєте нашого свата — він сердитий. А якщо не впізнаєте його, то впізнаєте нашу сваху — пекариху Риву. У неї велике підборіддя і корали на шиї. Мою братову Вруху ви теж напевне впізнаєте. У неї великі ноги. А ще крутиться там її маленька сестричка, ряба дівчинка з кісками. Вона зветься Алта і колись її ладили мені в наречені. Але про неї поговоримо іншим разом.

VIII. МИ ШУКАЄМО, ЧИМ ЗАЙНЯТИСЯ

1

Нам нема чого скаржитись. Нас дуже радо зустріли як шановних гостей у нашої сусідки товстої Песі та в її чоловіка палітурника Мойше. Нам тут зовсім непогано. І досить весело. А надто в неділю, коли вся гал айстра вільна. Тоді все йде ходором. Ми збираємося гуртом — уся Песина малеча, і мій товариш Мендл теж з нами,— і вирушаємо до театру. То я маю на увазі кінематограф. Квиток на кожного коштує один нікель, а чудес ви бачите стільки, що голова йде обертом! Якби я був царевим сином або внуком Джейкоба Шіфа *, я б цілі дні і цілі ночі проводив у кінематографі. Я б ніколи не вилазив звідти.

Мій товариш Мендл — так само. Та й Вашті, який тепер уже зветься Геррі,— також. Але підіть поговоріть з моїм братом Елею — він вам скаже, що це недоумство. То дурниці, каже він, то для дітей.

Постає питання: якщо це для дітей, чому ж так поривається туди наш товариш Пиня? І його жінка Тайбл? І моя братова Бруха?

Мій брат Еля має на все відповідь. Жінки, каже він, хмають стільки ж розуму, що й діти. А Пиня, каже він, поривається туди йому, Елі, на злість. Однак це кінчилося тим, що Еля одного разу в неділю теж пішов з нами. Відтоді він не проминає жодної неділі і ходить до кінематографа. Ми всі ходимо туди: молоді й старі, малі й дорослі. Навіть Песя, Мойше і наші свати — геть-чисто всі. Тільки мама не ходить.

— Мій чоловік,— каже вона,— лежатиме в могилі, а я ходитиму по тіятрах. Не діждуть цього мої вороги!..

2

Нам живеться непогано у наших сусідів. Зовсім таки непогано. Але то не діло довго засиджуватися в гостях. Треба подумати про майбутнє, пошукати, чим зайнятися. В Америці кожен повинен заробляти. Так каже мій брат Еля. Він ходить засмучений більш за всіх. Щодня приходить він до нас від свого свата пекаря Йони і сідає з мамою поговорити про майбутнє. Бруха теж сідає біля них. І наш товариш Пиня теж тут. Він, Пиня, має безліч планів та проектів. Але всі його плани нічого не варті. Тобто вони дуже добрі, але не подобаються моєму братові Елі. А якщо подобаються Елі, не до вподоби Брусі.

Пині, наприклад, спало на думку, щоб він, Еля, Бруха і Тайбл зробилися кравцями, тобто навчились шити на хмашині. Але Бруха каже, що не варто було задля такої гарної професії кидати домівку і важити життям на морі. Велике щастя — обернутися на старості літ на кравців. Еля відповідає їй на це, що не знає, що краще,— продавати книші на Есекс-стріті чи

шити на машині. Бруха спалахує, сповнюється люті за те, що Еля дорікає їй книшами, і натякає йому, що коли б не книші її тата на Есекс-стріті, ми б усі попухли з голоду...

3

Нашого товариша Пиню я люблю тільки за його мову. Коли він розпалиться, його насолода слухати. Вислухавши доводи всіх, він підхоплюється з місця, розмахує обома руками і виступає з такою промовою. Я пам'ятаю кожне слово. Ось що Пиня сказав:

— О! Ви темні дикі люди! Ви по вуха погрузли в старому побуті і звичках містечка. Але в Америці усе не так! Усі мільйонери та мільярдери в Америці замолоду працювали тяжко, голови не підводячи. Хто в майстерні, а хто на вулиці. Спитайте Рокфеллера, Карнегі, Моргана, Ван-дербільдта, ким вони були колись? Чи не підмітали вони вулиці? Чи не продавали газети? Чи не чистили чужі черевики за нікель? Чи от візьміть, приміром, автомобільного короля містера Форда — спитайте у нього, чи не був він колись шофером, візником? Або ж візьміть зовсім великих людей, наприклад, таких, як Вашінгтон, Лінкольн, Рузвельт,— хіба вони народилися великими людьми, президентами? Чи навіть теперішній президент Вільсон, хай не ображається,— хіба він не був простим учителем?..

4

Цього мій брат Еля вже не може стерпіти. Він перебиває нашого товариша Пиню:

— Е, Пиню, ти вже варнякаєш казна-що! Ти не забувай, що тепер Вільсон цар...

Але Пиня висміяв мого брата Елю:

— Ха-ха-ха! Цар! Який цар? Де там цар? Немає в Америці ніяких царів. Це вільна країна, демократичеська!..

— Менше з тим, коли не цар, то президент. Яка тут різниця? — виправдовується Еля.

Але Пиня відрубує:

— То велика різниця. Від президента до царя така ж відстань, як від неба до землі! Цар це спадково, а президента обирають. Коли схочемо — Вільсон президент ще на чотири роки, а не схочемо — він знову вчитель. А це ти знаєш, що через кілька років я теж можу стати президентом?

— Ти? Президентом?

— Я — президентом!..

Відколи знаю мого брата Елю, я ще ніколи не чув, щоб він так сміявся, як оце тепер. Мій брат Еля, це вам відомо, взагалі людина засмучена, похмура. Рідко коли він усміхнеться. А як і засміється, то теж кривлячи губи. Цього разу на нього напав такий сміх, що мама перелякалася за нього. Однак було ж таки чого сміятися. Треба тільки глянути на нашого товариша Пиню, як він тримає руки в кишенях вузьких штанів, що ледве обтягують ноги поверх нових великих американських черевиків; на його галстук, якого Тайбл щоразу йому поправляє, щоб висів акуратно, а він не слухається, хоч лусни; та на його твердий маленький американський капелюх, що не хоче триматися на місці, а головне — на його короткозорі очі та гачкуватий ніс, що зазирає в рота...

— Владико небесний! Оце буде колись президентом?! Спробуйте стриматись і не сміятися!

6

Насміявшися досхочу, мій брат Еля звертається до мами:

— Що ж, нас Пиня уже забезпечив. Ми всі підемо до майстерні і шитимемо спідниці на машині. А сам Пиня і поготів уже забезпечена людина — адже він, бог дасть, буде президентом. От тільки що робити з нашою малечею?

То він має на увазі мене і мого товариша Мендла. Він не може терпіти, що ми байдикуємо. Він страшенно гнівається, чого ми тиняємось на вулиці і граємо у м'яча чи в ґудзики. Одного разу він спробував взяти мене за вухо, але ви, мабуть, пам'ятаєте, що це йому боком вилізло? Якийсь гомила підніс йому кулак прямо під носа, щоб він знав, що в Америці дітей не можна бити.

— Якби ж то з вами був такий клопіт, як з дітьми! — озивається палітурник Мойше і цим натякає на те, що хоч ми і дуже гарні гості, але вже час самим щось робити, самим заробляти на шматок хліба.

А нам, гадаєте, приємно сидіти на чужих хлібах? Моя мама допомагає Песі на кухні. Вона пече, варить, пере білизну і прибирає. Жінка нашого товариша Пині Тайбл застеляє ліжка і підмітає кімнати. Сам Пиня допомагає палітурникові Мойше продавати на рундучку книжки. Хоч, правду кажучи, великої допомоги від Пині годі чекати. Бо Пиня як забачить книжки, то його не відірвеш. Він встромляє носа в книжку і забуває геть усе на світі. Це все ще було б півбіди, але він ще має звичку писати. Бог дав йому таке перо, з якого безперервно витікає

чорнило. Папір тут дешевий — дешевший за дірку з бублика,— то він сидить і шкрябає.

— Ти вчишся писати? — запитує Еля.

Але Пиня не відповідає. Він складає написане і ховає далеко-далеко в бічні кишені піджака. Від цього Пиня має вигляд розпухлого.

8

Ми, я і мій товариш Мендл, теж не сидимо склавши руки. Поки підшукаємо собі роботу, ми допомагаємо Песи-ній галайстрі де тільки можна. Я допомагаю старшому хлопцеві Колоді, якого тепер звуть Семом, розносити картонні коробки. А мій товариш Мендл крутиться у бакалійній крамниці біля Велвла, який тепер зветься Віллі, або допомагає продавати газети Файтлу, який тепер зветься Філіпп. За нашу роботу ми не одержуємо ніякої платні, крім того, що вони в неділю беруть нас своїм коштом до театру, чи то пак до кінематографа. А коли ми виходимо з кінематографа, вони нас частують морозивом, яке тут їдять з двома шматочками бісквіта або запивають содовою водою. Потім ми робимо прогулянку до парку. А парків у Нью-Йорку безліч, і скрізь вас пускають даром, без квитків. Чудова країна — Америка! Куди хочу — туди йду, що хочу — те роблю.

9

Якщо маю час, я заскакую до мого колишнього товариша Вашті, який зветься тепер Геррі. Але його хазяйка цим незадоволена. Вона помітила, що Ващті підсовує мені

та

"гасом ріжок або кілька родзинок чи мигдалю. Двох ласунів, каже вона, її рундучок не може видержати...

То я вже більш не ходжу до Вашті. Я чекаю, поки він прийде ввечері додому. Щоразу він приносить мені що-небудь у кишені поласувати. Помічає Бруха, що я щось жую, і розказує моєму братові Елі. Еля запитує, що я жую? Я відповідаю: "Чойнгом". Оте, що всі жують в Америці. А Бруха каже, що їй гидко дивитися на ту жуйку.

— А тобі не все одно? — дивується Еля.— Вважай, що то ремиґають корови...

Але Пиня не може спокійно слухати, коли американців порівнюють з коровами. Він каже:

— Ти береш народ, найперший, найбільший, найрозумніший і найвільніший народ у всьому світі і порівнюєш його, прости господи, з коровами! Скажи мені, будь ласка, що було б з нами, якби Колумбус, крий боже, не відкрив Америки?

— її відкрив би хтось інший! — відповідає просто і не замислюючись мій брат Еля.

Слава богу! Послухайте радісну новину — ми вже знайшли роботу. Більше нам уже не доведеться байдикувати і жити на чужих хлібах. Ми вже працюємо в майстерні. Тобто не я і не мій товариш Мендл. Нас не беруть. Ми ще надто юні. До майстерні ходять на роботу поки що двоє з нашої родини — мій брат Еля і наш товариш Пиня.

Що таке працювати в майстерні і як там працюють, я вам зараз розповім.

IX. МИ ПРАЦЮЄМО В МАЙСТЕРНІ 1

Як працюють у майстерні — не можу вам точно сказати. Я сам не знаю. Мене туди не пускають, бо я ще неповнолітній. Знаю тільки те, що чую від мого брата Елі і від нашого товариша Пині. Щовечора, повертаючись додому з майстерні, вони розказують дивовижні речі. Приходять вони змучені і голодні.

Сідаємо вечеряти. Тут це зветься "сапер". Бруха терпіти не може цього слова, як набожний єврей — свинину. Не може вона також слухати, коли кажуть "стакінгс". Ви ніколи не здогадаєтесь, що "стакінгс" — це... панчохи.

Або, приміром, як вам подобається слово "дішес"? Здається, каже Бруха, що "посуд" набагато краще. Або що може бути простіше від слова "ложки"? Ні, це їм не до смаку. По-їхньому ложка — це "спун". Недарма повторює Бруха приказку (вона має свої власні приказки): "Яка країна, така й мова..."

2

Мій брат Еля і наш товариш Пиня працюють у різних цехах. Один з них, вибачайте, кравець. Другий — прасувальник. Кравцеві не доводиться шити руками, він шиє на машині. Проте це теж треба вміти,— само по собі воно не шиється.

Звідки ж це взялося в мого брата Елі, коли наш тато, і наш дід, і наш прадід ніколи не були кравцями й машини ніколи у вічі не бачили? Ми походимо, каже мама, від самих канторів, рабинів і синагогальних служок. Тож погано! Але на те й Америка. В Америці нема такої роботи, яку б людина не могла виконувати. В Америці всього навчаються. Ось доказ — візьміть рабина. Адже бути рабином треба напевно вміти! Проте в Америці є рабини,— тут вони звуться "реверентами",— які

вдома були м'ясниками. Мій брат Еля познайомився тут з одним реверентом, якого кличуть на обрізання. Дома він був кравцем, та до того ще жіночим!

— Хіба це можливо?.. — запитує в нього Еля.

— Америка! — відповідає той.

3

Як мій брат навчився шити, питаєте? А як жіночий кравець зробився рабином? Еля, бідолаха, таки добре намучився, поки навчився. Йому давали рештки матерії, щоб він прошивав їх машиною. Він пройшовся кілька разів туди й сюди, і все стало "ол райт". Другого дня він уже шив. Сказати по правді, жалюгідне було це шиття. Але добре, що хоч так.

А от Пиня навіть і цього не міг досягти. Не тому, що лінувався. Воронь боже! Пиня піде навіть тачки з камінням тягати, аби тільки заробляти. Лихо в тому, що він короткозорий і все робить похапцем. Його теж посадили до машини, як мого брата Елю. Йому теж дали прострочити рештки матерії. Та з Пинею скоїлось нещастя. Тут це зветься "ексіденц". Наш товариш Пиня, хапаючись, зачепив овій піджак і пришив лівий рукав до матерії. Щастя, що не руку.

Ой і сміялися ж з нього! Цілий гурт Кравчуків узяв його на глум! "Грінгорн" прозвали вони його. Грінгорн — це "зелений". А "зеленим" прозивається той, хто нещодавно прибув до Америки і ще не знає, в які двері ткнутися. Грінгорн —— це образа, це гірше ніж злодій... Але це все було б, як каже Бруха, ще півлиха. Трапилось... Ось послухайте далі.

4

Саме в тій майстерні, де мій брат Еля працював на машині, а наш товариш Пиня теж навчався шити, перебував наш старий знайомий і Пинин ворог — гайсинський кравець.

Якщо пам'ятаєте, ми разом з гайсинським кравцем їхали на одному пароплаві — "Принці Альберті". Ви, мабуть, не забули й того, що гайсинський кравець був з нашим товаришем Пинею на ножах. Та от судилося так, що Пиня зустрівся з ним в одному цеху. Та ще як зустрівся! Гайсинський кравець був там великою персоною. Він не простий кравець, а закройщик. Він кроїть, а кравці шиють. Та йому цього мало. Він каже, що недовго буде морочитися з цим ділом і сподівається незабаром стати "дезейнером". Це вже дуже велике цабе. Дезейнером називається той, хто робить фасони. Дезейнер заробляє п'ятдесят доларів на тиждень, і сімдесят п'ять, і навіть усі сто.

Коли людині щастить, вона не знає, звідки це береться! Як каже Бруха:

— Одному бог дає все, а другому нічого...

5

Коли Пиня ввійшов у цех, він зустрівся з гайсинським кравцем. Той глянув на Пиню крізь окуляри, простяг йому руку і вигукнув:

— Хеллоу, лендсмен. Ай ду ю ду?

Це означає: "Доброго здоров'я, землячеі Як ся маєте?"

Дивиться на нього, не впізнаючи, наш товариш Пиня своїми короткозорими очима: "Хто такий цей блазень?" Лише коли той назвав йому пароплав "Принц Альберт", Пиня згадав, хто це

такий. І йому, каже він, завмерло серце в грудях! Здається, що такого зробив йому гайсинський кравець? Але він не може, каже Пиня, бачити цю пику. Коли б навіть йому сказали, що зароблятиме тут тисячу доларів за годину, він у цій майстерні і на хвилину не залишиться! А тут ще той "ексіденц" з пришитим рукавом.

6

Словом, Пиня вже не хоче бути краївцем. Він іде в іншу майстерню і наймається в прасувальники. Власне, поки що тільки в помічники. Коли добре навчиться, тоді піде все вгору і вгору... До чого він дійде?

— Не можна цього знати наперед,— каже Пиня.— Ніхто не знає, кому завтра поталанить. Ні Карнегі, ні Ван-дербільдт, ні Рокфеллер не знали, що вони з часом будуть тим, чим вони є зараз.

Тим часом Пиня ще добре поневіряється. І все через його звичку робити все похапцем. А до того ще його поганий зір. Він щодня приходить додому попечений.

Одного разу він повернувся додому з покаліченим носом. В чім річ? Він на роботі обпік собі носа. Як зустрілася праска з його носом? Пиня каже, що його ніс не ждав, поки праска наблизиться до нього. Ніс не полінувався і сам пішов до праски.

Як це сталося? Виявляється, Пиня шукав щось на столі, але, маючи поганий зір, нахилився до стола і наштовхнувся кінчиком носа прямо на розпечену праску.

— Невдаха коли навіть упаде в сніг, то й там наткнеться на камінь...

Думаю, що коли я вам і не скажу, чиї це слова, ви самі здогадаєтесь, що це сказала Бруха. їй за словом у кишеню не лізти!

Бруха незадоволена. Мама теж. Тайбл теж. Ви бачили коли-небудь, щоб жінки були задоволені? Вони оплакують нас, чоловіків, що ми змушені так тяжко працювати в Америці, щоб "робити долари". Це ж не жарт — працювати в майстернії О пів на сьому ранку вже треба бути на роботі. Годину забирав поїздка туди. А щось перекусити треба? А помолитись і поготів! Тепер підрахуйте, коли нам доводиться вставати? А спізнитись не можна навіть і на хвилинку. Бо коли спізнюєтесь, вам вираховують за кожних п'ять хвилин — півдня роботи. Як довідуються — спізнилися ви чи ні? На те й Америка. В Америці кожна майстерня має такого годинника. Коли приходите на роботу, ви насамперед підходите до годинника і натискуєте його. Тут він називається "клок". Слово "клок", каже мій брат Еля, походить від єврейського слова "глок" Дзвін дзвонить, каже Еля, і годинник теж дзвонить. Але тільки стінний годинник. Маєте доказ: кишеньковий годинник не дзвонить і зветься тут "ватч".

— Чому "ватч"? — запитую Елю.

— А як йому зватися?

— Ватчик.

— Чому "ватчик"? — запитує мене Еля.

— Тому що це годинничок. Так само як "бой" означає хлопець, а хлопчик — "бойчик"... А зовсім маленьке хлопча — "бойча"...

Еля сердиться і каже мені, що я навчився в нашого товариша Пині казати все наперекір. Щастя, що Пині немає при цьому. Був би Пиня, вони б засперечалися про слово "ватч" так, як вони сперечалися про слово "брек-фіш" — сніданок.

Еля сказав, що сніданок називається "брек-фіш" тому, що на "брек-фіш" їдять рибу або оселедці2.

— Якщо оселедці, чому ж не кажуть "брекгерінг"? 3 — спитав Пиня.

— Дурна твоя голова! — відповів Еля.— А оселедець хіба не риба?

Пиня почуває, що він битий, і каже:

1 Глок — дзвін (євр.).

2 Ф і ш — риба (євр.).

8 Г е р і н г — оселедець (евр.).

— Знаєш що, спитаймо в американського єврея! Вони не лінуються, зупиняють поголеного єврея посеред вулиці (це було в суботу) і запитують у нього:

— Вибачте, ви давно вже в Америці?

— Тридцять років,— відповідає той.— А що таке?

— Ми хочемо,— кажуть вони,— щоб ви пояснили нам, чому це у вас називають сніданок "брек-фіш"?

— Хто вам сказав, що сніданок — це "брек-фіш"?

— А як же?

— Брекфест! Брекфест! Брекфест! — кричить їм єврей тричі просто в обличчя і додає: — Зелені дикуни...

8

Боюсь, що в цій майстерні ми довго не вдержимось. Мій брат Еля каже, що робітникам допікає "форман". Кожна майстерня має формана — старшого наглядача. І не одного, кожен поверх має свого формана. На тому поверсі, де працює Еля, форман — великий катюга й душогуб. Він сам був колись кравцем, але вибився в люди і став фор-маном. Робітники кажуть, що він гірший від "боса". "Бос" — це староєврейське слово і походить від слова "ба-лабос" К Так каже Еля, а Пиня мусить промовчати, бо в староєврейській мові Еля більш компетентний. Все-таки канторів син...

Але вернімось до формана. В майстерні поширилась чутка, що форман пересуває стрілки годинника. Коли б ви не прийшли, ви спізнюєтесь. Що ви скажете про такого пройдисвіта?..

А наш товариш Пиня розповідає про свою майстерню ще гірші речі. їхній форман не дозволяє робітникам заглянути в газету. Читати газету під час роботи — життям ризикуєш! А про куріння — годі й казати! Навіть словом не можна перекинутись. В майстерні така тиша, каже він, що, якби не гуркіт машин, було б чути, як муха пролітає! І ще одна приємність у них в майстерні. Праски там гріють гасом. Тут кажуть не гас, а "гез", але воно смердить так само, як у нас гас. Але не можна казати

"гас". Треба казати "гез". Все навпаки. Якби у нас вдома це звалося "гез", то тут напевне казали б "гас".

1 Балабос — хазяїн (старовер.).

Словом, чад від прасок так паморочить голови, що робітпики падають непритомні і мусять припиняти роботу, їм за це вираховують з платні. Коли одержуєш тижневий заробіток, в ньому утворюється велика діра. То ви запізнилися на п'ять хвилин — штраф півдня. То ви впали непритомні — цілий день пропав.

Ні, не можна більше терпіти. Доведеться страйкувати.

X. МИ СТРАЙКУЄМО! 1

Мені здається, нема нічого кращого на світі, ніж страйк! Це схоже на те, наприклад, коли вчишся у вчителя, що дуже лупцює, і в нього забирають дітей та шукають їм іншого. А тим часом не ходиш до школи.

Мій брат Еля і наш товариш Пиня перестали ходити в майстерню. Наша квартира набрала зовсім іншого вигляду, відколи вони страйкують. То ми бачилися тільки один раз на тиждень — у неділю. Бо, як я вже вам розповідав, коли працюєш в майстерні, треба вставати вдосвіта, щоб, боронь боже, не спізнитись. А коли вони вертались додому, я вже спав. Чому? Тому, що вони працювали над-нормово, тобто навіть після того, коли всі інші робітники йшли додому. Не тому, що їх змушували працювати. Просто вони хотіли більше заробити. Ну, а те, що під час виплати їм вираховували дні,— чим вони винні?

— Уявімо собі, що на нас напали розбійники...— казав мій брат Еля.

— Уяви собі, що ти йолоп! — каже йому моя братова Бруха.

Коли б, каже, вона працювала в майстерні, то не дозволила б, щоб їй плювали в лице. Вона каже, що в неї всі формани і всі боси харкали б кров'ю! Можете їй повірити. Бруха не бреше!

Зате як вона зловтішалася, коли всі майстерні оголосили страйк, себто всі кравці з усього Нью-Йорка покинули праски й ножиці і — гуд бай!

Леле, що тоді робилося! Удома, і на вулиці, і в "холлах"! "Холл" — це зал або театр. Збираються туди всі кравці з усього Нью-Йорка на мітинг і говорять, говорять, говорять. Ви наслухаєтесь там таких слів, яких ніколи не чули: "дженерал страйк", "юніон", "організовано", "сорок вісім годин", "вищу платню", "краще поводження", "ске-би", "штрейкбрехери", "пікети"... і тому подібні слова, яких ви не розумієте. Мій товариш Мендл каже, що він їх розуміє, але пояснити мені не може.

— Виростеш,— каже він,— то сам зрозумієш.

Можливо. Тим часом я придивляюсь до того, як люди гарячкують, і руки мені сверблять: так і хочеться їх усіх змалювати олівцем на папері. Намалювати кожного окремо — який у нього вигляд, що він робить, як стоїть і як розмовляє.

з

Наприклад, візьміть мого брата Елю. Він сам слова не скаже, а тільки підходить до кожної купки і встромляє туди носа або нашорошує вуха. При цьому він гризе нігті і дуже хвилюється. Просто насолода дивитись на мого брата, спостерігати, як він притакує головою кожному, що б той не

казав. Еля з кожним згоджується. Ось підійшов до нього кравець з ґулею на голові з лівого боку. Кравець взяв його за лацкан, трусить його і доводить, що даремно зняли весь цей тарарам. Кравці нічого не доб'ються цим страйком. Бо асоціація фабрикантів занадто сильна! Мій брат притакує йому головою. Але я дуже сумніваюсь, чи мій брат, як і я, знає, що воно таке "асоціація фабрикантів". Бо ось підійшов до Елі інший кравець — з качиним обличчям. Цей кравець взяв мого брата за ґудзик і, плямкаючи губами, довго вигукував: "Ні! Ми мусимо боротись, боротись до кінця!" Мій брат Еля його теж слухає і теж притакує головою. Шкода, що тут немає моєї братової. Вона б уже йому що-небудь сказонула...

Зовсім інший вигляд має наш товариш Пиня. Хто не бачив його і не чув на мітингу, той ніколи на своєму віку нічого гарного не бачив і не чув. Постать нашого Пині вам відома з попередніх моїх оповідань. Його короткозорі очі і закандзюблений ніс, що зависає над ротом, мабуть, пам'ятаєте. Його довгі вузькі штани, одна холоша спущена, друга — задерта, і його галстук на розстебнутій маніжці ви, мабуть, теж не забули. Ну, а його манера розмовляти, його звичка пригорщами сипати високі, урочисті слова і гучні імена великих людей!

Тепер уявіть собі Пиню на трибуні перед багатотисячним натовпом людей, який до того ж не хоче його слухати. Почав він аж від Колумбуса, як той відкрив Америку, потім перескочив на Сполучені Штати і тільки-но намірився говорити й говорити, але його перебили.

— Хто цей промовець? — запитує один кравець у сусіда.

— Якийсь "зелений"! — відповідає той.

— Що він хоче?

— лЩо він там варнякає?

— Чого він нам баки забиває?

— Шарап! — вигукує один, а інші підхоплюють:

— Шарап!..

5

"Шарап" — це некрасиве слово. Означає воно: "Геть". Але наш товариш Пиня не лякається слів. Пиня вже як заговорить, то схожий на бочку з водою, з якої витягли чопа. Можете затуляти отвір рукою, затикати ганчіркою — нічого не допоможе. Поки вода не витече до останньої краплини, даремна ваша праця. Пиня мусить договорити своє. Хіба що його стягнуть з трибуни. Цього разу з ним так і змушені були зробити. Два кравчуки-прасувальники взяли його за обидві руки і честь честю стягли з трибуни.

Проте це не перешкодило йому довести те, що він хотів довести. Решту він договорив, уже йдучи з нами додому, а коли ми прийшли додому, він ще довго говорив перед моєю мамою, моєю братовою Брухою і перед своєю жінкою Тайбл.

Я і мій товариш Мендл теж були на мітингу. І мені здається, що Пиня мав рацію. Але підіть поговоріть з жінками. Коли Пиня закінчив, моя братова Бруха висловилася за своєю звичкою такою притчею:

— Яка різниця індикові, коли його заріжуть — на зелені свята до обіду чи на пасху до вечері?..

Може, ви мені скажете, що вона мала цим на думці?..

6

Тим часом минає день, і ще день. Страйк триває. Робітники — неначе сталь і залізо. Влаштовують щодня мітинги. І щоразу на новому місці. Фабриканти, кажуть, теж міцно держаться. Вони не хочуть піддаватися. Але вони змушені будуть піддатися. Так кажуть усі. Такого немає, чого б не добилися робітники. Дійшло вже до останнього засобу. Коли й це не допоможе, тоді кінець світу! Так кажуть наші. А який засіб? Ми, всі страйкарі з цілого Нью-Йорка, зберемось і пройдемо маршем по вулицях. Це значить, тисячі і тисячі кравців прогуляються з прапорами по місту.

Мені і моєму товаришеві Мендлові це дуже подобається. Ми будемо серед перших. Але поговоріть з такою жінкою, як моя братова Бруха, то вона скаже, що, на її думку, це дитячі забавки, гра в солдатиків.

— Шкода ваших черевиків! — каже вона.

Треба було вам тоді бачити нашого Пиню і послухати, що він їй на це відповів!

7

Справа зі страйком зайшла у нас дуже далеко. Я й мій товариш Мендл приготувалися, як готуються до Четвертого липня. Цього дня в Америці свято. На вулицях стріляють з ракетниць і трапляється, кажуть, що декого вбивають. Це ж не жарт — Четверте липня! Це ж день, коли Сполучені Штати визволилися від ворогів...

Я й Мендл були в святковому настрої. Але наше свято потьмарилось. На Канель-стріт вбили людину. Цю звістку приніс

нам Пиня. Він був на тому місці, бачив вбитого. Пиня каже, що та людина заслужила такої смерті, бо це був гангстер.

— Що таке гангстер? Злодій? — запитує у нього мама.

— Гірше від злодія! — каже Пиня.

— Розбійник? — запитує мама.

— Гірше від розбійника! — каже Пиня.

— Що може бути гірше від розбійника? — дивується мама.

— Гангстер гірший від розбійника,— каже Пиня,— бо розбійник — це розбійник, а гангстер — найманий розбійник. Цього негідника найняли, щоб лупцював страйкарів. Він напав на одну дівчину-страйкарку і хотів її набити. Дівча зняло галас, позбігалися люди, і почалася колотнеча...

Більше у Пині нічого не можна було дізнатися. Він походжав на своїх довгих ногах туди й назад і страшенно хвилювався. Він рвав на собі волосся і сипав словами та іменами:

— Ай-ай, Колумбус! Ай-ай, Вашінгтон! Ай-ай, Лінкольн!

Кінчилося тим, що Пиня крутнувся і зник. В

Як там буде далі, невідомо, а поки що нам це боком вилізло. Мені і моєму товаришеві Мендлу. Мама запри-сяглася своїм здоров'ям і життям своїм, що не пустить нас на вулицю ні за які гроші на світі! Ні мене, ні Менд-ла, ні Елю, ні Бруху, ні Тайбл.

— Бо коли,— каже вона,— зайшло так далеко, що на вулицях вбивають людей, то вже кінець світу!

Вона навіяла на нас усіх такий страх, що Тайбл розплакалася, як мала дитина. Бозна, де тепер її Пиня! Мама забула вже про нас і почала заспокоювати бідолашну Тайбл, доводячи, що ми маємо могутнього бога і що з її Пинею нічого не станеться; він буде й надалі чоловіком своїй жінці і татом своїм дітонькам, які, коли бог схоче, з часом з'являться. Поки що Тайбл не має дітей. Вона лікується і сподівається, що діти в неї будуть.

— І багатьох дітей,— каже мама.

— Амінь, дай боже! — кажу я й одразу ж дістаю ляпаса від мого брата Елі, щоб не був зухвалим і не совав носа, куди не слід.

Хвалити бога — Пиня прийшов. І прийшов він з радісною звісткою: отой чоловік, гангстер, якого вбили, живий і житиме. Але калікою він уже залишиться назавжди. Його не вбили на смерть. Його тільки добре понівечили, вибили око і переламали руку.

— Так йому і треба, нехай не буде гангстером! Але мамі шкода його:

— Нехай він буде який завгодно. На небі ми маємо бога, то нехай з ним квитається. Навіщо треба було вибивати йому око і калічити руку? Чим винні його жінка і бідолашні діти, що матимуть тепер тат&-каліку?..

Страйк затягся, і ми тиняємось, ні на шеляг не маючи роботи. Мій брат Еля в нестямі. Мама заспокоює його. Вона каже, що бог, який привів нас до Америки, мабуть, не покине нас напризволяще. Наші друзі й добрі приятелі приходять щодня і втішають нас добрим словом. Вони кажуть, що не такий чорт страшний, як його малюють. Де сказано, що в Америці треба жити тільки з кравецтва?

XI. КАСРИЛІВКА* В НЬЮ-ЙОРКУ 1

Перше ніж розповісти вам, як ми заробляємо в Америці, мушу вам перелічити, хто є тут з наших друзів та знайомих* бо тільки їм дякуючи, ми сп'ялися на ноги і почали заново будувати своє життя. Виявляється, що ми, хвалити бога, маємо тут безліч друзів та знайомих! Уся Касрилівка перебралася до Америки. Після нашого від'їзду з дому там, кажуть, сталася паніка, сум'яття. Вибухнув, кажуть, страхітливий погром, різанина, пожежі — усе містечко пішло з вогнем! Хто нам приніс ці новини? Мама. Де тільки яке нещастя, перша довідується про це мама. Де? В молитовному домі. В касрйлівській синагозі. 6 така синагога в Нью-Йорку.

Першого ж тижня, коли ми прибули сюди, мама насамперед розпитала, де є синагога, щоб можна було піти в суботу помолитися. У Нью-Йорку є, хвалити бога, синагоги мало не на кожній вулиці. Наша сусідка Песя повела нас першої ж суботи до синагоги. Таки до нашої синагоги. Тобто євреї, що моляться там, усі з нашого містечка. Вона так і називається "касрилівська синагога". Ми там побачилися з багатьма знайомими з нашого містечка.

Вгадайте, кого ми там зустріли? Коли навіть будете мудрим, як цар Соломон, теж не вгадаєте. По-перше,— кантора. Нашого кантора Герш-Бера з великою бородою. Того самого, в якого я колись, якщо пам'ятаєте, був півчим і носився з його Добцею.

Дівчинкою-калікою. Дівчинка померла ще там, у Касрилівці, під час погрому. А Герпг-Бер з канторихою й старшими дітьми всі тут, в Америці, і живуть — не журяться.

Герш-Бер тут за кантора, виконує обряди обрізання, та ще вчителює. Тут він називається не вчитель, а "тичер". Чому "тичер"? Бо він тицяє дітей, тобто щипає їх нишком, щоб ніхто не бачив. В Америці, як я вже вам розповідав, не можна бити дітей. Герш-Бер, кажуть, тут добре заробляє. Але він дуже змінився. Тобто він той самий, що й був, але зовсім інакше одягнений. Якби він удома надів такий капелюх, як тут, за ним бігали б на вулиці. Капоту він теж підкоротив і пейси підстриг. Тільки бороду він не чіпає. Зате її чіпають інші. Тут, в Америці, ненавидять бородатих, більше ніж набожний єврей свинину". Одного разу його застукали посеред вулиці якісь бешкет1 ники і хотіли відрізати йому бороду. Щастя, що надійшли євреї і врятували його. Відтоді, коли Герш-Бер виходить на вулицю, він ховає бороду під коміром пальта.

3

Швець Бер теж тут. Це той самий Бер, у якого мій брат Еля колись взявся вигнати з хати мишей. Якщо пам'ятаєте, швець Бер любить розповідати всілякі небилиці, вигадувати такі речі, що їх ніколи не могло трапитись у житті. Тобто він, просто кажучи, брехунець. Бер тут такий самий швець, як і вдома, але розповідає про своє шевство

такі чудеса, що коли б хоч одна третипа виявилася правдою, теж було б добре. Він каже, що тут, в Америці, він найкращий швець. Його чоботи зажили слави по всій країні. Він присягається найсвятішим, що сам президент замовив йому пару чобіт. Мій брат Еля каже, що байки про президентові чоботи така ж правда, як те, що швець Бер розповідав колись, ніби пацюки з'їли в нього кішку...

Тут, коли хтось розповідає такі небилиці, про нього кажуть що він бреше, аж куриться. Мені дуже сподобалося оце "бреше, аж куриться". Воно мені так сподобалось, що я'намалював на папері шевця Бера, як він стоїть у кімнаті і дим бухає йому з рота, з ушей, з носа... Усі, хто бачив мій малюнок, бралися за боки від реготу. Навіть мій брат Еля теж дозволив собі посміхнутися. Він уже не б'є мене за те, що я малюю чоловічків. Він тільки бурчить:

— Коли нема що робити — це теж діло...

4

Чого вам більше? Навіть багатій реб Йося, якому всі заздрили і зичили собі мати хоч третину його багатства, і той тут, в Америці. Але він уже ніякий не багатій. У чім річ? Його доконав погром. Тобто від самого погрому він не дуже потерпів. Щоправда, його пограбували, меблі потрощили, подушки подерли, крам з крамниці витягли, але його не били. Бо вони три дні і три ночі всією родиною лежали в льоху. Мало не померли з голоду. Та все цс було б півбіди. Лихо в тому, що всі його боржники збанкрутували. То й він змушений був збанкрутувати. Хто б міг повірити, що така надійна людина, як реб Йося, змушена буде збанкрутувати і втекти з Касрилівки? Посеред ночі втік. Куди? До Америки.

Його синка Генаха, з більмом на оці, ви, мабуть, пам'ятаєте? Пригадуєте, як він сміявся з мене, що я їду до Америки? Тепер він тут байдики б'є на вулиці і тільки-но помітить мене, втікає. Йому, бачите, і зараз не личить зі мною розмовляти. І чого воно чваниться! Мій товариш Мендл каже, що він мусить йому зробити більмо і на другому оці. Мендл не любить, коли пиндючаться і кирпу гнуть.

Найцікавіше, що фельдшер Менаше і фельдшериха Менашиха теж тут. Ви, певно, пам'ятаєте їхній сад, з абрикосами, вишнями, кислими яблуками і грушами? Це все пішло прахом, з вітром та вогнем. Побачили б ви їх, то не впізнали б. Обоє вони постаріли і посивіли. Він має візок з яблуками та апельсинами, а вона торгує чаєм Висо-цького.

— Серце кров'ю вмивається,— каже моя мати з слізьми на очах,— на що вони перевелися...

— Катюзі по заслузі! — каже мій брат Еля, і я такої ж думки.

Так і треба цій Менашисі. Вона була справжньою відьмою. Шкодувала дати бідному гниле яблуко, що впало з дерева. Вважає, що я вже забув, як вона колись піймала мене на даху... Я це пам'ятатиму, доки житиму!

6

В той час, коли ми тинялися за кордоном, там, удома, пограбували наших касрилівських євреїв, потрощили їхні крамниці і спалили їхні хати. Є чутка, що наша половина хати, яку ми продали кравцеві Зилі, теж згоріла. А кравець Зиля уже тут. Він кравцює, як і раніше. Різниця хіба що тільки в тому, що в Касрилівці він був сам собі пан, а тут, в Америці, працює в чужих. Часом прасує штани, а інколи шиє на машині. Він заробляє сім-вісім доларів на тиждень. Цього, розповідає Зиля, мало, щоб пристойно жити, але йому приносять його три дочки утричі більше, ніж він сам заробляє. Вони шиють сорочки.

Тут сорочка прозивається "шойртс". Я запитую мого брата Елю, звідки взялося таке слово? Еля каже, що він сам не знає. А наш товариш Пиня каже, що Еля не знає також значення

багатьох інших слів. Еля відповідає, що значення інших слів він знає. Тоді Пиня запитує:

— Звідки береться слово "бучер" і чому "бучер" — це різник?

— Тому що різник,— відповідає Еля,— розчубучує м'ясо на шматки...

— А чому ж,— запитує його Пиня,— кравець називається "оперейтором"?

— Тому,— каже Еля,— що, що... Чого ти причепився до мене? Хіба я змушений тобі пояснювати всі слова, які вживають в Америці?

— Тихше, не кричи, нікого ти не ощасливив! — каже Пиня і повертається до мене обличчям.— Іди-но сюди, жевжику. Коли ти хочеш що-небудь дізнатися, ніколи не запитуй у свого брата Елі, бо він нічого не знає.

— Ви обидва нічогісінько не знаєте! — встряє моя братова Бруха, заступаючись за свого чоловіка.

7

Однак я забалакався про сторонні речі і забув, що я почав вам перелічувати, хто з наших знайомих є в Америці. Крім сім'ї нашого товариша Пині, уся Касрилівка приїхала до Америки. Є чутка, що Пинина сім'я теж збирається сюди. Батько Пині — механік Герш-Лейб і його дядько — годинникар Шнеєр пишуть Пині, що вони давно б уже виїхали, але не мають грошей. Отож вони просять, щоб їм вислали шифскарти. Ми тепер збираємо копієчку до копієчки. Коли назбираємо перші кілька доларів на завдаток, ми їм надішлемо шифскарти на виплат. А вони, з

божою допомогою, напевне все сплатять, бо приїдуть вони сюди не з порожніми руками. Механік Герш-Лейб пише, що він придумав нову піч* яка потребує дуже мало дров. Майже зовсім без дров гріє. Як саме? Це його секрет... А годинникар Шнеєр винайшов такий годинник, що вся Америка збіжиться на таке диво. Який це годинник? Послухайте, що пишуть Пині з дому.

8

Сам годинник — звичайнісінький стінний годинник із звичайним циферблатом. Але коли ви добре придивитесь до циферблата, то помітите на ньому намальовані сонце, місяць і дванадцять зірок. Удень ви бачите, як з'являється сонце. А вночі — місяць і зірки.

Думаєте, що це все? Стривайте, майте час! Щоразу, коли годинник б'є дванадцять, розчиняються перед вашими очима маленькі дверцята і виходить звідти офіцер із шпагою. Потім дванадцять солдатів-дсузикантів. Офіцер махає шпагою, дванадцять солдатів грають марш і йдуть геть. Дверцята зачиняються, і все!

Як ви гадаєте, з таким годинником можна заробити долари в Америці? Готуючи цей годинник, дядько Пині згаяв чимало років і все ось-ось мав закінчити, але під час погрому його годинник потрощили на друзки. Але то нічого. Аби ідея годинника лишилась у Шнеєра. Він тільки-но приїде до Америки, і все буде, як тут кажуть, ол райт.

9

А як ми почали заробляти, я вам все ще не розповів. Але це нехай залишиться на завтра.

XII. МИ ПОЧАЛИ ЗАРОБЛЯТИ 1

Першим вибився в люди і почав добре заробляти мій брат Еля. І кому він має завдячувати? Мамі. Вона щосуботи ходить молитися до касрйлівської синагоги і зустрічається там з багатьма людьми. Отож вона зустрілася з президентихою, тобто із старостихою синагоги, бо староста синагоги тут зветься президентом. Президентиха — добра жінка і Дуже прихильна до мами за те, що моя мама завжди знає, яку молитву виголошує кантор і на чому він зупинився. А тутешні жінки знаються на молитвах, як теля на пирогах. Так каже моя братова Бруха. Вона твердить, що тутешні жінки ходять до синагоги тільки для того, щоб похизуватися своїми брильянтами. І що вони, даруйте, страшенні дурепи. Бруха каже, що вони ні бе ні ме не розуміють, а вміють тільки жерти та розпускати плітки...

Мама її перебиває і каже:

— Оці твої слова, люба доню, теж плітка...

Бруха виправдовується, що їй можна, бо вона розповідає своїм, а не чужим.

Але повернемось до президентихи та до її чоловіка — президента касрйлівської синагоги.

Ви коли-небудь чули про "Єврейську ковбасну компанію"? Там продають єврейську кашерну ковбасу*, сосиски, смажені язички і вуджене м'ясо. У всіх кінцях міста ця компанія має крамниці, де ви можете купити кашерну ковбасу. Якщо ви голодні і маєте час, замовляєте собі гарячі сосиски щойно з окропу і їсте їх з хроном або з гірчицею, як вам заманеться. Якщо вам не сутужно на гроші, можете замовити собі ще одну

порцію. Я і мій товариш Мендл колись ум'яли по три порції і відчували, що могли б подолати ще по дві порції, але нам не вистачило вільних грошей... Втім, не про це я вам хотів розповісти.

3

Я хотів вам розповісти ось що. Президент нашої синагоги — один з хазяїв цієї ковбасної компанії. І от мама добилася через президентиху, щоб президент узяв мого брата Елю на роботу продавцем. І не тільки продавцем, а ще й офіціантом. Тобто коли хтось прийде і замовить гарячі сосиски, треба не соромитись і подати.

Мій брат спочатку трохи маніжився:

— Як то, щоб доросла людина з борідкою, син кантора Пейсі і зять пекаря Йони, пішла у .служники...

Але тут наш товариш Пиня прочитав йому добру молитву.

— Ти що гадаєш? — милив йому чуба Пиня.— Гадаєш, що ти в клятій Касрилівці? Ти в Америці! А в Америці такі ж пристойні люди, як ти, наприклад, Карнегі, Рокфеллер, Вандербільдт, продавали газети, розносили сірники, чистили чоботи на вулиці. Читай біографію Джорджа Вашінгтона, Авраама Лінкольна та багатьох інших великих людей, то побачиш, що синові кантора Пейсі личить продавати сосиски.

4

Але тут дала нашому товаришеві Пині сувору відсіч моя мама. Весь час, поки Пиня сипав іменами — Карнегі, Рокфеллер, Вандербільдт, її це не обходило. Але коли він згадав Вашінгтона

і Авраама Лінкольна разом з ім'ям мого батька кантора Пейсі,— це їй допекло. Вона сказала, що не знає, хто такий Вашінгтон і ким був Авраам Лінкольн. Можливо, що вони були порядні люди і пристойні євреї, але вона не хоче, щоб ім'я її чоловіка шарпали тут, в Америці. Нехай він собі буде, каже вона, в раю добрим заступником за неї, за нас і за всіх євреїв.

— Амінь! — кажу я і дістаю ляпаса від мого брата Елі, щоб не був зухвалим.

5

Коротше, мій брат Еля має роботу і заробляє долари. Він продає сосиски, подає їх на стіл і одержує за це, по-перше, п'ять доларів на тиждень, а крім того, двічі на день харчі. Це теж чогось варте. А чого варте те, що до крамниці заходить по м'ясо безліч людей? Щодня він має нові знайомства з найпоряднішими людьми Нью-Йорка. Є надія, що мій брат піде все вище й вище, бо його люблять хазяїни і пристойні покупці його поважають. Покупцеві приємно, коли його обслужує дитина порядних батьків, а не вроджений лакей... Єдиний недолік в мого брата — це те, що в нього, не приведи вас господи, росте борода. Якби у нього не було такої бороди, він був би зовсім-зовсім ол райт. Але, як на злість, його борода в Америці дуже розрослась уздовж і вшир. Тобто більше вшир, ніж уздовж.

Пиня каже, що варто було б Елі свою борідку трохи підчикрижити. Так, як це зробив він, Пиня. Він якось заскочив до цирюльника, сів у крісло та закинув голову, не сказавши ні слова, бо тоді ще не вмів розмовляти по-англійському.

Цирюльник підійшов, взяв його за носа і нічого не зробив, тільки намилив йому добре все обличчя, схопив бритву, двічі

пройшовся нею по обличчю Пині і наказав підвестися. Коли Пиня підвівся, розповідає він, і глянув у дзеркало, то сам себе не впізнав. На його обличчі не лишилося і сліду від бороди та вусів. Чисте, як долоня. Йому здалося, каже він, що він посміхається...

Лишенько, що він мав від своєї дружини Тайбл. Вона, бідолашна, двічі непритомніла і аж захворіла з горя й сорому. Тепер вона вже звикла. її Пиня голиться щотижня, як справжній американець. Він говорить тільки по-англійському і постійно жує свій чуїнгам. Але він уже цього більше не ковтає... Якби він ще дбав, щоб маніжка не розстібалась, щоб галстук був на місці і обидві холоші штанів були однакові, а не одна внизу, а друга вгорі,— він був би справжнім джентльменом.

6

Якби Пиня не був із занадто розумних (він походить із сім'ї головатих), якби не заносився у мріях аж за хмари з великими ґешефтами, тут це зветься "бізнес",— він міг би добре заробляти. Але погано те, що він раз у раз кидається на інше заняття. Зате він не цурається ніякої роботи на світі. Пиня вам робитиме все, що накажете, аби заробити долар. Підмітати вулиці — будь ласка. Вигрібати вугілля — теж згода. Торгувати газетами — ще краще. Америка, каже Пиня, вільна країна, і соромно тільки красти. Через те тут усі працюють і ніхто не краде. Уроджений американець не крастиме, нехай лежить перед ним купа золота.

Так доводить Пиня. Він навіть скомпонував пісню про Америку. Всієї пісні я не пам'ятаю, можу лише кілька рядків вам переказати напам'ять. Ось як вона починається.

Цей Колумбів край Для "зелених" рай. Як євреєві тут жити? Треба долари робити... Ця країна величезна — Без кінця і краю. Людям тут голів не дурять, Блефу тут немає.

Не пригадую, як там співається далі й далі, а закінчується пісня так:

В Америці панує совість. Тут — президент, а не цар.

Мій брат Еля сміється з нього і каже, що слово "совість" не римується із словом "цар". На це Пиня відповідає приповідкою: "Коли чоловік зветься Мендель, то в нього добрий гендель. А коли він зветься Лейзер, то хай йому грець..." Постає питання: де ж тут рима? Відповідь: "Хай йому грець без рими..."

Гадаєте, що наші жінки не заробляють тут? Я маю на увазі мою братову Бруху і жінку нашого товариша Пині Тайбл. Вони шиють чоловічі галстуки. І кому мають завдячувати? Знову моїй мамі і знову тому, що вона ходить щосуботи до синагоги. Там вона познайомилася з багатійкою. Ця багатійка колись була, між нами кажучи, покоївкою в Касрилівці, у багатія реб Йосі. її ім'я Крейна. З цією Крейною сталася ціла історія, яку я вам коротенько розповім.

8

У нашій Касрилівці був колись різник, на ймення Мей-лах. То цей Мейлах мав сина, на ймення Нехем'є, який закохався у покоївку Крейну і хотів з нею одружитися. Але в нього не було грошей. Тоді Нехем'є надумав таке: одного разу батько — різник Мейлах — дав йому гроші, щоб він поїхав на ярмарок і купив корову. Нехем'є взяв ці гроші і подався з покоївкою Крейною до Америки. Тут йому добре повелося і він став

багатієм, а Крейна багатійкою. Тепер вони мають фабрику галстуків."

Сталося так, що багатійка Крейна справляла поминки по своїй матері. Прийшла вона до синагоги, розбалакалася з моєю мамою, і вони познайомилися. Почувши від мами, що мій батько був кантором Пейсею, вона стала ще прихильніша до моєї мами і пообіцяла допомагати їй чим тільки можна. Мама їй сказала, що допомоги вона не потребує. Вона тільки просить роботу для своїх дітей. Слово за словом, багатійка добилася у свого чоловіка місця на фабриці моїй братовій Брусі та дружині нашого Пині Тайбл. Вони кілька тижнів ходили на Бродвей працювати на фабриці, а потім мама добилася, щоб їм давали роботу додому, щоб їм не доводилось сидіти цілий день на фабриці.

9

Але це тривало недовго. Поки був сезон, все було гаразд. Робота була. Потім, коли сезон кінчився, роботи не стало, і наші молодиці лишилися ні в сих ні в тих. Проте ми не дуже турбувалися, бо: "Господь милостивий — однією рукою він карає, а другою лікує". Так каже мама. Я не розумію, чому це так. Навіщо треба богові карати, а потім лікувати? Краще б не карав, і тоді не доводилося б лікувати... А ще каже моя мама, що "господь дає вигоєння перед раною".

10

З приводу чого вона це каже? Ось зараз послухаєте. Але давайте трохи відпочинемо, щоб я мав сили розповідати далі.

XIII. ВИГОЄННЯ ПЕРЕД РАНОЮ 1

Я обіцяв вам розповісти, що мала на увазі мама, коли сказала: "Бог дає вигоєння перед раною". Сталось ось що.

Моєму братові Елі остогидло служити в єврейській ковбасній компанії. Це не діло для нього. Не забувайте, що мій брат Еля — син кантора Пейсі. Він людина тендітна, має голос до співу і може досить пристойно молитися перед амвоном. Хіба личить такій молодій людині подавати сосиски до столу? Саме подавання, можливо, ще й не було б таким прикрим, але є різні люди. Є люди делікатні, діти порядних батьків. Такі приходять, замовляють порцію сосисок, сідають до столу, з'їдають свою порцію, розплачуються і бувайте здорові.

2

Проте є такі, що їх делікатними аж ніяк не можна назвати. Трапляються часом грубіяни. Вони висотують жили. То йому сосиски не досить гарячі, то бракує гірчиці. А коли звертається до вас, то не скаже: "Будь ласка, дайте мені ще порцію". Такий свисне чи лясне пальцями і гукне:

— Гей, парубче! Дай мені ще!

А мій брат Еля не звик, щоб з ним так розмовляли. Він почервоніє і не відповідає цьому мурмилові. Той сповнюється люті і кричить ще голосніше:

— Послухай, професоре! Іди сюди! Еля йому тоді відповідає:

— Який я вам професор...

Грубіян зовсім не тямиться і починає горлати. Підходить хазяїн до мого брата і запитує у нього по-англійськи:

— Що це в тебе тут робиться? А Еля йому не відповідає.

— Чому ти не відповідаєш, коли тебе питають? — гнівається хазяїн.

Еля йому каже:

— Спитайте мене по-людському, тоді я вам відповім.

— Що таке по-людському? — запитує хазяїн.

— По-людському — значить по-єврейському,— відповідає йому Еля.

— А коли я розмовляю по-англійському,— запитує знову хазаїн,— то я перевертень?

— Можливо,— відповідає йому Еля.

— Коли так,— каже хазяїн,— тебе звільнено. Можеш сюди більше не приходити.

3

"Три дні сидіти без шматка хліба, аби тільки не подавати сосиски". Так каже мій брат Еля. Наш товариш Пиня з ним не погоджується. Пиня додержується тієї думки, що Америка вільна країна, що в Америці немає роботи, якої слід соромитись. А коли ви хочете його переспорити, він одразу починає сипати своїми мільйонерами: Карнегі, Вандербільдт, Рокфеллер.

— Звідки ти так знайомий з цими людьми? — запитує в нього Еля.

— А звідки,— відповідає йому Пиня,— я знаю, що робиться в Росії при царському дворі?

— Справді,— запитує в нього знову Еля.— Звідки ти це знаєш?

— Якби ти,— відповідає йому Пиня,— читав стільки романів, скільки я, ти теж, можливо, знав би.

Пиня має на увазі книжки, які він читає у палітурника Мойше. Вони надруковані простою єврейського мовою і дуже грубі та важкі, важчі за мамин молитовник. Палітурник Мойше дає їх читати за плату. Він на цьому добре заробляє. Бо кожну книжку прочитує, може, сотня людей,— здебільшого жінки. Жінки люблять романи. Моя братова Бруха щосуботи читає їх усім нам. Мама одразу засинає, але Тайбл слухає і зітхає, інколи навіть плаче — у неї лагідне серце. Якби це було не в суботу і дозволялося законом *, я б змалював олівцем на папері, як Бруха читає, як мама спить і як Тайбл плаче...

Але ми трохи забалакались і все ще не знаємо, як бог дає "вигоєння перед раною".

4

Насамперед — про рану. Авжеж, це рана в серці, коли така молода людина, як мій брат Еля, ходить без діла і, хоч лусни, нічого не знаходить. Не може ж він робити те, що робить наш товариш Пиня. Пиня, наприклад, не соромиться і виходить узимку з лопатою зчищати сніг на вулиці. Еля каже, що він теж пішов би чистити сніг, але не на вулиці. Йому на це каже Пиня:

— А що ти хотів би? Щоб тобі приносили твою порцію снігу до хати?

Елі прикро, що Пиня в такому доброму гуморі.

— Мабуть, тобі дуже весело, що ти так жартуєш? — каже Еля і чує у відповідь:

— Авжеж, мені добре, коли пригадаю, що я у вільній Америці, а не в Касрилівці...

— От і цілуйся з твоєю вільною Америкою! — каже Еля і спересердя подається до касрилівської синагоги.

-. І саме тут, у касрилівській синагозі, він дістав вигоєння до рани. Як, хочете знати? Ось зараз почуєте.

5

Мені здається, я вам уже розповідав, що того літа, коли ми блукали по лондонському Уайтчепелю, у нашій любій Касрилівці вибухнув страхітливий погром і пожежа. Те, що можна було пограбувати, пограбували. Що можна було потрощити — потрощили. Решту підпалили. Що ж, про бідноту нічого говорити: крім кількох подушок, їм не було що втрачати. Вони хвалили бога, що хоч лишилися живі. Бо були такі, яких добре побили, і навіть такі, що від побоїв повмирали. Нещасні немовлята гинули від рук душо-

губів, а частина померла з голоду. Але про таких мало хто говорить. Говорять про тих, які тільки вчора були заможними, багатіями, дукачами, а тепер лишилися бідарями, харпаками, злидарями і гольтіпаками, без сорочки на тілі і без шматка хліба. "Ось коли на цих потерпілих подивитися,— кажуть наші люди,— мороз поза спиною йде!" Чому мороз не йде поза спиною, коли думаєш про бідноту і про їхніх нещасних немовляток,— цього я ніяк не можу зрозуміти. Мій товариш

Мендл теж. Він каже, що касри-лівські євреї мають таку звичку: коли бідняк помирає з голоду, їх це обходить. А коли багатій стає бідняком, вони здіймають лемент аж до неба.

6

Одне слово, серед наших касрилівських багатіїв був один, на ймення Мойше-Ноях. Крім того, що він мав свою хату з подвір'ям і садом, він просто був багатієм. Маєте доказ: улітку він ходив у самих підштанках і в халаті. Бідний єврей не наважився б показуватися на людях у самих підштанках. З цього треба зробити висновок, що він заможний, багатій,— кого йому боятися?.. Та ще всі в містечку знали, що від матері йому лишилися в спадщину три крамниці в центрі базару. Була в нього і дійна корова. Три крамниці приносили йому чимало доходу на прожиток. Навіть більше, ніж потрібно на прожиток. Проте його дружина Нехума-Міра мала від своєї дійної корови на всі хатні витрати. Але, щоб ніхто не зурочив, Нехума-Міра любила скаржитись, що її корова перестала доїтися, зовсім не дає молока... Однак Касрилівку не обдуриш. Всі знали, що то брехня — корова не перестала доїтися і дає молоко...

Тепер уявіть собі, що така людина, як Мойше-Ноях, утікає до Америки гола, боса, у чому мати спородила,— хіба можна такої не пожаліти? Але яка робота підходить Мойше-Нояхові в Америці? Адже він не піде працювати в майстерню, його діти так само! Тоді товариство "Касри-лівчани" зглянулось на нього і призначило служником у касрилівській синагозі.

В Америці не можна легковажити служником синагоги. В Америці служник живе краще, ніж у Касрилівці хазяїн. З самих поминок можна збагатіти. Тут дуже полюбляють поминки. Цілий рік ніхто не молиться. Ніколи. "Час — то гроші". Така тут є приказка. Але коли в кого поминки, він полишає весь свій бізнес і мчить до синагоги. А з синагоги біжить до єврейського

ресторану і наказує подати собі кашерний сніданок, бо в нього поминки. А коли в нього поминки, то служник синагоги на цьому добре заробляє. А ще більше — коли повноліття, тоді служник має цілий шмат грошей.

У нас, на батьківщині, коли хлопцеві минало тринадцять років, йому одягали богомілля і він повинен був щодня ходити до синагоги молитися. Тут, в Америці, повноліття — свято. Хлопцеві купують все до молитви і викликають, як нареченого, до сувоїв біблії. Він верескливо, як молодий півник, читає молитву, потім піднімає руку вгору і виголошує вивчену напам'ять проповідь, чомусь англійською мовою. Воронь боже, єврейською! Потім підходить рабип з поголеним обличчям, як у католицького ксьондза, накриває хлопця широкими рукавами і благословляє його...

8

Одне слово, у Мойше-Нояха добрий бізнес. Погано тільки, що він, бідолаха, змушений сам ходити до хазяїнів збирати синагогальні гроші. Ну хіба личить євреєві, який оце тільки недавно був багатієм, ходити правити гроші? Його дружина Нехума-Міра аж плакала перед моєю мамою, скаржачись на свої неприємності.

— Можете мені повірити на слово,— казала вона,— що кожного разу, коли мій чоловік ходить правити гроші, він проклинає своє життя...

Вислухавши жалі Нехуми-Міри, моя мама порадила їй: нехай її Мойше-Ноях візьме мого брата Елю на колектора, тобто збирача грошей. Йому це буде допомога, а мій брат зароблятиме на прожиття... Певна річ, що Мойше-Ноях ухопився за цей план обома руками. Мій брат Еля спочатку

навіть вагався, йому це було не дуже приємно, але наш товариш Пиня прийшов йому на допомогу. Він виступив так, як уміє, і завдав сорому Елі:

— Я не розумію, звідки у тебе така пиха? Чим ти кращий від Карнегі, Рокфеллера, Вандербільдта...

І закусив удила.

Пиня коли схоче, то вміє.

9

Хто міг сподіватися, що така маленька посада — збирання боргів при синагогальному служнику — з часом перетвориться на велике діло? І не на одне, а на цілих два. Перше — на збирача у мебльовій фірмі для мого брата Елі, і друге, на збирача у страховій компанії, для нашого товариша Пині. Але я бачу, що ви зовсім не розумієте, про що йдеться. Почекайте хвилинку, я вам усе як слід поясню.

XIV. МИ ЗБИРАЄМО ДОЛАРИ 1

Тим в Америці добре, що все вам заносять додому. І все вам дають на виплат. За один долар на тиждень ви можете умеблювати свою хату, як граф.

Ніхто не купує тут за готівку. Хіба такі, як Джейкоб Шіф. Він, кажуть, найбагатша людина в Америці. Багатшого за Шіфа немає. Так каже мій брат Еля. А наш товариш Пиня твердить, що ні. Він каже, що Карнегі значно багатший. А Вандербільдт — і поготів. Та найбільший дука Рокфеллер. Еля доводить — ні в якому разі! Можливо, ті багатші маєтками, землею, але ж готівкою — дзуськи! Шіф багатший за них усіх. Тут уже Пиня

починає лютувати і гримати на мого брата Елю, що той верзе казна-що. Рокфеллер роздає протягом року більше милостині, ніж Шіф взагалі має. Тоді мій брат Еля уже не може стриматися і каже Пині, що той ненависник євреїв, антисеміт, бо коли навіть це було б правдою, що Рокфеллер багатший за Шіфа, треба все одно казати, що Шіф багатший, бо Шіф єврей.

— А хоч би Шіф був тричі єврей, я повинен говорити брехню? — гарячкує Пиня.— Ти забуваєш, Еля, занадто часто забуваєш, що ми в Америці, а в Америці не люблять брехні.

— Стільки чиряків моїм ворогам на одне місце, самі знаєте на яке, і стільки щасливих років нам усім, скільки брехні говорять протягом дня у самому тільки Нью-Йорку, крім Брукліна, Бронзвіля і Бронкса.

Так каже моя братова Бруха, і суперечці настає кінець.

2

Оскільки меблі видають на виплат по долару на тиждень, потрібні люди, щоб ходили з хати до хати правити ці долари. А на це існують збирачі, що ходять і збирають долари. Збирачів є багато. Кожний збирач має свій район, свої будинки, де він ходить і збирає. Його робота полягає в тому, що він має постукати в двері, потім зайти і привітатися. Потім він каже: "Яка сьогодні гарна днина!" Далі він видає вам квитанцію, одержує долар і каже: "До побачення". Більше йому не треба нічого казати. І шапку скидати теж не обов'язково. Тут це дозволяється. Можете зайти в найбагатшу квартиру в шапці і в калошах, можете при цьому курити сигарету, чи насвистувати пісеньку, або жувати свою гумку. Ніхто вам слова не скаже. Це Америка.

3

Мій брат Еля дуже задоволений своїм заняттям. Це набагато краще, ніж стояти у ковбасній і продавати сосиски. Та й заробляє він набагато більше. Як який тиждень. Часом трапляється вісім доларів на тиждень, порою — десять, а інколи дванадцять. Усе залежить від погоди. Коли гарна година, можна йти пішки, а в дощ доводиться їздити трамваєм, платити нікель. Але таких нікелів мій брат Еля витрачає небагато. Бо по натурі своїй Еля людина ощадлива, зовсім не те, що Пиня. Наш Пиня набагато щедріший: рідко коли ходить пішки. Він змушений, каже Пиня, їздити, бо в нього короткий зір, і його можуть легко переїхати. Не так через короткозорість, як через те, що він завжди замріяний, думками залітає аж ген-ген. Крім того, Пиня хвилини не може прожити без того, щоб не заглядати в книжку чи газету. А часом трапляється, що він раптом починає писати. Ходить, думає й думає, зовсім не чує, що йому говорять, потім хапає олівця чи автоперо і починає писати. Пиня може списати десять аркушів паперу з усіх боків. Що він там написав і що робить з написаним — того ніхто не знає. Навіть його дружина Тайбл.

Коли мій брат Еля питає у нього, що він написав, Пиня йому відповідає:

— Поживемо — дізнаємося.

Ми вже чимало років прожили, але й досі нічого не дізналися.

4

Проте це не заважає нашому товаришеві Пині добре заробляти. Та ще як заробляти! Наш Пиня теж збирає долари,

але не за меблі, а за страхування від смерті! Тут усі застраховують себе. Молоді і старі, жінки і діти, батьки й матері, сестри і брати, діди і бабусі. І теж не готівкою, а на виплат. Від нікеля до долара на тиждень. Що більша сума страхування, то більша виплата. Є такі будинки, де геть усі, починаючи з прадіда і аж до правнуків, застраховані від смерті. А коли ще не всі застраховані, збирач має застрахувати незастрахованих. Що таке "застрахувати" і як страхують людей від смерті — я достеменно не знаю. Я тільки знаю, що мій брат Еля відмовився від цієї роботи. Він вирішив краще мати справу з меблями. Чому? Тому що, збираючи плату за меблі, можна обходитися тільки словами "добридень" і "до побачення". А при страхуванні від смерті треба розмовляти, умовляти, замовляти зуби, не дати іншому слова вимовити. На те здатний тільки наш товариш Пиня. Він може заговорити до смерті стіну і зробити балакучим мертвого.

5

Нашого товариша Пиню не обходить, хто ви такий і що ви за один. Про що б ви не говорили — він мусить повернути на своє. Коли ви застрахований, ви можете говорити про страхування. А якщо ви не застраховані, то й поготів мусите говорити про страхування. І коли ви погоджуєтесь розмовляти, ви вже з Пининих рук яе викрутитесь. Він уже вас застрахує. А коли не вас, то вашу жінку, вашу дитину, вашого діда, вашу тещу, вашу двоюрідну сестру, вашого сусіда. Тобто ви себе застраховуєте на випадок, коли помре ваш сусід раніш за вас. Тоді ви одержите від компанії добрих кількасот доларів. А сусід ваш теж застраховується. Тобто, коли, боронь боже, ви помрете раніш за нього, він одержить від компанії кількасот доларів. Ви обидва платите компанії по кводеру (чверть долара) на тиждень. Ви не зобов'язані ходити до компанії. Компанія до вас сама прийде. Не сама, а через збирача. Пиня приходить до вас і

одержує ваші кводери. Йому за це платять п'ятнадцять процентів комісійних.

6

Це — за збирання грошей. А якщо він вас застраховує наново, тобто, якщо Пиня виписує вам новий поліс, він одержує в п'ятнадцятеро більше. Це означає, що коли ви платите один кводер, агент з компанії одержує воднораз п'ятнадцять кводерів! Ану, підрахуйте, будь ласка, скільки це виходить? Тепер уявіть собі, що нашому товаришеві Пині щастить за день виписати два, чи три, чи, може, більше полісів, і всі по кводеру! Це ж ціле багатство!..

— Лишенько! Ви ж насипете повну хату золота! — так каже йому моя братова Бруха, а Тайбл аж зашарілась, дивлячись на свого Пиню, як він витягає кводери і нікелі з усіх кишень.

— А ви як гадали? — відповідає Брусі Пиня і складає кводери окремо, а нікелі окремо.— Ви гадаєте, що Карнегі, Вандербільдт, Рокфеллер народилися зі своїми мільйонами?

7

Де б мені взяти білий аркуш паперу? Я б чорною вуглиною намалював таку картину: стіл, на покуті сидить склавши руки мама. Біля неї, з одного боку,— Бруха, висока, сухорлява, з великими ногами. З другого боку — Тайбл, маленька, худенька, миршава, як курча. Обидві працюють — одна шиє, друга підрублює. В одному кінці столу стоїть мій брат Еля, зарослий бородою. У нього купка карток в одній руці і пачка паперових доларів у другій руці. Це він назбирав за день. А коло другого кінця столу стоїть зігнувшись наш товариш Пиня, чисто поголений, справжній американець. Він витягає з обох кишень

кводери і нікелі. А оскільки він короткозорий, то кожного кводера і кожного нікеля підносить до самого носа. На столі височать уже дві купки: в одній кводери, а в другій нікелі. Але це ще не кінець. У Пині є ще багато монет. Це знати з його настовбурчених кишень, які так розпухли, що мало не лопнуть...

8

Нема нічого вічного на світі. І людина ніколи не задоволена з того, що має. Нам набридло ходити і збирати чужі долари, кводери та нікелі. Краще власні маленькі булочки, ніж чужі великі калачі. Так каже моя братова Бруха. Спершу спротивилося оте збирання моєму братові Елі. Йому остогид увесь цей бізнес. І не так бізнес, як клієнти. Деякі клієнти перестали платити. Вони кажуть: "Забирайте свої меблі, вони нам не потрібні..." Інші висловлюють претензії, чому ліжко рипить? Чому в люстрі видно два обличчя? Чому комод не відчиняється і не зачиняється? І чому кожний стілець важить три пуди? А коли сідаєш на нього, то немов на цвяхи сів!.. А дехто перебрався на іншу квартиру — шукай вітра в полі.

Але найгірше ось що: є такі, що зобов'язалися платити щотижня. Поки вони могли, вони платили. Тепер не можуть. З якої причини? Хлібодавець захворів, або роботи немає, або вибухнув страйк. Не хочеться втрачати клієнта. Що ж робити? Еля сплачує за нього із своєї кишені.

Що вам сказати? Клопоту і мороки по саму зав'язку.

9

Ви гадаєте, що наш товариш Пиня задоволений своїм заняттям? Теж ні. Поки умовиш клієнта, каже він, очі вилазять на лоба. Говориш з ним, каже він, три дні і три ночі. Пояснюєш

йому, бовдурові такому, суть страхування, насилу-силу добився у нього згоди, а на другий день вияв-

ляється, що він передумав, або лікар його забракував, тобто написав про нього казна-що: пацієнт йому не сподобався під час огляду. Але найбільше лихо, найгірше нещастя в агента страхування — це "лепс". "Лепс" означає, що клієнт перестає платити. Тоді вираховують у агента в п'ятнадцять разів більше, ніж він заробив, збираючи страхові внески в цього клієнта. Пиня каже, що якби не оті "лепс", він насипав би повну хату золота! Але, на його нещастя, декілька клієнтів нараз, неначе змовились, перестали платити.

— Нехай вони горять ясним вогнем — оті клієнти, з їхнім страхуванням, з агентами, з "лепс" і з страховими компаніями! — каже Пиня.

Він уже ладен, каже Пиня, краще завести з моїм братом Елею власний бізнес. Трохи доларів обидва вони, хвалити бога, заощадили, то вже можуть робити бізнес.

Отож було вирішено, що ми заводимо бізнес.

XV. МИ ЗАВОДИМО БІЗНЕС 1

Все, що вашому серцю заманеться,— ви знайдете в газетах. Аж до пташиного молока. Якщо шукаєте роботу, ви її знаходите в газеті. Шукаєте робочих рук — ви їх знаходите в газеті. Якщо шукаєте нареченого або наречену, ви їх знаходите в газеті. Шукаєте бізнес — теж знаходите його в газеті. Ми шукали бізнес, через те почали заглядати в газету щодня. І ми зупинилися перед оголошенням такого змісту: "Продається рундук, де торгують сигаретами, канцелярським приладдям, цукерками, содовою водою, а також газетами. Рундук стоїть

навпроти школи. Причина продажу — сімейні обставини. Розлука. Поспішайте!"

2

Моя братова Бруха висловила свої сумніви. По-перше, звідки відомо, що там усе правда? А по-друге, навіщо нам лізти із здоровою головою у ліжко хворого? Коли чоловік і жінка хочуть розлучитися — навіщо нам встрявати? Ви гадаєте, що тільки тут наша Бруха крутила носом. Вона знаходила недоліки у сотні інших бізнесів. Мій брат Еля давно уже махнув на неї рукою. Але вона йому цього не подарувала. Вона натякнула йому, щоб він не дуже пиндючився, щоб не думав, що коли він обчухрав на три чверті свою бороду, то він уже має право кирпу гнути... На те Еля їй відповів, що її батько пекар Йона зовсім зняв бороду... Але тут втрутився наш товариш Пиня і каже:

— Знаєте що? Б'юся з вами об заклад — два проти одного, що коли серед сотень мільйонів американців знайдеться дюжина чоловіків з бородою, ви мене зможете прозивати брехуном!

— Ще чого вигадаєш! — озивається мама.— Таке верзеш, прости господи... Поговоріть краще про щось інше...

Моя мама не любить, коли говорять про бороди. Досить з неї того, каже вона, що син кантора Пейсі таке зробив з бородою, аж плакати хочеться...

3

Бізнес, який ми собі обрали, мав багато переваг. Перша перевага полягала в тому, що мій брат Еля, якщо пам'ятаєте, ще з дому майстер виробляти різні напої. Через те нам усім

вигідно було виробляти содову воду і продавати велику склянку за один цент. З сиропом — два центи. Сироп ми теж самі виробляли. Ще одна перевага — що ми мали найдешевші цукерки. Повну жменю ми давали за один цент. І самі теж могли смоктати цукерки. Коли я кажу "ми", то маю на увазі себе, мого товариша Мендла і Пиню. Ми всі троє допомагали коло рундука і ласували цукерками, щоб ніхто не бачив. Хіба тільки коли Бруха була при цьому, ми не могли ласувати. А Бруха, як на зло, була майже цілий день біля рундука, допомагала в бізнесі. Всі ми допомагали в бізнесі. Навіть Тайбл, і навіть мама. Коли покупець підходив до нашого рундука, він аж лякався, побачивши таку родину і стількох бізнесменів. Хоч це було й дуже добре: покупець любить лізти туди, де тісно.

Найкраща пора для нашого бізнесу — це літо, а надто, коли спека. Улітку в Нью-Йорку справжнє пекло. Люди цілий день купують морозиво. Його продають як сандвічі, тобто у дві бісквітинки вкладають трохи морозива. І це коштує одне пенні. Заробляють при цьому половину на половину. Але не в цьому головний наш заробіток. Найбільший шмат маємо зовсім на іншому. На холодному напої, що зветься "сидр". Це такий кисло-солодкуватий або солодкувато-кислий квас із шумовинням, який щипає язик. Ті, хто колись куштував шампанське, кажуть, що наш квас має смак справжнього шампанського. І хоча сидр — американський напій, проте хто його виробляє? Мій брат Еля. А чого тільки Еля не вміє? Не звертайте уваги на те, що Пиня збиткується з нього. Наш товариш Пиня вже кілька разів дорікав моєму братові Елі, що його шампанське має тільки одну перевагу — воно холодне, а взагалі це чортзна-що. Зовсім не солодке. Мій брат Еля відповідає йому:

— Якщо це шампанське чортзна-що, то чому ти жлуктиш його цілі дні?

— Що тебе обходить, коли я жлукчу? — відказує йому Пиня. — І скільки людина може випити? Якби я сьорбав з ранку до вечора, то не знаю, чи насьорбав би на одпн нікель.

Встряє Бруха і каже, що нікель — теж гроші. Тайбл заступається за свого чоловіка і каже, що її Пиня такий самий компаньйон у бізнесі, як і Еля, і компаньйон може собі, здається, дозволити розкіш витратити один нікель. Щастя, що мама присутня при цьому. Вона каже, що коли б її озолотили, вона б не хотіла доторкнутися до цього американського напою, що має вигляд сироватки, а смак — плювати хочеться. Вибухає сміх, і припиняється обмін ущипливими словами.

5

Згодом, коли наближається осінь і дозрівають кавуни, ми робимо ще кращий бізнес. Розрізаємо кавун на багато скибок і продаємо по одному центу скибку. Коли господь дає добрий кавун, то на ньому можна заробити цілий скарб. І ще залишається в рундуку кілька непроданих скибок. Тоді ми маємо добру вечерю, бо розрізаний кавун не можна залишати на другий день. З нього будуть самі драглі. То ми благаємо бога, тобто я, мій товариш Мендл і Пиня, щоб лишилося якнайбільше скибок на кінець дня.

6

Це все такі речі, що мають свій час, свій сезон. Коли минає літо, тоді нема шампанського, нема кавунів. Зате сигарети не знають сезонів. Сигарети купують протягом цілого року. І ми робимо на цьому добрий бізнес. Є різні сигарети. Є штука за один цент, є дві штуки за цент. Сигарети — це теж такий крам, яким можна поласувати — закурити крадькома, щоб ніхто не бачив. Але трапилась така пригода. Одного разу я поцупив

сигарету і ми закурили. Я і мій товариш Мендл. Я — затяжку, він — затяжку, і все було б гаразд, але ж є на світі Бруха. Вона відчула запах диму нашої сигарети і негайно пішла й розповіла Елі. Ох і почастував мене мій брат за цю сигарету, довіку пам'ятатиму! Йому вже не так було прикро, що я курю, як те, що це було в суботу. Хлопчик кантора Пейсі курить у суботу! Та за такий злочин його треба вбити! Навіть моя мати сказала, що собака вартий дрючка. З того часу ми вже не куримо. Я навіть диму від сигарети не можу зносити. '

7

Крім сигарет, ми маємо в нашому рундуці ще й газети на продаж. Єврейські газети і журнали. Великого бізнесу ми з цього не робимо. Зате наш товариш Пиня має що читати. Він не пропускає жодної газети. Устромить носа в газету, і не відірвеш. Його тягне до газет, як магнітом. Пиня і сам має дуже велике бажання що-небудь написати до газети. Він уже був на Іст-Бродвеї, там, де друкуються газети, кілька разів. Що він там робив — Пиня не каже. Маю підозру, що він поніс туди кілька своїх пісепь. Бо коли приносять пачку газет, до них кидається першим наш товариш Пиня. Він шукає і нишпорить по всіх закутках. Йому аж руки тремтять. Потім він підхоплюється з місця і знову мчить на Іст-Бродвей. Мій брат Еля запитує у нього, що він робить на Іст-Бродвеї? Пиня йому відповідає, що шукає там бізнес.

— Хіба,— запитує Еля,— ми не робимо бізнесу?

— Оце зветься бізнес? — обурюється Пиня.— Велика родина з семи їдців і маленький рундучок — теж мепі бізнес!

— Яких семеро їдців? — запитує Еля.

Пиня перелічує по пальцях: він, його дружина Тайбл — це двоє. Еля і його Бруха — це четверо. Мама — п'ятеро, і два жевжики — це вже сім. Жевжиками він називає мене і мого товариша Мендла.

8

Маму це ображає, вона заступається за мене і за мого товариша Мендла. Мама каже, що ми заробляємо свій шматок хліба чесно. Бо на світанку, ще коли рундук не відкрито, ми розносимо ранкові газети нашим клієнтам. Потім ми йдемо до школи (еге, ми вже ходимо до школи). А коли повертаємось із школи, ми допомагаємо "атенду-вати в бізнесі". Саме так говорить моя мама. Вона вже більш як наполовину говорить тутешньою мовою. "Кухня" і "курка" вона вже не каже. Вона каже "чікен" і "кічен". Але як? У неї це все виходить догори ногами: кухню вона прозиває "чікен", а курку "кічен". По-нашому це вийшло б: я йду на курку посолити кухню... З неї сміються. Вона теж сміється.

— Великий клопіт,— каже вона.— Як сказано, так сказано, аби добре гадано...

Ану, будьте мудрецем і перекладіть це англійською мовою.

XVI. "ХЕЛЛОУ, ЗЕМЛЯЧЕ!" 1

Поспішаємо ми якось вранці, я і мій товариш Мендл, із свіжими газетами до наглих покупців. Раптом відчуваю, хтось мене вдарив ззаду по спині і вигукнув:

— Хеллоу, земляче!

Повертаю голову, дивлюся — МотЛ! Мотл Великий. Це той Мотл, що колись поневірявся разом з нами по світах. У Кракові і Львові, у Відні й Антверпені. Якщо пам'ятаєте, він навчив мене "ставити губернатора" під ребра і черевомовлення. Він поїхав разом з галайстрою набагато раніш за нас. Коли ми ще блукали по лондонському Уайт-чепелі, він давно уже був "ол райт" в Америці, тобто він уже мав заняття у "клінінгсторі" та й досі продовжує там працювати. Я запитую у нього, що це таке? Мотл Великий пояснює мені, ідучи з нами, що "клінінгстор" — це така майстерня, де прасують одяг. Як саме? Кладуть, каже, зім'яті штани у таку машину між двома пресами-крилами. В окремій пічечці ці преси-крила нагріваються. Людина крутне — і штани випрасувані.

2

— А що ви поробляєте? — запитує Мотл Великий у мене і мого товариша Мендла.

— Ми, перш ніж піти до школи, розносимо,— кажу я,— свіжі газети нашим покупцям. А коли повертаємося з школи, допомагаємо у бізнесі, який є у нас на розі, і заробляємо на життя.

— Ого! — каже Мотл Великий.— Ти вже непогано розмовляєш по-англійськи. Скільки заробляють на тиждень такі два бізнесмени, як ви?

— Пересічно,— кажу я,— ми можемо заробити долар на тиждень. А інколи долар з кводером...

— Оце і все? — вигукує Мотл Великий погордливо.— Я сам-один заробляю три долари на тиждень. Як ім'я цього джентльмена? — показує пальцем Мотл на мого товариша.

Я кажу, що він зветься Мендл. Мотл розреготався і каже, що Мендл —-це фе! Яке смішне ймення —-Мендл!

— А як же йому зватися? — запитую в нього.

Мотл на мить замислився і каже, що йому краще прозиватися Мейк, а не Мендл. Мейк — то краще.

— А як же тебе звуть?

— Мекс,— каже він.

— Якщо так,—— кажу,— то я теж мушу називатися Мекс, адже ж і я Мотл.

— Авжеж, ти Мекс,— каже він і прощається з нами обома: — Гуд бай, Мекс! Гуд бай, Мейк!

Ми умовляємось, що в найближчу неділю зустрінемось біля кіно. Обмінюємось адресами, і кожен іде своєю дорогою.

3

У неділю по обіді я і мій товариш Мейк, який нещодавно ще звався Мендл, йдемо в кіно побачити велику кінозірку Чарлі Чапліна. Мій брат Еля і наш товариш Пиня йдуть теж з нами. Весь час вони розмовляють про Чарлі Чапліна. Яка то велика людина, скільки він одержує платні, і що він єврей. Але оскільки ці двоє ніколи не можуть досягти одностайної думки,— що каже один, другий каже наперекір,— мій брат Еля запитує:

— Чим цей Чарлі Чаплін такий великий?

Пиня відповідає йому, що тисячу доларів на тиждень платять неабикому...

Еля запитує, звідки він це знає. Він лічив його гроші? Пиня відповідає, що читав про це в газетах.

— А звідки відомо, що Чарлі Чаплін єврей?

Пиня відповідає, що і про це написано в газетах. Тоді знову запитує Еля:

— Звідки це все газети знають? Хіба вони були на його обрізанні?

— Газети,— відповідає йому Пиня,— знають геть усе. Вони навіть знають, що Чарлі Чаплін німий з народження. Що він не може ні писати, ані читати, і що його батько був п'яницею, і що сам він був клоуном у цирку.

Еля все це вислуховує і каже байдужим голосом:

— А може, це все брехня?

Пиня запалюється гнівом і каже про мого брата, що він нудна людина. Я згодний з Пинею. Хоч Еля доводиться мені рідним братом, але він дуже нудний. Що правда, то правда.

4

Щойно ми підійшли до каси, де продають квитки, як почули голос:

— Привіт, Мекс! Як ся маєш, Мейк?

То був Мотл Великий, ім'я якого тепер вже не Мотл, а Мекс.

— Не купуйте квитків,— каже нам Мекс.— Я вас частую сьогодні...

Він витягає з кишені півдолара, кидає його дівчині, що сидить перед віконцем, і наказує дати нам три квитки на гальорку.

— Хто цей неборак? — запитує у нас Еля.

Ми відповідаємо, хто це такий. Еля оглядає його з голови до ніг і запитує, чому той не вітається з ним:

— Чи ти вже став таким великим паном в Америці, що тобі не личить вимовити хоч одне єврейське слово?

Мотл Великий, який зветься тут Мекс, не відповідає ні слова. Але ось почувся голос з-за дверей, немовби хтось з вулиці проказав:

— Йолоп!

Ми всі повертаємо обличчя до дверей і нікого не бачимо. Украй здивовані оглядаємо один одного. Еля кинувся до дверей, за ним Пиня — нікого немає за дверима. Вони дивляться на стелю, оглядають усі куточки — жодної живої душі. Хто б це міг бути? Мотл, який уже тепер зветься Мекс, бере нас, мене і мого товариша Мендла, чи то пак Мейка, за руки, і ми всі троє здираємося на гальорку. Там він розкриває перед нами секрет, що це він, Мекс, черевомовленням сказав оте слово "йолоп". І він на сходах повторює це знову. На нас нападає такий регіт, що ми ледве могли всидіти, стежачи за фокусами Чарлі Чапліна.

5

Відколи я живу на світі, я ще не бачив такого коміка, як оцей Мотл Великий, чи то пак Мекс. Здається, не треба мати більшого фокусника, ніж Чарлі Чаплін, а Мекс копіює його з усіма подробицями. Вийшовши з театру, Мекс наклеїв собі коротенькі чорні вусики, як у Чарлі Чапліна, зсунув набік капелюх, як Чарлі Чаплін, викрутив ноги, як Чарлі Чаплін. І оця хода, оці вихиляси і помахування ціпочком — як дві краплі води Чарлі Чаплін! Мій товариш Мендл, чи то пак Мейк, не міг стриматися. Він кинувся цілувати Мекса. І всі люди, що стояли коло театру, показували пальцями:

— Ось іде другий Чарлі Чаплін.

Можете собі уявити, що навіть така похмура людина, як мій брат Еля, хапався за боки від реготу. Мій брат Еля, проте, не довго сміявся. За одну мить сміх його зник.

У чім річ? Річ у тому, що раптом почувся голос, неначе з-під землі чи з льоху:

— Йолоп!

В

Всі нахилилися, заглядали у підвал, повз який ми проходили. Всі прислухалися. Мекс теж прислухався разом з усіма, неначе він сам нічого не розумів. І раптом почувся голос уже не знизу, а згори, ніби десь з даху:

— Йо-лоп!..

Спершу Еля, а потім усі задерли голови догори, дивлячись на дах. Мекс теж дивився туди. І це було дуже кумедно. Я і мій товариш Мейк, знаючи, звідки походить цей голос, не могли стриматись і разом вибухнули реготом.

7

Це вже обурило мого брата Елю. Якби то було не в Нью-Йорку на вулиці, я б уже дістав кілька лунких ляпасів в обидві щоки. Мої вуха теж були б у небезпеці. Але оскільки це було в Нью-Йорку, на вулиці, Еля обмежився тим, що добре вилаяв нас обох — мене і мого товариша Мейка. А потім почав нам читати мораль. Він показав нам на Мотла Великого, тобто на Мекса.

— Беріть приклад з вашого товариша,— милив нам чуба Еля.— Парубок, як і ви, а чому він не сміється?

— Йо-лоп! — почувся знову голос за плечима Елі. Еля повернувся назад. На нього дивлячись, повернувся

і наш товариш Пиня. І ми всі слідом за ним. Мекс теж повернувся назад. Я і Мейк мало не луснули від реготу.

8

— В Америці говорить каміння,— таку думку висловив наш товариш Пиня. Він тільки хотів би знати, кого це називають "йолопом"!

— Того, хто питає,— озвався мій брат Еля.

Але як здивувався він, коли з-під землі раптом почувся глухий голос:

— Ви помиляєтесь, реб Еля! Тому що ви самі і є йо-лоп!

Відтоді мій брат Еля більше не ходить до кінематографа і не хоче слухати про Чарлі Чапліна.

XVII. МИ ЗБИРАЄМОСЯ РОЗШИРИТИ БІЗНЕС

I

В Америці не люблять стояти на одному місці. В Америці просуваються вперед, тобто зростають, стають з дня на день більшими... Бізнес, який ми робили на нашому рундуку, не давав змоги прогодувати цілу родину, нівроку, з семи чоловік. То ми почали шукати більший бізнес. Уже не рундук, а таки цілу крамницю. В Америці не треба довго шукати. Треба тільки заглядати, як я вам уже розповідав, у газети. Там ви знаходите те, що вашому серцю до вподоби. Аж до пташиного молока. Погано тільки, що за добрий бізнес доводиться багато платити. Головне — це фірма. За фірму треба часом більше заплатити, ніж за крам. Маєте доказ. Навіть наш рундучок, який нам давав ледве десять доларів на тиждень, ми продали за добрі гроші тільки тому, що це фірма. Якийсь "зелений" купив його у нас. Він навіть не допитувався, скільки ми заробляємо. Йому досить було побачити, що сім душ крутяться коло одного рундука і заробляють на прожиття. Отже — це добрий бізнес...

2

Рундук ми продали з усім крамом, з кошиками, з речами і навіть із заскленим ящиком-вітриною. Але секрет виготовлення содової води, різних сиропів і, головне, напою, що зветься сидр, — мій брат Еля не хотів розкрити ні за які гроші. Він сказав, що кожний виробляє те, що вміє і на чому розуміється.

Ось він виробляє навіть вино на пасху. Пасхальне вино мого брата Елі зажило слави в Америці. Не звертайте уваги на те, що він його виробляє перший рік. Усі наші знайомі, які щосуботи моляться з нами в нашій касрилівській синагозі, обіцяли нам, що вино на пасху вони братимуть тільки у нас. Наш товариш Пиня пустив чутку і роздзвонив по всьому Нью-Йорку, що мій брат Еля виробляє таке пасхальне вино, яке може пити сам президент. Роздзвонювати наш товариш Пиня мастак. Тут це зветься "реклама". Пиня каже, що на цьому стоїть Америка. Кожен купець може хвалити свій крам. Кожен робітник може рекламувати свою роботу. Нехай цілий світ знає, що мій напій кислий, як оцет, але я можу його рекламувати, що він солодкий, як цукор. Ви можете бути переконані, що моя робота не варта шеляга. Але я можу доводити, що вона варта мільйон. Це Америка — вільна країна.

3

Дуже роздзвонивши і розрекламувавши по всьому "Даун-тауні" пасхальне вино мого брата Елі, наш товариш Пиня покликав одного разу мого брата набік і так сказав йому:

— Послухай, Елю. Я розрекламував твоє пасхальне вино так, що краще не треба. Але гляди, щоб я не зазнав через тебе ганьби, бо ти можеш приготувати вино, яке матиме такий же смак, як твій напій у Касрилівці... Тож пам'ятай, що тут Америка і тут п'ють вино, а не квас.

Мій брат Еля образився і не хотів навіть розмовляти далі з Пинею. За нього Пині відповіла Бруха. Моя братова мов приском обсипала нашого товариша Пиню.

— Коли б хтось чужий стояв осторонь,— сказала йому Бруха,— і почув такі слова, він напевне подумав би, що в

Америці самі багатії та аристократи, які не п'ють нічого іншого, крім вина й меду, і купаються в розкошах... Щоб мені стільки щасливих років, скільки кварт сирівцю та огіркового розсолу випивають тут щодня! Я сама на власні очі бачила одну багатійку з Гренд-стріт, яка замовила відро яблучного соку і сотню кислиць. І можеш мені повірити, що кислиці кращі та смачніші за тутешні апельсини і грейпфрути, які навіть не знаєш, як розрізати і чим їсти...

Я переказую не до кінця все, що Бруха тут наговорила. Бо Бруха як почне, то не так скоро замовкне. Пиня це знає не згірше за мене. Він насуває шайку на лоба і вислизає з кімнати. Це найкращий вихід. Я роблю те ж саме.

"Продається крамниця з п'яти кімнат, де торгують цукерками, сигаретами, канцелярським приладдям, газетами і тому подібним крамом. Дуже дешево. Добрі заробітки. Найкращі сусіди. А через те, що господар не одружений, він продає це діло терміново..."

Таке оголошення ми вичитали в газеті, і всі відчули, що це ніби спеціально для нас створений бізнес. І ми почали оглядати його. Перші пішли чоловіки, тобто мій брат Еля, наш товариш Пиня і ми вдвох: я і мій товариш Мендл, якого вже звуть Мейк. Нам цей бізнес сподобався. Потім ходили жінки: мама, моя братова Бруха і Тайбл. А їм не сподобався. Кожна з них знаходила якийсь інший недолік. Моя мама сказала, що їй буде дуже далеко до синагоги. Тобто на тій вулиці теж є синагога, але ж це чужа синагога. Не наша, касрилівська. Еля запитує в неї, хіба в цій синагозі не той самий єврейський бог, що в касрилів-ській? Мама відповідає, що бог той самий, але євреї інші. Вона звикла до касрилівських євреїв. З касрилівськими євреями, каже вона, молитися зовсім інша річ. Вона не може собі уявити, як слухатиме іншого кантора, а не нашого Герш-Бера.

5

Такі мамині доводи. Моя братова Бруха знайшла в бізнесі інші недоліки: що ми робитимемо, каже вона, з такою безліччю кімнат? Навіщо нам п'ять кімнат? Наша сусідка товста Песя порадила нам решту кімнат здавати квартирантам з харчами. Але Бруха каже:

— Цього ще нам не вистачало! Мати справу з квартирантами-столовниками.

А Тайбл повторює за нею кожне слово, як папуга.

— Цього ще нам не вистачало. Мати справу з квартирантами-столовниками.

— Може, ти,— каже Пиня своїй дружині,— хоч би раз сказала своє власне слово, не пережовуючи Бруши-них слів.

Бруха дає одкоша нашому Пині:

— Кожен бачить соломинку в чужому оці... А Тайбл повторює за нею:

— Кожен бачить соломинку в чужому оці...

Тоді Пиня запитує у своєї жінки:

— Що б ти робила, якби ти була сама? А Бруха перекривлює його:

— Що б ти робила, чоботи побила? А Тайбл повторює за нею:

— Що б ти робила, чоботи побила. Пиня спльовує спересердя і йде з хати.

6

Може, гадаєте, що тільки ми ходили оглядати бізнес? Пішли також наші свати, друзі і знайомі. Передусім пішов наш сват пекар Йона. За ним — його дружина, пекариха Ривочка. Удвох вони не могли покинути напризволяще книші, то змушені були ходити поодинці. Потім пішов палітурник Мойше. А за ним — товста Песя. Але стривайте, я припустився помилки. Першою ходила наша сусідка товста Песя, а потім пішов її чоловік палітурник Мойше. А за ними ходили просто знайомі, добрі друзі, з тих, що моляться з нами в одній синагозі, тобто декілька касрилівських євреїв, які розуміються на бізнесі. Власник крамниці не дуже привітно зустрів їх. Тобто він просто їх прогнав і сказав їм, що ніколи не уявляв собі таку велику родину. Це образило мою маму. Вона пішла до нього з моєю братовою Брухою, і Бруха зняла таку бучу, що він довго пам'ятатиме.

Кінчилося тим, що бізнесмен, власник крамниці, присягався святим богом, що віддає свій бізнес тільки тому, що збирається одружитися, а тепер він уже завагався. Коли жінка, каже він, може мати такий язик, як наша Бруха, то не варто одружуватись. Краще вже, каже він, лишитися до самої смерті парубком.

7

Це тільки так говориться. Бізнесмен страшенно хотів продати свій бізнес, та й ми просто умлівали за цим бізнесом. Особливо коли наш рундук ми вже майже продали. Я кажу "майже", бо отой "зелений", що переймав наш рундук, силоміць

всунув нам десять доларів завдатку. Тут це зветься "депозит". Ми вже шкодували, що взяли "депозит", бо "зелений" стирчав у нас цілий день, він не котів відступити від нашого рундука. Нудна людина, ще нудніша, ніж мій брат Еля. Мій брат — золото проти нього. Він так нам в'ївся в печінки, що ми було вже кинули "зеленому" в обличчя його "депозит", але той відмовився. Він закохався в наш рундук. Він був певний, що ми тут розбагатіли.

— "Зелений" лишається "зеленим"!

Так сказав наш товариш Пиня.

8

Що таке "зелений"? Не питайте, бо не знаю. Мій товариш Мейк теж не знає, що воно таке. Ми чуємо, що кажуть "зелений", то і ми кажемо. Я не полінувався і намалював єврея, що купив у нас рундук, зеленою крейдою на тротуарі.

Треба було вам послухати регіт, який вибухнув. Всі впізнали нашого "зеленого" і реготали. Всі, крім мого брата Елі. Він не сміявся. Щоправда, він і не бив мене. Тільки змусив стерти малюнок вогкою ганчіркою. Інакше нам довелося б платити штраф. За все тут платять штраф. Спробуйте плюнути на вулиці, одразу виникає городовий (тут він зветься "полісмен"), бере вас за вухо і одводить до поліції. А там вас штрафують на п'ять доларів. Дуже суворі закони в Америці.

9

Ви, може, гадаєте, що тут так чисто і охайно, як в Антверпені, і ніхто не плює на вулиці? Дуже помиляєтесь. Тут плюють і харкають скільки завгодно. Америка — це вільна країна. Хіба що, може, на П'ятій авеню не плюють, та й то — не

скрізь. Тільки там, де мільйонери проживають. Мільйонери не плюються. Плюються лише ті, кому погано. А багатієві щастить, чого ж йому плюватися!

XVIII. МИ МІНЯЄМО

1

В Америці — звичай: всі міняють. Тобто міняють одну квартиру на іншу, один бізнес на інший. Кожний мусить мінятися. Якщо він не міняється з своєї доброї волі, роблять так, щоб він мінявся. Тобто, коли ви не платите за квартиру, на вас подають до суду і викидають геть. Тому вам не треба дивуватися, коли вас хто запитає: коли ви міняєтесь? А якщо вас запитують, ви повинні відповісти. За небажання відповісти мій брат Еля мав добру прочуханку від нашого покупця, що дає нам торгувати за сірники. Тобто він одержує на нашому рундуку щотижня кілька коробок сірників. Тут дають сірники безкоштовно. Навіть не треба чекати, поки дадуть. Підходять і беруть самі.

2

Покупець, про якого я вам розповідаю, чудна людина. Варто, щоб я вам його змалював. Хто цей покупець і що він робить — не знаємо. Де він живе і який в нього бізнес, ми теж не знаємо. Що він не дуже заможна людина, видно з його приношеного пальта, яке він ніколи не міняв, з його злинялого капелюха і латаних черевиків. Зате він дуже акуратна людина. Він щодня приходить в одні і ті самі годину й хвилину. Бере ранкову газету, переглядає першу і останню сторінки, зазирає всередину газети і кладе її назад. Він ще ні разу не купив у нас жодної дрібниці, якщо не рахувати того, що він щотижня бере безкоштовно сірники і щодня читає ранкові газети. Це,

звичайно, допекло моєму братові Елі. Один раз можна, нехай двічі, але не щодняі Отож одного разу Еля наважився і сказав йому:

— Це коштує один цент...

А покупець робить своє. Тобто він читає першу і останню сторінки ранкової газети. Мій брат підвищує голос:

— Це коштує один цент!..

Покупець заглянув всередину газети, склав її і поклав на те саме місце, де вона лежала.

Кінець